МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА

МІЖНАРОДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

КНЕУ 115 РОКІВ КИЇВ 2022

УДК 327(075.8)
М58

Рецензенти:

В. Ф. Смолянюк, д-р політ. наук, проф.
(Воєнна академія імені Євгенія Березняка)

О. В. Шевчук, д-р політ. наук, проф.
(Національний університет біоресурсів і природокористування України);

Ф. П. Шульженко, д-р політ. наук, проф.
(Київський національний економічний ім. Вадима Гетьмана)

Редакційна колегія Юридичного інституту

Голова редакційної колегії: Кожура Л. О. — д.ю.н., професор, директорка інституту
Відповідальний секретар: Чорна В. Г. — д.ю.н., професор
Члени редакційної колегії: Богдан Б. В., к.ю.н., Власенко В. В., к.ю.н., Гапоненко В. А., д.політ.н, професор, Кузьменко О. В., д.ю.н., професор, Омельченко А. В., д.ю.н., професор, Тітова О. С., к.е.н., доцент, Шульженко Ф. П., д.політ.н, професор

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою КНЕУ ім. В. Гетьмана
Протокол № 4 від 24 листопада 2022 р.

Міжнародна політологія [Електронний ресурс] : Навч. М58 посіб. / Бульбенюк С. С., Гапоненко В. А., Довганик Н. М. та інші. — К. : КНЕУ, 2022. — 290, [6] с.
ISBN 978-966-926-424-4

У навчальному посібнику розкрита основна проблематика сучасних міжнародних відносин у політологічному вимірі. З врахуванням найновіших тенденцій висвітлено широке коло питань міжнародної системи і глобального розвитку: від понять геополітики, міжнародних відносин і міжнародної політики, політичної глобалізації до аналізу політичного лідерства, світових політичних процесів, міжнародних комунікацій. Розкриті теми сприятимуть науковому пізнанню міжнародної політичної дійсності.

Для студентів закладів вищої освіти.

УДК 327(075.8)

Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено

© Бульбенюк С. С., Гапоненко В. А.,
Довганик Н. М. та ін., 2022
© КНЕУ, 2022

ISBN 978-966-926-424-4

3 *міст*

Передмова 4

Тема 1. Геополітика: визначення, основні поняття та концепції . . . 7

Тема 2. Міжнародні відносини та міжнародна політика 31

Тема 3. Історія міжнародних відносин 49

Тема 4. Стратегічне партнерство у системі міжнародних відносин 79

Тема 5. Актуальні проблеми міжнародних відносин: політико-безпековий вимір 108

Тема 6. Міжнародні комунікації 142

Тема 7. Міжнародний контекст політичного лідерства 165

Тема 8. Сучасні світові політичні процеси 183

Тема 9. Політична глобалізація 211

Тема 10. Місце України у геополітичному просторі 233

Тема 11. Євроінтеграційна стратегія сучасного українського суспільства 268

Передмова

Міжнародні відносини завжди займали важливе місце в житті держав, суспільств, людей. Сьогодні, у XXI столітті в умовах трансформаційних процесів та формування нового світового устрою значення міжнародних відносин зростає. Осмислення політичних проблем міжнародних відносин є завданням актуальним, особливо враховуючи те, що 24 лютого 2022 р. Росією був нанесений руйнівний удар по світовому порядку, що позначилося на системі міжнародних відносин в цілому, адже РФ відмовилась діяти згідно з міжнародним правом і здійснює переділ державних кордонів; намагається знищити окрему країну і націю. Відбуваються кардинальні зміни у міжнародній системі, розширюється склад учасників міжнародного політичного процесу, формуються нові центри політичного впливу, ускладнюються міжнародні реалії, з'являються нові проблеми, виклики, загрози, що зумовлюють необхідність аналізу політичних тенденцій і явищ у системі міжнародних відносин. Орієнтуватися у міжнародних політичних питаннях є важливою складовою політичних знань, які необхідні сучасному фахівцю. Розгляд сутності міжнародних відносин і міжнародної політики, геополітики, глобалізації, політичної модернізації та інших важливих політичних процесів у міжнародній сфері сприятиме розумінню основних напрямів та цілей України на міжнародній арені.

Міжнародні відносини є багатоаспектним явищем, складним феноменом. З огляду на це міжнародні відносини є предметом дослідження різних дисциплін та вивчаються багатьма науками, на теоретичному (теорія міжнародних відносин), історичному (історія міжнародних відносин) та прикладному рівнях (політологія міжнародних відносин). Метою даного навчального посібника є вивчення практичних аспектів міжнародних відносин і світової політики та ознайомлення з основними проблемами сучасного міжнародно-політичного життя, особливостями та закономірностями актуальних міжнародних процесів. Практичне значення вивчення міжнародної політології полягає у необхідності формування уміння орієнтуватися у міжнародних політичних

процесах, оцінювати актуальні міжнародні політичні проблеми, місце і роль України у міжнародному просторі.

На наш погляд, посібник відповідає критеріям актуальності та новизни. У ньому розглянуто теми, які дозволяють розкрити важливі й складні питання сучасної світової політики, що сприятимуть науковому пізнанню міжнародної політичної дійсності. Загалом вивчення розділів посібника дасть змогу ознайомитись з основними поняттями і категоріями політичної сфери міжнародних відносин, геополітичними концепціями, політичними тенденціями розвитку міжнародних процесів минулого і сучасності, політичною специфікою сучасних міжнародних відносин і міжнародної системи, з актуальними міжнародними проблемами політико-безпекової сфери у сучасній світової політиці, а також питанням міжнародної безпеки у XXI столітті, глобалізаційними процесами, що стали невід'ємним елементом існування та розвитку всіх країн світу. Зміни у світових політичних процесах розглянуто крізь призму низки політологічних категорій, зокрема: політичний процес, модернізація, демодернізація, трансформація, глобалізація ін. У посібнику аналізуються прикладні аспекти політичної сфери міжнародних відносин, такі як міжнародні комунікації, політичне лідерство, стратегічне партнерство. Окрім того, увагу приділено Україні, зокрема проаналізований український вектор у системі міжнародних геополітичних відносин та євроінтеграційна стратегія сучасного українського суспільства**.** Для дослідження політичних питань міжнародної системи і глобального розвитку автори посібника застосовували різні методи, зокрема методи та прийоми політичного аналізу.

Посібник є актуальним, враховуючи, потребу у науковому вивченні й обґрунтуванні практичних проблем у міжнародній політиці; еволюції та трансформації міжнародних відносин у сучасному світі. Автори навчального посібника опрацювали широке коло видань з проблематики міжнародних відносин (статті, монографії, підручники, посібники провідних вітчизняних і закордонних дослідників).

Методологія подачі матеріалу базується на принципах доступності, співмірності структурних елементів, об'єктивності, багатофакторності. Автори узагальнили і систематизували величезний фактичний матеріал. Для забезпечення ефективної індивідуальної роботи читача у посібнику подано завдання, у тому числі практичні, здійснено підбір рекомендованої літератури.

Міжнародна політологія пов'язана з такими дисциплінами як в «Політологія», «Міжнародні відносини та зовнішня політика»,

«Геополітика» ін. З огляду на це, посібник буде цікавим не лише студентам спеціальності «Політологія». Окрім того, автори сподіваються, що інформативний потенціал посібника виявиться корисним не лише для студентів, але й викладачів, науковців, політиків, широкого кола читачів, які цікавляться проблемами міжнародних відносин у політологічному вимірі.

Структурно посібник складається з 11 розділів, присвячених окремим проблемам політології міжнародних відносин. Тему 1 підготувала доктор політичних наук, кандидат філософських наук, професор Шульга Марина Андріївна, тему 2 — кандидат філософських наук, доцент Іванова Наталія Юріївна, кандидат політичних наук, доцент Лисенко Юлія Віталіївна (у співавторстві), тему 3 — старший викладач Топчій Олександр Сергійович, тему 4 — доктор історичних наук, професор Зайцева Зінаїда Іванівна, тему 5 — кандидат історичних наук, доцент Погорєлова Інна Сергіївна, тему 6 — доктор політичних наук, доцент Гапоненко Віра Анатоліївна, тему 7 — кандидат політичних наук Науменко Ольга Михайлівна, тему 8 — кандидат політичних наук, доцент Бульбенюк Світлана Степанівна, кандидат політичних наук, доцент Манелюк Юрій Михайлович (у співавторстві), тему 9 — кандидат педагогічних наук, доцент Чубур Наталія Володимирівна, тему 10 — кандидат політичних наук, доцент Шмаленко Юлія Іванівна, доктор політичних наук, професор Ярова Ліліана Вікторівна (у співавторстві), тему 11 — кандидат історичних наук, доцент Довганик Надія Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент Чалюк Юлія Олексіївна (у співавторстві).

Тема 1

ГЕОПОЛІТИКА: ВИЗНАЧЕННЯ, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА КОНЦЕПЦІЯ

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: зміст поняття «геополітика» та основні підходи до його витлумачення; основні поняття, що ними оперує геополітика як наука; передумови виникнення та особливості основних геополітичних концепцій.

Після опанування матеріалів теми студент умітиме: демонструвати знання спеціалізованої літератури з геополітики, пояснювати варіативність основних геополітичних концепцій з огляду на специфіку сьогочасних світових реалій; здійснювати експертну оцінку мотивів і ціннісних орієнтацій суб'єктів геополітики.

Навчальні питання:

1. *Геополітика та її понятійний апарат.*
2. *Передумови виникнення та характеристика основних геополітичних концепцій.*
3. *Європейська геополітична думка: основні ідеї та представники.*

1. Геополітика та її понятійний апарат

Поняття геополітики характеризує місце та конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей положення держав чи їх блоків на локальні, регіональні, континентальні чи глобальні процеси. *Існують два підходи* до розуміння змісту цього поняття. У вузькому розумінні, геополітика — це політологічна концепція, яка визнає у зовнішній політиці держав визначальну роль географічного фактору, а саме: просторове розташування країни, розмір її території, кількість та щільність населення, наявність, відсутність чи обмеженість природних ресурсів, особливості клімату. В цьому сенсі геополітику прийнято розглядати як просторово-географічний аспект міжнародних відносин, пов'язаний з питаннями здійснення зовнішньої експансії держави за допомогою сили, передусім військової. У широкому ж розумінні геополітика — це сукупність фізичних, соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, які складають той потенціал, використання якого дозволяє їй досягати своїх цілей на міжнародній арені. З огляду на це, наприклад, прийнято

розрізняти геополітичне і географічне положення держави. Кожна країна має географічне положення, але може не мати геополітичного, який залежить не лише від її потенціалу, а й від готовності та вміння його використання.

Обидва підходи досліджують зовнішньополітичну діяльність держав та відносини між ними, намагаючись з'ясувати їхні закономірності та детермінанти. Відповідно геополітика вивчає всі ті інгредієнти, що впливають на спосіб поведінки держави, тобто визначають її зовнішньополітичні орієнтації. Або, інакше кажучи, чинники, що визначають поведінку держави як суб'єкта міжнародних відносин. Відмінність полягає у тому, що перший підхід акцентує увагу на географічному аспекті таких діяльності та відносин, а другий — на соціокультурному, не заперечуючи значення географічних його складових, але й не абсолютизуючи його.

Різниця між двома підходами до розуміння поняття геополітики є конкретно-історичною й може бути пояснена двома етапами становлення геополітичної думки. Перший підхід відповідає класичній геополітиці, другий — сучасній, а точніше постмодерній, що є відображенням реалій нового постбіполярного світу. В межах класичної геополітики, в свою чергу, вирізняють власне класичну геополітичну думку, що виникла в кінці XIX — на початку XX століття й остаточно оформилася як німецька геополітика, та модерну геополітику як геополітику епохи «холодної війни», що виникла внаслідок осмислення уроків Другої світової війни й відповідала біполярній схемі світу.

Головна ж різниця між класичною і сучасною геополітикою вбачається на сьогодні у витлумаченні префіксу «гео». Класична геополітика приймає його буквально, як географічну, просторово-територіальну детермінанту зовнішньої політики і міжнародних відносин. Простір тут є суто географічним поняттям, тобто поверхнею Землі, певна ділянка якої утворює територію. Фізичні характеристики останньої, географічне положення, ландшафт, природні копалини тощо, розглядаються у якості чинників поведінки держав на міжнародній арені. В сучасній же геополітичної думки «гео» дедалі частіше вживається як синонім всепланетарного, глобального, вселюдського. Саме процеси, що мають перераховані ознаки, детермінують, на думку вчених, зовнішньополітичну діяльність сучасних держав, а вміння останніх використовувати ці процеси у своїх інтересах, — визначає їхнє геополітичне положення. Географічні чинники розглядаються при цьому як такі, що впливають на міжнародні відносини не безпосередньо, а, головним чином, через всю систему соціально-історичних

детермінант, а саме: національну ідентичність, характер світової та регіональної політики, рівень розвитку технологій тощо.

Таким чином, **об'єктом дослідження геополітики** можна вважати міжнародні відносини та зовнішньополітичну діяльність держав, а **предметом** — чинники, що їх визначають. Останні синтезують географічні, економічні та інші особливості розташування даної держави у певному регіоні, а також — інших країн, що утворюють близьке та більш віддалене її оточення До об'єктивних геополітичних чинників прийнято відносити можливості географічного розташування, параметри території, ресурсний, військовий, економічний та інтелектуальний потенціали країни, розвиненість комунікацій. До суб'єктивних — національно-цивілізаційну ідентичність, соціально-політичну організацію суспільства, характер політичного режиму, рівень усвідомлення національних інтересів. При цьому об'єктивні чинники, передусім географічне положення, все ще залишаються важливою складовою (відправною точкою) для визначення зовнішньополітичних пріоритетів держави, а розміри національної території і чисельність населення зберігають за собою значення як фактори сили.

Попри визнану взаємну відповідність політичної географії та геополітики, виражену положенням німецького вченого Карла Хаусхофера про те, що геополітика базується на широкому фундаменті політичної географії, *геополітика, навіть у своєму класичному варіанті, не є цілковито тотожною політичній географії*. Така тотожність стосується об'єкту їхнього дослідження, взаємозв'язку політики та географічного, передусім просторово-територіального чинника її спрямування. Однак, якщо політична географія досліджує державу з точки зору простору й вивчає вплив географічного середовища на політику держави, то геополітика розглядає простір з точки зору держави, роблячи акцент на розкритті і з'ясуванні можливостей активного використання політикою факторів географічного середовища і впливу на нього в інтересах військово-політичної, економічної і екологічної безпеки держави. Учень і послідовник К. Хаусхофера Отто Шефер з цього приводу зазначав, що політична географія розкриває картину того, як простір впливає на державу й, якщо так можна сказати, поглинає її. На відміну від цього геополітика вивчає питання про те, як держава долає умови і закони простору й змушує його служити наміченим цілям.

Головними поняттями геополітики вважаються поняття **простору, території та контролю над ними**. Розрізнення понять

простору і території є характерною ознакою сучасної геополітики, оскільки в класичній геополітиці, передусім, на першому етапі її становлення ці поняття переважно розглядали як тотожні, не беручи до уваги повітряний і космічний простір. З позицій географічного детермінізму простір тлумачився як поверхня Землі, певна ділянка якої утворювала територію. Останню визначали такі характеристики: розміри, протяжність, компактність, населеність, географічне положення на карті світу, кліматичні умови, особливості ландшафту, характер земних надр, характер кордонів та характер суміжних територій.

Сьогодні ж вважається, що поняття простору не є тотожним поняттю території. Простір включає в себе як фізичний простір (власне територію), так й географічне поле, існуючі географічні зв'язки. Якщо фізичний простір може характеризуватися дискретністю, то географічному полю властива континуальність, безперервність. Територія як фізичний простір — це різноманітні простори земної кулі з їх сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, а також космічним простором і небесними тілами, що в ньому знаходяться. Однак, для сучасної геополітики територія — це не лише просторові межі функціонування суспільства, але й своєрідний політичний, економічний і культурний простір. Основними формами контролю над останнім сьогодні визнано: 1) політичний контроль; 2) воєнний контроль; 3) економічний контроль; 4) цивілізаційний контроль; 5) комунікаційний контроль; 6) демографічний контроль.

На думку Реймона Арона, простір можна розглядати як середовище, театр і ставку зовнішньої політики. Середовище є водночас природним і історичним і включає в себе усі ті ознаки, що їх можуть виокремити фахівці з фауни, флори, земель і клімату (власне простір). Простір починає розглядатися як театр, коли спостерігач бере до уваги лише певні характеристики середовища, які, на його думку, впливають на специфічну поведінку політичних утворень (простір як територія). Так, для геополітика географічне середовище є «тереном дипломатичної і воєнної гри». Третє розуміння простору є географічною ідеологією, тобто виправданням за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру (політичний простір). Географічна ідеологія, вважає Р. Арон, зводиться до однієї фундаментальної ідеї — простір, завдяки своїм розмірам або своїм якостям, є ставкою у боротьбі між людськими спільнотами. При цьому розрізняють: 1) ідеологію життєвого простору (економічна ставка), яка виникає тоді, коли завоювання треба чимось виправ-

дати і це виправдання не так легко вивести з існуючих доктрин; 2) ідеологія природних кордонів (стратегічна ставка), яка слугує для виправдання якоїсь лінії кордону, якщо інших аргументів не існує.

Загалом поняття території тяжіє до поняття політичного простору, що визначається як реальна протяжність території, на яку поширюється історично зумовлене політичне життя або здійснюється політичний вплив. Однак, не кожна територія є політичним простором, а лише та, що, маючи певні **кордони**, розглядається як мета політичних процесів. Простір стає політичним в силу наявності кордонів. Поняття кордону означає лінію, яка визначає межі державної території й відокремлює суміжні території однієї держави від іншої.

Розуміння змісту поняття кордону багато в чому залежить від етнопсихологічних та історично-географічних особливостей розвитку тієї чи іншої нації. Так, для європейців кордон зазвичай, — це роздільна лінія між сусідніми державами. Для жителів США — форпост свободи, американського способу життя, який просувається все далі і далі шляхом освоєння нової території. В російській традиції кордон — це передусім лінія оборони, що захищає «наше» від «чужого», ворожого. Врахування національних особливостей розуміння кордону дозволило британському географу С. Коену визначити кордон як деякий символ, що орієнтує ландшафт усередину, до серцевини нації, і є тому могутнім централізованим елементом. Тобто, кордон є не просто засобом механічної фіксації наявних політико-географічних реалій. Він відображає передусім процес розбудови нації, її централізації і є важливим елементом, який цементує національну самоідентифікацію.

З поняттям кордону пов'язане поняття **буферної держави**, яка характеризується такими ознаками: 1) територія розділяє території двох чи більше держав й перешкоджає прямому контакту між ними; 2) держава розміщена на шляху вірогідного нападу противника; 3) держава спроможна утримувати регіон, що є вигідним у певному відношенні й володіти яким бажають дві чи декілька держав. Сенс існування буферної держави полягає в тому, що сильніші держави взаємно утримують одна одну від захоплення тієї чи іншої території, володіння якою надало б їм значну перевагу. В Європі такими територіями вважаються низини Рейну та швейцарські гірські проходи; на Середньому Сході — Афганістан.

З огляду на нетотожність розуміння державного кордону в геополітиці його призначенню дедалі більш вживаним у сучасних геополітичних розвідках стає поняття **геополітичного простору**.

Згідно з українським вченим Борисом Парахонським, геополітичний простір є особливим порядком, що фіксує реальні взаємини різних держав-суб'єктів в контексті їхнього ставлення до світового співтовариства в цілому під кутом зору владних функцій. Геополітичний простір, на думку цього дослідника, пов'язаний з домінуючою на даний час життєвою хроностратегією країни, тобто термінами і інтенсивністю дії тих чи інших сил у певному напрямі. Врахування хроностратегічної складової геополітичного простору дозволяє зробити висновок про те, що контроль над простором може здійснюватися у спосіб контролю над часом, тобто домінування тієї чи іншої геополітичної сили в країні, регіоні або у глобальному масштабі може забезпечуватися шляхом встановлення її контролю за минулим (інтерпретація історії), сучасним (висвітлення подій в інформаційному просторі) та контролю за майбутнім (планування історії або розробка стратегій).

Простір, територія та контроль над ними розглядаються геополітикою як складові **національних інтересів.** Загалом, національні інтереси визначаються як сукупність життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, які виражають потреби країни у прогресивному розвитку. Розрізняють: першорядні національні інтереси, задоволення яких забезпечує існування і можливість прогресивного розвитку особистості, суспільства та держави, та другорядні, які безпосередньо не пов'язані з проблемою виживання. Проблема дослідження національних інтересів пов'язана з тим, що саме відображає національний інтерес — цілі і політику держави, потреби того феномену, який прийнято називати громадянським суспільством, чи ж пріоритети нації як багатоскладової етнокультурної спільноти.

Геополітика ж розглядає поняття національних інтересів як тотожне поняттю державних інтересів, оскільки головним актором на міжнародній арені нею визнається передусім держава. Головною складовою національного інтересу прийнято вважати імператив самозбереження держави. Доволі вживаним на сьогодні є й поняття **геополітичних інтересів**, під якими розуміють ті національні інтереси, які безпосередньо пов'язані з геополітичними позиціями держави чи прагненнями подолати їх природні недоліки. Геополітичні позиції держави, в свою чергу, розглядаються як сукупність природних та економіко-географічних умов в широкому смислі слова, — конфігурація кордонів, клімат, чисельність і розміщення населення, рівень економічного розвитку, розміри території та її проникність для управління, — що

первісно детермінують положення («вихідні позиції») країни в системі міжнародних відносин. Головним геополітичним інтересом вважається спроможність держави бути активно діючим суб'єктом у визначеному геополітичному просторі, здатним захистити власні інтереси.

Відсутність загрози національним інтересам є змістом поняття **національної безпеки** як безпеки особистості, суспільства і держави. Національна безпека означає такий стан держави, який дозволяє їй зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Для геополітики національна безпека є передусім безпекою території. Безпека території — це проблема наявності чи відсутності загрози цій території. Елементами такої безпеки є: 1) просторова безпека або територіальна цілісність як регламентація передачі частини території від однієї держави до іншої; 2) механізм демаркації та делімітації кордонів держави. Безпека території включає: 1) політико-правову безпеку — нейтралізацію будь-яких загроз суверенітету держави; 2) соціально-економічну — збереження на даній території громадянського суспільства та економічний розвиток території при збереженні та зміцненні соціального благополуччя; 3) екологічну і культурну — попередження забруднення навколишнього середовища та створення різних культурно-історичних заповідників.

Зв'язок понять «простір», «контроль над простором», «національні інтереси» та «національна безпека» фіксується у геополітиці за допомогою поняття **геостратегії**, змістом якого традиційно вважається стратегічне управління геополітичними інтересами (Збігнев Бжезінський).

Механізм **реалізації державних інтересів** конституюється двома, суперечливими один одному компонентами, а саме: правовим або мирним, представленим нормами діючої системи міжнародного права і не правовим, тобто таким, що передбачає застосування сили у випадках, не передбачених наявним міжнародним правом.

Використання державою другого, не правового компоненту цього механізму є можливим за умови її **сили та могутності**. Останні, на думку Р. Арона, є засобами зовнішньої політики держави, а отже засобами реалізації її інтересів. Термін «сила», вважає вчений, стосується засобів або збройних ресурсів держави. Термін «могутність» — людських взаємин. Тому могутність — це застосування сили за певних обставин і для здійснення визначених завдань.

Домінування правого (норми міжнародного права) чи не правового (територіальна експансія) компонентів механізму реалізації державних інтересів визначається типом системи міжнародних відносин. Найбільш оптимальною в цьому відношенні, — такою, що врівноважує обидва зазначені компоненти, — вважається система **балансу сил**, бо «якщо сили врівноважені, то й могутності врівноважені бодай приблизно» (Р. Арон). Розрізняють три значення терміну «баланс сил»: 1) вираження функціонального закону системи міждержавних відносин, властивого всім її історичним станам. В цьому сенс Мортон Каплан зазначав, що термін «баланс сил» є тривіальним, оскільки будь-який стан міжнародної рівноваги уявляє собою баланс сил; 2) зовнішньополітична діяльність держав, спрямована на підтримку чи відновлення рівноваги, — так звана «політика балансу сил»; 3) концептуальний вираз стану системної рівноваги у свідомості теоретиків та практиків міждержавних відносин у формі різних доктрин рівноваги, концепцій рівноваги тощо.

Сьогодні поняття балансу сил певною мірою поступається місцем поняття **стратегічного партнерства** з тим, щоб акцентувати момент співробітництва як більш актуальний для постбіполярного світу порівняно з моментом протистояння сил і могутностей. Маркерними рисами стратегічного партнерства є: чітке визначення головного напряму спільної боротьби; продумана концепція співвіднесення у просторі та часі засобів досягнення окресленої спільної мети; визначення етапів її досягнення; усвідомлення специфіки кожного етапу.

2. Передумови виникнення та загальна характеристика головних геополітичних концепцій

Геополітичні ідеї у їхньому класичному розумінні вперше сформувалися і отримали популярність наприкінці XIX — початку XX століття. Виникнення в цей період геополітики як самостійної області дослідження міжнародних відносин було зумовлене наступними чинниками: 1) поступове формування глобального ринку, ущільнення ойкумени та «закриття світового простору»; 2) сповільнення європейської, суто просторово-територіальної експансії внаслідок завершення фактичного поділу світу й посилення боротьби за переділ поділеного світу; 3) перенесення нестійкого балансу між європейськими державами на інші

континенти «світу, який закрився»; 4) перетворення історії на справді всесвітню.

До *теоретичних передумов виникнення класичної геополітики* зазвичай відносять: цивілізаційний підхід до вивчення людської історії, воєнно-стратегічні концепції та теорії географічного детермінізму.

На думку представників *цивілізаційних теорій історичного розвитку*, географічні межі цивілізацій є межами «природного» впливу великих держав, сфер їх життєвих інтересів та територій військово-політичного контролю. Основоположником цивілізаційного підходу до історичного процесу вважається російський вчений, біолог, історик Микола Данилевський. В кінці XIX — на початку XX століття концепція М. Данилевського отримала розвиток в роботах російського філософа Костянтина Леонтьєва (1831–1891) та німецького філософа Освальд Шпенглера (1880–1936). Найбільш повно розвинув цю концепцію англійський історик Арнольд Дж. Тойнбі у своїй праці «Осягнення історії», де здійснена детальна класифікація цивілізацій. На сьогодні представником цивілізаційного підходу до вивчення міжнародних відносин є американський вчений Самуель Гантінгтон, якому належить праця «Зіткнення цивілізацій» (1993). Зіткнення цивілізацій, вважає С. Гантінгтон, стане у XXI столітті вирішальним фактором світової політики, а розломи між ними окреслюють лінії майбутніх фронтів.

Наступним теоретичним джерелом класичної геополітики вважаються *воєнно-стратегічні теорії*, авторами яких були Карл Клаузевіц, Микола Медем, Генріх Жоміні та інші. Ці теорії збагатили геополітичну думку поняттями ключових пунктів та зон, які дозволяють контролювати територію противника.

Третім теоретичним джерелом класичної геополітики є *концепції географічного детермінізму.* Інколи виникнення самої класичної геополітики пояснюють перенесенням на міжнародні відносини пануючих у той період як у природничих, так й у соціальних та гуманітарних науках, ідей та концепції детермінізму в його класичному варіанті. Ідеї про вплив географічного середовища, — клімату, ґрунту, річок, морів тощо, — на історію зустрічаються вже у мислителів античності (Геродота, Фукідіда, Полібія, Аристотеля). Новий етап у розвитку ідей географічного детермінізму пов'язаний з європейською епохою географічних відкриттів. Французький вчений Жан Боден у праці «Шість книг про державу» (1577) розглядає вплив природи, передусім клімату, в якості причини різниці та змін у державному ладі різних

країн. Сама земна куля була поділена Ж. Боденом на три частини: жарку — екваторіальну, холодну — полярну та середню — помірну. При цьому, писав Ж. Боден, великі полководці народжуються на півночі, а мистецтво, філософія і математика — на півдні.

Ідеї географічного детермінізму знайшли широке розповсюдження у XVIII–XIX століттях. Ш. Л. Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» стверджував, що не існує абсолютно поганих політичних систем. Кожну з них слід розглядати відповідно до тих умов, у яких вона виникла та розвинулася. Різноманітність законів і форм управління визначається різноманітністю умов життя і характеру народів. Остання, в свою чергу, детермінована географічними чинниками, вирішальними серед яких є: клімат, ґрунт, ландшафт. У XIX столітті ідеї географічного детермінізму найбільш повно були розвинуті німецькими вченими Йоганом Гердером, Олександром Гумбольдтом та Карлом Ріттером. Так, І. Гердер та О. Гумбольдт вважали, що вирішальний вплив на розвиток цивілізації чинить географія, зокрема, клімат, ґрунт та географічне положення. К. Ріттер стверджував, що існування людства цілком пов'язане із землею. Ці ідеї справили безпосередній вплив на «органічну теорію» Фрідріха Ратцеля, що є одним з батьків-засновників класичної геополітики.

Першу геополітичну концепцію приписують **Ф. Ратцелю** — німецькому географу, соціологу, етнографу, автору терміна «політична географія». Основними працями Ф. Ратцеля є: «Земля і життя. Порівняльне землезнавство» (1882–1891 рр.), «Народознавство» (1882–1888 рр.) та «Політична географія» (1897 рр.). Ф. Ратцель сформулював *закон боротьби за простір*, а саме: заповнення простору та його розширення є найбільш характерними явищами життя. Ця боротьба є вирішальною для збереження життя, адже умови останнього залежать від простору. Чим меншим є даний населений простір, тим скоріше ним оволодіє більш рухомий та плодючий вид. Зменшення простору спричиняє чахлість народів, збіднення народного господарства, зменшення населення. Прагнення оволодіти великим простором і утримати його за собою є важливою історичною силою. Тому простір, який потрібний для життя, його захоплення і утримання, вимирання на тісному та посилення на великому є основними факторами історії людства, які узагальнюються так званим законом розширення простору. Стосовно держави це означає: 1) простір держави зростає відповідно до зростання її культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену

активність у всіх сферах суспільного життя; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинання малих держав; 4) кордон — це периферійний орган держави, показник її росту, сили або ж слабкості та змін у її організмі; 5) держава прагне до охоплення політично цінних елементів фізичного середовища — берегових ліній, русел річок, районів, що багаті ресурсами; 6) поштовх до територіального росту приходить до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих держав; 7) тенденція до злиття — це характерна риса держави, яка переходить від однієї до іншої й постійно набирає силу.

Автором терміна «геополітика» є **Рудольф Челлен** — шведський державознавець, географ. Геополітика за Р. Челленом — це наука про державу як географічний організм, що втілений у просторі. Великі держави зростають внаслідок своєї сили, яка є більш важливим фактором існування держави, ніж закон, бо сам закон може бути підтриманий лише силою. Якщо закон вводить етично-раціональний елемент у життя держави, то сила дає їй природній органічний імпульс. Складовими сили є: геополітика або фізично-географічні ознаки держави; екополітика або господарська активність держави; демополітика або народ зі своїми національними та етнічними характеристиками; соціополітика або соціальна спільнота різних класів і професій; кратополітика або форма державного правління зі своєю конституцією та адміністративною структурою.

Основоположником телурократичної концепції геополітики (принципу сухопутної могутності) є **Хелфорд Макіндер** — англійський вчений-геополітик, автор концепції «серединної землі» або Хартленду, що викладена у праці «Географічна вісь історії» (1904 р.). Вихідною тезою Х. Макіндера є теза про те, що найбільш вигідним географічним положенням для держави є її серединне, центральне положення з планетарної точки зору. В центрі ж світу знаходиться Євразійський континент, а у центрі останнього — «серце світу» або Хартленд, тобто континентальні маси Євразії, найбільш вдала територія для контролю над усім світом. Остання співпадає з Росією, яка займає у світі Євразії стратегічне положення, подібне тому, яке має Німеччина у світі Європи. Вона може наносити й одночасно отримувати удари у всіх напрямах, за виключенням північного. Таким чином, Євразія — це гігантська природна міць, непроникна з боку морських імперій і багата природними ресурсами і, внаслідок цього, — «вісь світової політики».

Хартленд зумовлює поділ земної кулі на наступні зони: 1) «Світовий острів» у складі Європи, Азії та Африки; 2) ядро «Світового острову» або «серце землі» — Євразія, яка співпадає з Росією; 3) «пояс країн, які межують з морем» й утворюють своєрідний внутрішній на півмісяць, доступний для мореплавства — Європа, передусім Німеччина та Австрія, Передня Азія (Туреччина), Західна і Східна Індія, східно-азіатські окраїнні області (Маньчжурія, Корея, Східний Китай) та азіатський архіпелаг (Тайвань, Філіппіни та Індонезія). 4) країни так званого «зовнішнього півмісяця», які утворюють своєрідне кільце, яке складається з острівних баз, призначених для торгівлі та морських сил, недосяжних для сухопутних держав Євразії — Англія, США, Південна Африка, Австралія, Канада і Японія. Співвідношення перерахованих зон виражене Х. Макіндером за допомогою наступної формули: «Хто володіє Східною Європою, той володіє Хартлендом. Хто володіє Хартлендом, той володіє Світовим Островом. Хто володіє Світовим островом, той володіє світом».

Зазначена формула, яку, вважає Х. Макіндер, можна застосувати як до минулої, так й до сьогоднішньої політики, зумовлена тією загрозою, що її становить Євразія для морських держав, зокрема країн зовнішнього півмісяця. А саме: експансія прикордонних районів Євразії дозволить їй використати величезні континентальні ресурси для побудови флоту, а отже й для встановлення свого контролю над океанським простором, що може призвести до виникнення світової імперії. У 1943 році, враховуючи нові історичні реалії — союз СРСР, Великобританії та США — Х. Макіндер вносить певні корективи у свою геополітичну модель. З одного боку, він включає у поняття Хартленду Північну Атлантику (північну частину Атлантичного океану), до якої належать Західна Європа, Англія та Америка з країнами Карибського басейну. Північна Атлантика — це своєрідний «середземний океан», опорна точка Землі, противагою якої є інший, мусонний регіон Індії та Китаю (Південно-Східна Азія). По мірі нарощування своєї потужності останній може скласти опозицію до першого. З іншого боку, Х. Макіндер виключає з поняття Хартленду землі, які розташовані на схід від Єнісею, — так званий Леналенд. Останній, вважає вчений, тяжіє до внутрішнього півмісяця й, як такий, може бути використаний океанськими народами у їх боротьбі з «географічною віссю історії». Таку версію геополітичної будови світу Х. Макіндер назвав «другою геополітичною концепцією».

Принцип сухопутної могутності лежить в основі геополітичної концепції євразійства, яка здійснила спробу протиставити «на просторі всесвітньої історії західноєвропейському відчуттю моря, як рівноправне, хоч і полярне, відчуття континенту» (Петро Савицький). Основоположниками євразійства вважаються Петра Савицького та Миколу Трубецького. Основною ідеєю євразійства є думка про те, що Євразія як материк Старого Світу поділяється не на Європу та Азію, а на серединний континент чи власне Євразію і два периферійних (окраїнних) світи. А саме: азіатський (Китай, Індія, Іран) та європейський, що межує з Євразією по лінії річок Німан — Західний Буг — Дунай. Серединний континент Євразія є географічним та культурно-історичним цілим. Якщо «мозаїчно-подрібнена» будова Європи та Азії сприяє виникненню невеличких держав й навіть особливих для кожної провінції чи, навіть, міста культурних укладів, то географічний світ Євразії є мінімально сприятливим для різного роду «сепаратизмі» і призначений для створення єдиної держави. Географічна передумова такого створення існує у вигляді безперервної смуги степів, що не перетинається значними природними перешкодами й об'єднує Євразію із Заходу на Схід. Степна смуга, вважає П. Савицький, є своєрідним хребтом історії Євразії як історії становлення її політичної та культурно-історичної цілісності. Таке становлення, на думку П. Савицького, відбувалося через боротьбу Лісу, що є уособленням осілої культури, та Степу, що уособлює собою кочову культуру. Тому, якщо в геополітичному відношенні Євразія є спадкоємицею імперії Чингізхана, то в духовному — охоронницею візантійської (православної) культури. Ліс та Степ спричиняють й суперечливий характер Євразії як культурно-історичної цілісності, а саме: одночасне поєднання в ній «осілої» та «степової» стихій. «Осіла» стихія репрезентує при цьому Захід, а «степова» — Азію. Тому в культурно-історичному аспекті Євразія охоплює як «європейські», так й «азіатські» елементи, органічне поєднання яких зумовлює своєрідність та унікальність культурного життя Євразії, феномен серединної, євразійської культури, яку не можна цілковито звести ані до західної, ані до азіатської, ані до слов'янської культур як таких. Єдність географічного та культурно-історичного аспектів Євразії позначається П. Савицьким поняттям місця розвитку. Це поняття є синтетичним й охоплює як соціально-історичне середовище, так й територію, яку це середовище обіймає. Завдяки цьому поняттю певна територія може бути представлена як особливий «географічний індивідуум», що визначає той чи інший тип соціально-

історичного розвитку. Як певне місце розвитку Євразія є Росією-Євразією. Історичне покликання Росії-Євразії, на думку П. Савицького, полягає у об'єднуючій ролі в межах Старого Світу. Виконання цього покликання зумовить перетворення всієї сукупності різноманітних культур останнього на деяке органічне ціле, в якому протилежність між Заходом і Сходом буде знята. Духовний синтез західних та східних початків є змістом поняття росії-Євразії як справжнього серединного світу, на противагу Німеччині, що є серединним світом лише для Європи — окраїни Старого Світу.

Алфред Мехен є основоположником так званої таласократичної концепції геополітики, в основі якої лежить принцип морської могутності. Головна праця А. Мехена — «Вплив морської сили на історію. 1660–1783 роки» (1890). Морська сила нації, згідно з А. Мехеном, визначається низкою умов: географічним положенням; фізичною будовою, яка охоплює також клімат та природну продуктивність; розмірами території; чисельністю населення; характером народу; характером уряд. За наявності всіх перерахованих умов починає діяти формула морської могутності: військовий флот + торговий флот + військово-морські бази.

Принцип морської могутності послідовно проведений у геополітичній концепції атлантизму, яка лежить в основі американської геополітичної думки. Теоретичне обґрунтування атлантизму здійснене американським професором міжнародних відносин Ніколасом Спайкменом (1893–1943). Н. Спайкмену належать дві нові геополітичні категорії — берегова зона або римленд та «Серединний океан». Поняття «римленду» за своїм змістом наближене до поняття «внутрішнього півмісяця» Х. Макіндера. Різниця полягає в тому, що «римленд» формувався не під тиском кочових народів суші (у цьому випадку він є тотожним «внутрішньому півмісяцю»), а, навпаки, сам зумовлював формування континентального простору. На цій підставі Н. Спайкмен наступним чином сформулював відому тезу Х. Макіндера про підстави світового панування: «Той, хто контролює Римленд, контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі всього світу».

«Серединний океан» — це північноатлантичний простір, полюсами якого є Західна Європа та Східне узбережжя США на чолі з Нью-Йорком. Поняття римленду та Серединного океану становлять серцевину політики «анаконди», обґрунтовану Н. Спайкменом. Суть цієї політики полягає у контролі та придушенні берегових зон приморських країн Африки і Азії, включаючи Індію та Китай. Політика анаконди є у Н. Спайкмена складовою

політики сили. Головна мета зовнішньої політики, пише Н. Спайкмен, — це боротьба за силу й за вдосконалення позицій, що її зумовлюють. Сила означає здатність нав'язувати свою волю іншим й виривати поступки у тих, кому її не вистачає.

Загалом же, основні поняття та положення атлантизму остаточно були сформульовані після другої світової війни. Це, передусім, — оцінка силового фактору як вирішального для міжнародної політики та поняття кордону національної безпеки, який окреслює зону стратегічної оборони США. Остання визначена за допомогою своєрідної «універсальної формули», згідно з якою кордони американської безпеки проходять скрізь, де на карту поставлені американські інтереси. Їх сферою, як засвідчила доктрина Картера, є увесь світ.

Атлантизм як геополітика моря розвинув також нові ідеї, пов'язані з науково-технічною революцією у воєнній сфері. Це — принципи аерократії (панування у повітряному просторі) та ефірократії (панування у космічному просторі). Зокрема, було сформульовано положення про так звану глобальну географію епохи авіації, яка базується на нових поняттях про географічне положення країни. Згідно з цим положенням, господарем земної кулі буде той, хто панує у повітрі.

Окремо в переліку основних геополітичних концепцій прийнято вирізняти французьку школу географії людини та німецьку геополітичну школу. Французька школа географії людини оформилися у якості своєрідної антитези до антропогеографії Ф. Ратцеля. Якщо остання розглядала природне середовище як визначальну детермінанту історії, то перша обґрунтувала положення про те, що опосередковуючою ланкою між природою та історією є людська діяльність.

Найбільш відомим представником французької географічної школи є Відаль де ла Бланш. На думку Відаля де ла Бланша, географія людини не є протиставленням географії без людини, оскільки остання існує лише в уяві вузького кола спеціалістів. Завдання географії людини — це вивчення взаємостосунків землі та людини; впливу географічного чинника на людину й навпаки — ролі людини, як чинника, що змінює географічне середовище. Спостереження форм існування у х тісному зв'язку з середовищем — такий об'єкт дослідження географії людини. Людські асоціації, зазначає Відаль де ла Бланш, подібно до асоціацій рослинних та зоологічних, утворюються з різних елементів, які підпорядковані впливу середовища. Такі асоціації існують в одній країні, яка так чи інакше накладає на них свій

відбиток. «Вся країна» у Відаля де ла Бланша — це сукупність елементів географічного середовища. Причому природа не є деякою нерухомою сценою, на якій розгортається людська діяльність, а сама живе та змінюється завдяки цій діяльності. Концепція Відаля де ла Бланша отримала тому назву «посибілізму»: простір — це лише можливість, перетвориться вона на дійсний політичний фактор чи не перетвориться, залежить від людей, які населяють цей простір.

Німецька геополітика отримала свій розвиток у період між двома світовими війнами. Першою німецькою геополітичною концепцією можна вважати концепцію «Серединної Європи» Фрідріха Наумана, що викладена ним в однойменній книзі. Сама книга написана Ф. Науманом під час першої світової війни й містить теоретичне обґрунтування «основ нової формації», які, на думку вченого, мають бути закладені у воєнний час. «Серединна Європа» — це середньоєвропейська площа, яка простягається від Північного до Балтійського морів до Альп, Адріатичного моря та південної смуги придунайської долини. Ця площа, вважає Ф. Науман, має сприйматися нами як єдина величина, єдиний оборонний союз та єдина економічна область, оскільки всі великі та малі держави, які знаходяться на цій площі, утворюють одне живе ціле, що бореться, й будь-яка перемога чи поразка на цій території є для них життєвою подією.

Першим кроком до створення Серединної Європи, на думку Ф. Наумана, мало стати злиття трьох держав, які на сьогодні не примикають ані до англо-франко-західного союзу, ані до Росії: Німеччини, Австрії та Угорщини. Подальші плани відносно Серединної Європи залежать від того, чи вдасться об'єднати спочатку ці центральні держави. Керівне положення у такому об'єднанні має належати Німеччині, що зумовлюється чисельністю її населення, військовою могутність та згуртованістю.

Класиком німецької геополітики, її своєрідним теоретичним натхненником прийнято вважати Карла Хаусхофера — професора Мюнхенського університету, засновника Інституту геополітики в Мюнхені та «Журналу геополітики». До основних робіт К. Хаусхофера відносять: «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Геополітика пан ідей», «Світова політика сьогодні». Головною рушійною силою держави, на думку К. Хаусхофера, є розширення життєвого простору. Розширюючи свій життєвий простір, держава забезпечує собі економічну незалежність від своїх сусідів. Наявність такої свободи є показником дійсно великої держави.

К. Хаусхофер вважав, що період панування морських держав закінчується, а майбутнє належить сухопутним державам. Цим пояснюється те, що важливою подією сучасної світової політики є перспектива створення могутнього континентального блоку, який об'єднав би Європу з Північчю та Сходом Азії. Простір такого блоку простягався б від Балтійського і Чорного морів до Тихого океану по осі Берлін-Москва-Токіо. Створення такого блоку зумовлене необхідністю протиставити політиці морських держав дієву політику сухопутних країн. Перша має назву «політики анаконди», оскільки подібна до гігантської змії, яка душить свою жертву так, як це роблять морські держави, використовуючи блокаду сухопутних держав з боку моря. Друга визначається К. Хаусхофером як «політика потрійної запряжки», коли в центрі йде найбільш сильний кінь, а справа та зліва, підтримуючи його, біжать більш поступливі коні. Лише ідея Євразії, вважає К. Хаусхофер, політично втілюючись у просторі, надасть Німеччині можливість довгострокового розширення її життєвого простору, а міцний зв'язок держав по осі Німеччина-Росія-Японія дозволить їй стати невразливою для методів анаконди англосаксонського світу.

3. Європейська геополітична думка: основні ідеї та представники

Європейська геополітична думка представлена іменами Шарля де Голлля, Жана Тіріара (Бельгія), Алена де Бенуа і Жана Парвулеско (Франція), Генріха Йордіса фон Лохаузена (Австрія). Ш. де Голль є автором ідеї «Європи від Атлантики до Уралу» та основоположником концепції «європейського континенталізму», яка мислить Європу у якості суверенного континентального утворення.

Ж. Тіріар у статті «Надлюдський комунізм» (1982 рік) розвинув ідею континентальної держави, яка має змінити державу територіальну. На підставі цієї ідеї Ж. Тіріар висунув та обґрунтував положення про необхідність створення єдиної Європи «від Владивостока до Дубліна». Така необхідність, на думку Ж. Тіріара, зумовлена декількома факторами: 1) недостатністю ідеї націоналізму для об'єднання європейських народів; 2) фактичним існуванням декількох Європ, якими маніпулює Вашингтон; 3) американською присутністю у Європі, яка не лише породжує ризик війни та загрожує перетворенням Європи на «поле битви», але й позбавляє американців здатності подолати кризу власного суспільства, що розпочинається.

Майбутня єдина Європа, вважає Ж. Тіріар, в ідеологічному плані повинна базуватися на так званому націонал-комунотаризмі, тобто синтезі немарксистського комунізму та нерасистського націонал-соціалізму. Як політичне утворення єдина Європа буде мати своєю основою концепцію континентального або імперського націоналізму й існувати у вигляді імперії, право приєднання до якої буде надаватися не кожній державі. Головними кроками до створення такої Європи мають стати: 1) усунення американського домінування у Європі та відмова від ідеї «фінляндизації» Німеччини, яка передбачає надання останній статусу «обеззброєного нейтралітету»; 2) укладання союзу зі Сходом та розробка разом з ним власної доктрині Монро, девізом якої буде: «жодного американського солдата на Середземному морі»; 3) визнання Росії не лише європейською країною, але й єдиною європейською країною, що не залежить від світової американської імперії; 4) поєднання геополітичних концепцій К. Хаусхофера з могутністю Радянської армії.

Вирішальну роль у побудові нової Європи Ж. Тіріар відводить Німеччини, яка, на його думку, однією ногою стоїть на Заході, а другою — на Сході, й тому найкраще може виконати функцію посередника між Західною Європою та Сходом.

Ідеї Ж. Тіріара є близькими до доктрини «нових правих», обґрунтованої французьким вченим Аленом де Бенуа. Ця доктрина підкреслювала зв'язок своїх положень з концепціями довоєнних німецьких геополітиків. Майбутнє, на думку «нових правих» належить «Великим Просторам», на території яких має бути створена «Федеральна Імперія» — стратегічно єдиний простір, у якому кожний етнос зберігає свою культурну самобутність. Етноси, що населяють Європу мають, на думку А. де Бенуа, спільне минуле, оскільки всі вони є вихідцями з Індії. Тепер же, через економічні, сировині, стратегічні та політичні інтереси, вони повинні мати спільне майбутнє. Останнє передбачає вихід держав Європи з НАТО, створення власних європейських ядерних сил, дотримання суворого нейтралітету.

Ж. Парвулеско на підставі ідеї А. де Бенуа про «спільне минуле» європейських народів робить висновок, що майбутнє «великоконтинентальне євразійське об'єднання» виключає Китай й має своїм південно-східним полюсом Індію. Тому, вважає Ж. Парвулеско, сенсом прогресуючої інтеграції Великого Континенту є ядерне оточення Китаю ансамблем велико-континентальних держав, що утворюють вісь Париж–Берлін–Москва–Нью–Делі–Токіо.

Політично єдина Європа, зазначає вчений, не лише становить нездоланну перешкоду для реалізації США плану встановлення

планетарної гегемонії, а й загрожує перетворенням їх на другорядну державу у спосіб руйнування славнозвісного «американського міфу». Цим пояснюється спроба США об'єднати зусилля з нейтралізації Великої Європи з прагненнями Китаю протистояти своєму континентальному оточенню. До цих прагнень приєднуються й різноманітні версії ісламського фундаменталізму, що розміщені впродовж південного берега Євразії.

Оскільки протистояння США та Європи підпадає під загальну схему протистояння «острівної» та «континентальної» могутності, геополітичними підставами його подолання на користь Європи, згідно з Ж. Парвулеско, є: 1) усвідомлення особливої, — таємної чи навіть містичної, — об'єднуючої місії Франції стосовно усіх елементів євразійського великого Континенту; 2) розуміння того, що ця місія зумовлена тяжінням Франції до південної Атлантики — до Південної Америки, яка є континентом-дублером для США, та до Антарктики, контроль над якої, разом з контролем над Арктикою, дозволить Євразії отримати статус Imperium Ultimum; 3) підтримка претензій Індії на «тотальну політичну гегемонію» у Південній Азії, оскільки Індія є крайнім Сходом для Євразії; 4) визнання за Росією ролі «геополітичного рятівного мосту з Європи до Індії», внаслідок переміщення центру тяжіння сучасної велико-континентальної геополітики з Заходу на Схід.

На думку Г. Йордіса фон Лохаузена, війна у Перській затоці була війною США проти об'єднаної Європи, центром якої є економічна могутність Німеччини. Протистояння об'єднаній Європі було при цьому не прямим воєнним протистоянням, а мало своєю метою одне з джерел її економічного процвітання — арабо-перську нафту. Контроль над родовищами корисних копалин, життєво важливими для Європи, — арабською нафтою та південно-африканською рудою, — з боку США значно посилює їх позиції в протистоянні Європейському Союзу.

Крім нафти, Перська затока має ще й неабияке стратегічне значення, зумовлене її географічним положенням, а саме: Перська затока є не лише серцем Близького Сходу, що є центром Старого Світу, а й найбільш вразливим у геополітичному відношенні місцем останнього. Така вразливість, зазначає Г. Йордіс фон Лохаузен, пояснюється тим, що ніде, окрім цього місця, океани не врізаються так глибоко у афро-євразійський континент (Світовий Острів, за схемою Х. Макіндера): Індійський океан через Червоне море та Перську затоку, а Атлантичний — через Середземне та Чорне моря. Район Перської затоки є найбільш

вразливою точкою Старого (континентального) Світу тому, що він є найбільш доступною для провідників «океанської могутності» зоною Світового острову. Крім цього, володіння цією зоною, яка своєрідно пов'язує Далекий Схід з Африкою і Європу з Індією, може як забезпечити захист, так і створити загрозу Середньому Сходу, Європі, Індії та Африці.

З. Бжезінський у своїй «Великій шахівниці» формулює основну політичну дилему США стосовно Європи. А саме: «Якого типу Європу хотіла б Америка бачити і якій готова була би сприяти — рівній партнерці чи молодшій союзниці?». Вирішення цієї дилема, вважає З. Бжезінський, має суперечливий характер. З одного боку, США мають сприяти розбудові Європи як політичного, а не лише регіонального, цілого, оскільки розширення Європи автоматично розширює сферу американського впливу, зокрема НАТО, без якого Європа стала б політично фрагментованою. Це означає, пише З. Бжезінський, що дійсно об'єднана Європа не можлива без спільної з Америкою домовленості про безпеку. З іншого боку, США повинні попередити перетворення Європи «в настільки політично інтегровану, щоб вона могла конкурувати зі Сполученими Штатами в геополітичних справах, які мають велику вагу для Америки по всьому світі, а особливо на Середньому Сході». Виходячи з цього, головним завданням Америки є побудова Європи, що залишається пов'язаною із США.

Резюме за змістом теми

Сучасний світ перенасичений геополітичною тематикою та геополітичною термінологією. А тому геополітика, у предметне поле якої входить проблематика контролю над простором та використання простору державами як ресурсу у просуванні і обстоюванні своїх інтересів на міжнародній арені, зберігає свої дослідницькі позиції.

До того ж аналіз геополітичної напруженості неможливий без знайомства зі змістом терміну геополітика, як він передбачений автором цього терміну — Рудольфом Челеном. Сучасні геополітичні підходи багато у чому базуються на класичних геополітичних концепціях, обіграючи ідеї, сформульовані у їх межах. Тези Хелфорда Макіндера, без перебільшення, лишаються вихідним пунктом в осмисленні буремних подій, свідками і безпосередніми учасниками яких ми є нині.

Терміни та поняття до теми

Актор — учасник певних відносин, що завжди включений у їх структуру.

Атлантизм — геополітична концепція, яка базується на принципі морської могутності; складне геополітичне поняття, що включає в себе: історично — західний сектор людської цивілізації; стратегічно — союз західних країн; ідеологічно — ліберально-демократичну ідеологію; воєнно-стратегічно — країни-учасниці НАТО; соціально — орієнтацію на ринкові цінності.

Баланс сил — зовнішньополітична концепція, основною засадою якої є ідея закономірності розвитку відносин між державами в межах певних циклів упродовж всієї світової історії.

Вектор у геополітиці — напрям, у якому держава здійснює свій вплив на міжнародній арені.

Відносини «Україна — Європа» — напрям і одне із найважливіших завдань зовнішньої політики України, спрямованої на подолання її штучного відриву від Європи, повернення її до кола провідних європейських держав.

Географія політична — суміжна наукова дисципліна політології і складова частина географічних наук, яка вивчає просторову організацію політичного життя, вплив географічного фактора на політику.

Геоекономіка — дисципліна, яка вивчає ті аспекти міжнародної конкуренції, де головними діючими особами є не промислові корпорації чи банки, а держави; розгляд світової економічної діяльності крізь призму специфіки господарської діяльності тих чи інших цивілізаційних ареалів

Геополітика — поняття, що характеризує місце та конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей положення держав та їхніх блоків на локальні, регіональні, континентальні та глобальні міжнародні процеси.

Геостратегія — управління різноманітною політичною діяльністю суспільства, її організація відповідно до національних чи загальнолюдських інтересів; як мистецтво адаптувати цю діяльність шляхом певних заходів до реального геопростору; мистецтво здійснення політичної діяльності в умовах геопростору та управління геополітичними інтересами.

Глобалізація — загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичну та інші сфери людського буття. Термін «глобалізація» тлумачиться як:

- зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети;
- поширення по всій планеті єдиних технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо;
- виникнення спільних для світового співтовариства проблем;
- домінування вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття.

Євразійство — геополітична концепція, яка базується на принципі сухопутної могутності й складовими якої є: 1) фізико-географічне та

економіко-географічне поняття Євразії як самодостатнього субконтиненту; 2) культурологічне протиставлення східнослов'янсько-тюрксько-монгольської Росії-Євразії романо-германському світу Заходу; 3) ідея внутрішньої єдності історії субконтиненту Євразії; 4) розробка питань тісної взаємодії та, за певними параметрами, типологічної близькості літературних, образотворчо-художніх та мовних форм євразійських народів.

Національна безпека — захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей і всього того, що становить основу матеріального і духовного життя країни від внутрішньої і зовнішньої загрози; стан держави, що дозволяє їй зберегти свою цілісність і виступити самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин.

Національні інтереси — сукупність життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, які виражають потреби країни у прогресивному розвитку.

Новий світовий порядок — концепція суспільного розвитку, яка передбачає корінне соціально-економічне перетворення людського суспільства, тобто таку реорганізацію міжнародних політичних, економічних та культурних зв'язків, яка б дозволила пом'якшити напруженість, конфліктність, конфронтацію у стосунках між багатими і бідними, економічно розвинутими країнами та країнами, що розвиваються й допомогла б людству уникнути катастрофи.

Світовий політичний процес — сукупна діяльність народів, держав та їх інститутів, соціальних спільнот та їх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в галузі міжнародного життя, форма інтеграційних тенденцій у розвитку людського суспільства.

Запитання. Завдання

1. Що вивчає геополітика та якими є її основні поняття?

2. В чому полягає основна відмінність між геополітикою та політичною географією ?

3. Якими є історичні та теоретичні передумови виникнення класичної геополітичної думки?

4. Якими концепціями представлена класична геополітика ?

5. Що таке «таласократія» та «телурократія»?

6. Якою є провідна ідея європейської геополітичної думки?

7. Розкрийте зміст основних підходів до визначення геополітики та вкажіть, яким етапам становлення геополітичної думки вони відповідають.

8. Охарактеризуйте основні геополітичні концепції та з'ясуйте їхні провідні теми. Як Ви вважаєте, чи лишаються ці теми актуальними з огляду на реалії сьогочасного світу? Відповідь обґрунтуйте.

9. Проаналізуйте основні положення сучасної геостратегії атлантизму, як вони окреслені у праці Збігнева Бжезінського «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи». Розкрийте зміст понять «Велика шахівниця», «геополітичні гравці», «геополітичні осі», «чорна дірка», «зона нестабільності» та «Євразійські Балкани». Які реальні тенденції в сучасному світі відображають ці поняття? Якими, на Вашу думку, можуть бути перспективи українсько-російських відносин з огляду на позицію сучасного атлантизму стосовно Великої шахівниці? Відповідь обґрунтуйте.

Теми рефератів

1. Геополітика та політична географія: спільне і відмінне.
2. Політичний простір як категорія геополітики.
3. Теорія стратегічних кордонів: основні ідеї та представники.
4. Баланс сил як поняття геополітики.
5. Теоретичні передумови виникнення геополітики.
6. Схема Х. Макіндера та її сучасні модифікації.
7. Концепція Великого простору К. Хаусхофера: основні ідеї та еволюція.
8. Євразійство та великодержавність: взаємовідповідність понять.
9. Євразійська геостратегія Збігнева Бжезинського.
10. Геополітичні образи сучасної Європи.

Література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
2. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах : підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
3. Вегеш М., Палінчак М., Голонич Ян Геополітика: Україна, Європа, світ (суспільно-політичний погляд). Fairmont: Academic publishing Fairmont. 2020, 249 с.
4. Геополітика: енциклопедія. К.: Знання України, 2013. 919 с.
5. Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія: Підручник. Київ: ЦУЛ, 2019. 416 с.
6. Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2010. 344 с.
7. Дністрянський М. С. Геополітика: Навч. посібник. Львів: Вид. центру ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
8. Ігнатьєва Т. Геополітика України в категоріях і поняттях: минуле та сучасність: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. спец. «Політо-

логія», «Історія України». — Кам'янець Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. 112 с.

9. Шульга М. А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Макіндера. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. № 16. С. 131–137.

10. Шульга М. «Велика Європа»: концепт, який ми втратили. *Ідея Європи в суспільному дискурсі сучасної України:* монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. С. 221–236.

11. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. 1436 p.

12. Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник Національної академії наук України*. № 6, 2022. С. 3–16.

13. Kravchuk , O., Shulga, M., Deliia, O., Krasnozhon, N., Kuchyk, O., & Kostyrya, I. (2022). Regional leadership as an element of Ukraine's geopolitical strategy: El liderazgo regional como elemento de la estrategia geopolítica de Ucrania. *Cuestiones Políticas, 40* (73), 27–51. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.01

14. Radmyla Voitovych, Mariia Masyk, Denys Darmostuk, Nataliia Zlenko, Iryna Yatsyk, Marina Shulga, Institutional Resilience of Public Governance Under Conditions of Sustainable Development, *WSEAS Transactions on Environment and Development,* vol. 18, pp. 884–893, 2022. https://doi.org/10.37394/232015.2022.18.83

Тема 2

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

***Вивчивши матеріали теми студент знатиме*:** зміст основних категорій теми міжнародна політика і міжнародні відносини; сутність міжнародних відносин і міжнародної політики, причини їх виникнення, основні характеристики та особливості, тенденції і цільове призначення в сучасній архітектурі міжнародних відносин, основні парадигми щодо їх трактування в політології.

***Після опанування матеріалів теми студент умітиме*:** орієнтуватися в складних проблемах міжнародної політики і міжнародних відносин, розрізняти за різними критеріями суб'єкти цієї царини суспільного життя, їх роль та вплив на сучасну політичну ситуацію, диференціювати причинно-наслідкові зв'язки подій у світовій політиці.

Навчальні питання:

1. Сутність і основні характеристики міжнародних відносин.
2. Природа, зміст і форми міжнародної політики та її закономірності.
3. Основні парадигми міжнародних відносин і міжнародної політики.

1. Сутність і основні характеристики міжнародних відносин

У XXI-му столітті проблеми міжнародних відносин і міжнародної політики постійно зростають за кардинальних змін у світі. Сьогодні найактуальнішою проблемою стає консолідація сучасного демократичного світу, підтримка демократичного вибору України на тлі загострення міжнародної ситуації через агресивну політику російської федерації, війну росії проти України, посилення подвійних стандартів у позиціях деяких країн, порушення норм міжнародного права, появи гібридних війн і навіть гібридної дипломатії в якій кожна зі сторін-учасників, тим чи іншим шляхом хоче перемогти. Невирішеність цих питань є загрозою існуванню людства. Розв'язання проблем світового співтовариства залежатиме від максимального супротиву «путінській» росії з боку України, від політиків на світовій арені, від окремих держав і міжнародних організацій в складному і багатоаспектному механізмі міжнародних відносин, від консолідації сучасного демократичного світу.

Український дослідник Борис Гуменюк вважає, що для нас це війна не тільки на знищення ворожих полчищ і видворення їх за територіальні межі держави, але це і сукупні радикальні внутрішні процеси по безповоротному викоріненню діяльності антидержавницьких, насамперед проросійських політичних сил, проведенню тотальної дерусифашизації, а відтак самоствердження нашої ідентичності на міжнародній арені як політично монолітного державного утворення із незаперечним Євросоюзівськими євроатлантичними цінностями на основі наукоємного, високотехнологічного національного потенціалу. Борис Гуменюк задає цікаве питання: які можна виділити прорахунки, що були допущені лідерами країн НАТО, провідними європейськими політиками і які послабили безпекову ситуацію на континенті й по суті сприяли виникненню нової повномасштабної війни, якої вважалось після 1945 року, тут вже більше ніколи не буде? Відповідь наступна. «Вимальовується базова помилка, яку можна охарактеризувати таким чином — це європейська, ліберально-демократична довірливість до історично невиліковного кремлівського підступництва. Політика закритих очей, яка дещо нагадує Мюнхенську угоду 1938 року, потурання брутальному порушнику норм міжнародного права з огляду на відомі події в Молдові, Грузії, потім в Україні, початок повномасштабної агресії з 2014 року і млява реакція ЄС і НАТО. Все це призвело до ситуації, коли Москва увірувала в свою безкарність і можливість діяти у спосіб в своїх зовнішніх справах, який ніяк не корелюється з міжнародними угодами підписантом яких вона є, а ні просто зі здоровим глуздом». Як бачимо, європейська спільнота і бюрократія припускалися помилок, діяли повільно. Насьогодні оберти активності щодо допомоги Україні активно зростають. В умовах сьогодення світова спільнота здійснює активний економічний, політичний, військовий та дипломатичний тиск на рф.

Поняття міжнародні відносини було введено у науковий обіг англійським філософом Джеремі Брентано Бентамом, у 1789 р. у трактаті «Вступ до принципів моральності і законотворення». Цей термін, на його думку, характеризував відносини, що існують між монархом та громадянами інших держав. Міжнародні відносини представляють собою специфічну галузь світової політики. Їх особливості складались з розвитком держав, які не тільки оформлювали тогочасні відносини між різними етносами і народностями, але і стали поступово формувати зовнішні відносини між собою. Діючи в рамках власних кордонів, де вони володіли повним внутрішнім суверенітетом, держави повинні були вирішувати і

цілий ряд додаткових задач: встановлювати межі контролю за діяльністю на своїй території іноземних сил і структур; сприяти встановленню відносин стабільності у певних регіонах; відбивати загрозу своїй цілісності та безпеці; вчитись узгоджувати інтереси з більш сильними супротивниками; шукати способи поповнення ресурсів; незважаючи на супротив своїм імперативним намірам тощо. Цілковиті господарі у власній державі поступово вчились налагоджувати відносини з не менш підступними і грізними володарями з інших країн.

Сучасна політична наука трактує сутність поняття «міжнародні відносини» як сукупність політичних, економічних, військових, стратегічних, ідеологічних, правових, культурних, дипломатичних, науково-технічних, валютно-фінансових соціальних, гуманітарних та комунікативних зв'язків і відносин держав і систем держав, організацій і суспільних рухів, що діють на світовій арені. Це система відносин з системоутворюючим характером, з особливими, системоутворюючими характеристиками, структурними елементами та функціями між якими існують стійкі зв'язки залежності. Найважливішу роль в них відіграють саме міжнародні політичні відносини, які мають такі особливості: по-перше, зачіпають сферу державних інтересів і міждержавної взаємодії, по-друге, сферу владних відносин суб'єктів міжнародних відносин. Саме проблеми регулювання влади у світовому масштабі в визначають їх сутність в цілому.

Суб'єктами міжнародної політики є:

- держава або групи держав; урядові та неурядові організації;
- міжнародні організації;
- міжнародні коаліції (на зразок Рамштайну, Німеччина у 2022 р.);
- масові рухи транснаціонального характеру, впливові транснаціональні корпорації; релігійні та церковні організації різних напрямків;
- політичні партії і громадські об'єднання; ЗМІ, світова громадськість; міжнародні групи впливу.

Специфічність міжнародних політичних процесів проявляється перш за все в тому, що в цій сфері політики не існує єдиного легітимного центру примусу, єдиного джерела влади, який мав би беззаперечний авторитет для всіх учасників цих зв'язків і відноси на міжнародному рівні, не існує визнаної всіма учасниками верховної влади, проте розвиток міжнародних відносин часто визначався панівним впливом тієї чи іншої наддержави Великої Британії в XIX ст., США (починаючи з 1914 р.), протистояння за

світове панування між США ТА СРСР («холодна війна» впродовж 1945–1991 р.), вибору між монополярним (на чолі із США, як світовою державою) або багатополюсним світом (декілька наддержав у світі: США, ЄС, КНР, Індія, рф, Туреччина) і конкурентною боротьбою цих центрів. Провідну роль в сучасному світі, безперечно, відіграють демократичні країни і такі як Україна, сильні духом в своєму прагненні стати демократичними і незалежними, зберегти та посилити свій суверенітет, своє право бути реальним суб'єктом на світовій арені. Якщо в області внутрішньої політики держави в основному спираються на закони і норми, то в сфері відносин з іншими володарями внутрішнього суверенітету їм доводиться орієнтуватись в основному на власні національні інтереси і засоби їх реалізації.

Міжнародні відносини часто характеризується відсутністю консенсусу між їх учасниками щодо спільних цінностей, загальноприйнятих міжнародних правил, гарантованих юридичними або моральними нормами, відсутністю центральної влади. Велику роль у цьому відіграють і стихійні процеси та суб'єктивні фактори: значні елементи ризику і непередбачуваності, значний обсяг прихованої інформації та таємні домовленості. Міжнародні відносини і сьогодні багато в чому залишаються ареною непримиримих інтересів, суперництва і навіть протиборства та насильства, а також різноманітних гібридних та повномасштабних війн.

Зміст і призначення системи міжнародних відносин полягає в тому, щоб знайти шляхи і способи вирішення конфліктів, перш за все, між державами і країнами, що виникають в результаті зіткнення їх як реальних так і перекручених, хибно усвідомлених інтересів і амбітних планів. Тому при прийнятті зовнішньополітичних рішень мають враховуватися об'єктивні економічні, військові, політичні, географічні, соціальні, етнонаціональні, етнолінгвістичні, військово-політичні інші фактори, важливі внутрішньо політичні інтереси, політичні маневри різних соціально-політичних сил, зацікавлених груп, організацій і лідерів. Слід врахувати і можливу реакцію на ці рішення з боку тих держав, яких вони прямо стосуються. Або ж тих, які можуть реально впливати на ситуацію дипломатичними, економічними і навіть військовими методами, використовуючи всі канали міжнародної комунікації і взаємодії. Постійний плюралізм державних суверенітетів робить міждержавні відносини достатньо непередбачуваними, часто хаотичними та неврівноваженими. В такій атмосфері жодна держава не здатна постійно зберігати чітко визначені і незмінні позиції по відношенню одна до одної, знаходитись або в

стані конфронтації, або утворювати союзи. Не випадково в цій політичній сфері існує неписане правило висловлене Вінстоном Черчиллем, яке полягає у тому, що у держави не існує постійних друзів і ворогів, є тільки незмінні інтереси. З розвитком суспільного прогресу роль міжнародного права, що регулює відносини між державами та іншими суб'єктами, міжнародного спілкування неухильно зростає. Основними формами міжнародної взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт. Але навіть у XXI ст. росія вирішила, що повномасштабна війна — це та процедура, що змусить Україну і весь світ їй підкорюватись. Адже, війна — це помилка політиків, а не продовження політики іншими засобами (В. Черчилль).

Існують різні *форми взаємодії* суб'єктів міжнародних відносин:

- *співпраця* — здійснюється через участь у різних міжнародних організаціях та структурах, через двосторонні та широкомасштабні договори про дружбу і співробітництво;
- *суперництво* — передбачає мирний характер боротьби між державами за

мирну реалізацію свого національного інтересу , починаючи з поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз;

- *конфронтація* або ж *конфлікт* на міжнародному рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох держав або групи держав. Саме ці форми взаємодії у міжнародній політиці можуть виражатися у денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, економічній блокаді, енергетичній війні, блокуванні важливих ініціатив (так Україну в 2008 році не прийняли в НАТО, а щодо вступу в ЄС не обіцяли короткострокових перспектив). На жаль, у XX–XIX ст. на міжнародній арені стали використовуватись такі форми міжнародних відносин як зумисні внутрішні дестабілізації шляхом економічних, інформаційних та психологічних війн, здійснення терористичних актів, різносторонніх гібридних і навіть повномасштабних війн;
- *союзництво* — одна із форм міжнародних відносин, що передбачає спільні дії держав (партнерство, співпраця). До прикладу, з початком повномасштабної війни рф проти України бачимо союзництво як спільні дії більшості держав світу, їх одностайну підтримку, партнерство та співпрацю з Україною в подоланні спільного ворога та протидії державі-агресору.

Міжнародні відносини достатньо різноманітні. Виокремлюють такі *види на основі різних критеріїв*. Враховуючи основі

сфери суспільного життя виділяють економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні та інші види міжнародних відносин. За критерієм відносин на основі взаємодіючих суб'єктів міжнародні відносини поділяють на: міждержавні, міжпартійні, відносини між різними міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями тощо.

В залежності від ступеня розвитку та інтенсивності тих чи інших видів міжнародних відносин виділяють такі їх *рівні*: високий, низький, середній.

На основі геополітичних критеріїв виокремлюють: глобальний, загальний, планетарний, регіональний, європейський, азійський, євразійський, субрегіональний.

З точки зору ступеня напруженості, виділяють різні сторони міжнародних відносин: стабільні і нестабільні; довірливі та ворожі; співробітництво і конфлікт; війни і миру тощо.

За кількістю учасників міжнародні відносини бувають: двосторонні, багатосторонні, колективні. Двосторонні відносини є найдавнішою, базовою формою міжнародних відносин, яка поширена і у сучасному світі. Багатосторонні — пов'язані з участю у взаємодії декількох суб'єктів міжнародних відносин. Учасники міжнародних відносин вступають між собою у такі стосунки тоді, коли розв'язання певної проблеми є цікавим для багатьох з них. Колективні відносини відрізняються високим ступенем інтегрованості. При цьому для їх реалізації формується міжсуб'єктний центр, який бере на себе функції координатора та організатора відносин всередині множини учасників.

Міжнародні відносини у сучасному світі розглядаються вченими як складний феномен. Польський дослідник Ю. Кукулка наголошує, що складність визначення та дослідження міжнародних відносин пояснюється на основі таких чинників: по-перше, сфера міжнародних відносин охоплює надзвичайно широкий перелік явищ і процесів, який важко проаналізувати за допомогою наукового апарату науки; по-друге, міжнародні відносини позбавлені єдиного центру влади та управління; по-третє, для об'єктивного аналізу міжнародних відносин часто бракує інформації, оскільки частина даних оберігається дипломатичною та державною таємницею, застереженнями безпеки; по-четверте у міжнародних відносинах причинно-наслідкові зв'язки поведінки держав спричиняються великою кількістю факторів, часто їх важко прослідкувати; по-п'яте в міжнародних відносинах певну роль може зіграти і випадковість, а також одночасність багатьох взаємодіючих чинників та факторів.

Джеймс Н. Розентау запропонував наступну *модель оцінювання складної поведінки держави у системі міжнародних відносин* та виділив п'ять наборів змінних (індивідуальні, рольові, урядові, соціальні та системні), які в тій чи іншій мірі впливають на міжнародну політику. Індивідуальні змінні полягають в унікальній характеристиці осіб, що визначають політику держави. Це їх цінності, здібності, досвід і навіть акторський талант політиків. Рольові змінні визначають поведінку тих же осіб як власників та виконавців певних ролей. (наприклад: посада, належність до партії тощо), які диктують їхню поведінку незалежно від особистих якостей і характеристик. Урядові змінні в моделі Н. Розентау охоплюють структуру державного апарату, її вплив на формування зовнішньої політики. Соціальні змінні характеризують властивості конкретного суспільства, (його цінності, ступінь національної єдності, рівень індустріалізації, урбанізацію тощо). Системні змінні — це зовнішні умови існування держави, наявність або відсутність зовнішнього управління, впливи інших держав, їх підтримка або вороже ставлення.

Для кожної держави ранжування набору змінних залежить від різних чинників. Це може бути розмір території держави, економічна система, рівень розвитку економіки, політична система. Комбінація цих показників дає певні відповіді про характеристику міжнародних відносин. Ці показники та їх комбінація відповідно, можуть бути різними і по-різному впливати на політичну ситуацію в регіоні та світі.

2. Природа, зміст і форми міжнародної політики та її закономірності

Міжнародна політика виникає пізніше ніж міжнародні відносини, її визначають, як комплекс двосторонніх та багатосторонніх політичних, економічних, дипломатичних, військових, енергетичних науково-технічних, культурних відносин між державами. Це історично обумовлена форма інтегративних тенденцій, які виникають в процесі розвитку світового співтовариства, а також форми взаємодії між його суб'єктами.

Міжнародна світова політика — це сукупна цілеспрямована діяльність основних суб'єктів міжнародних відносин держав і їх інститутів, міжнародних організацій, міжурядових чи урядових організацій, союзів транснаціональних компаній корпорацій, партій, політичних угруповань, політичних лідерів.

Провідна роль міжнародної політики та міжнародних відносинах зумовлена такими *факторами*:

по-перше, суб'єкти міжнародної політики мають в своєму розпорядженні колосальні ресурси і можливості впливу на весь навколишній світ, володіють потужними важелями управління як власне політичними міжнародними процесами так і неполітичними;

по-друге, міжнародна політика має яскраво виражену тенденцію до глобалізації, ускладнення та розширення, що вимагає вдосконалення міжнародних політичних механізмів для її регулювання;

по-третє, актуалітет безпекових факторів. Як ніколи гостро стоїть питання безпеки всього людства, проблеми його виживання. На вирішення цієї проблеми спрямовані основні напрями світової і міжнародної політики в ядерну епоху;

по-четверте, все більшого значення набуває вирішення суперечностей сучасного світового розвитку, між зростаючою різноманітністю світу і тенденцією зближення людства.

Більшість політологів вважає, що глибоке усвідомлення сутності міжнародної політики дає аналіз зв'язків зовнішньої і внутрішньої політики. В сучасній політичній науці можна виділити три основні підходи стосовно цієї проблеми. Прибічники першого, як правило, їх ототожнюють. Так, професор Чикагського університету Ганс Моргентау вважає, що сутність міжнародної політики ідентична політиці внутрішній. І внутрішня і зовнішня політика є боротьбою за панування, яка модифікуються лише різними умовами, що складаються у внутрішніх і міжнародних сферах. Друга точка зору представлення роботами австрійського соціолога Людвига Гумпловича, який вважав, що зовнішня політика визначає внутрішню на основі визнання боротьби за існування головним фактором соціального життя. Вчений формулює систему законів міжнародної політики. Серед основних — закон постійної боротьби між сусідніми державами через прикордонні лінії, закон щодо перешкоджання однієї держави посилення могутності сусіда і турбота про політичну рівновагу; закон про те, що внутрішня політика має бути підкорена цілям нарощування військової сили, за допомогою якої забезпечуються ресурси для виживання певної держави. Третій підхід до проблеми співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики представлений ідеями послідовників марксизму. Згідно з цими теоріями зовнішня політика визначається внутрішньою і є відображенням і продовженням внутрішніх суспільних відносин. Зміст останніх обумов-

лений пануванням в суспільстві економічних відносин, інтересами правлячих класів. В кожному з представлених підходів існує раціональне зерно. Дійсно, зовнішня та внутрішня політика тісно взаємопов'язані між собою через державу як політичний інститут. Якщо припустити, що зовнішня політика істотно залежить від сутності, характеру і напрямів внутрішньої політики держави, то цілком реальним є і зворотній зв'язок. Але зв'язок між ними не є одностороннім та однобічним, він стосується обох сторін: як внутрішня так і зовнішня політика впливають одна на одну. Вирішальна роль тієї чи іншої залежить від багатьох чинників. Чим слабша внутрішня політика держави тим більш вразлива країна в зовнішній політиці. При цьому реальне домінування залежить в кожному конкретному випадку від конкретно історичних обставин, об'єктивних та суб'єктивних факторів, політичної культури еліти, знань і досвіду політичних лідерів, суспільної думки і суспільства в цілому. Окрім того, зовнішня політика може визначатися не тільки внутрішніми, але і зовнішніми факторами, конкретними міжнародними реаліями, векторами побудови міжнародної архітектури у світі. Всі її суб'єкти і актори не існують ізольовано, а співіснують в системі тісних міжнародних взаємовідносин в якій є взаємозалежність, взаємозв'язок, цілісність і суперечливість.

Сутність міжнародної політики у політичний науці тлумачиться, виходячи з різних *концепцій і підходів*. Прибічники силової концепції зводять сутність розуміння міжнародної політики до боротьби за світове панування. Міжнародна політика, як і будь-яка інша, є боротьбою за панування, зазначав Г. Моргентау. Якими б не були абсолютні цілі міжнародної політики — панування завжди є її безпосередньою ціллю. Силове начало політики, на думку Г. Моргентау, органічно витікає з внутрішнього, притаманного людині прагнення домінувати, панувати. Саме це визначає і поведінку держав на міжнародному рівні.. При цьому саму політичну силу вчений характеризує як психологічне явище. Виникає питання, чи не абсолютизують, чи не перебільшують прибічники такого підходу важливе значення психологічного фактору в міжнародній політиці.

Іншим підходом до пояснення сутності міжнародної політики є біологічна парадигма. Неминучість політичної агресивності держав автори подібних тверджень обґрунтовують вродженою агресивністю людини, її природним інстинктом. У XXI ст. міжнародний авторитет держави не може вимірюватися її здатністю завдавати збитки та уражати інші держави. Психологічними та біологічним трактуванням сутності міжнародної політики проти-

стоїть її розуміння як суспільного явища, обумовленого впливом на нього геополітичних, економічних, соціальних, військових, культурних, технологічних та інших факторів.

Досить часто в науковій літературі і на побутовому рівні комунікації поряд з поняттям «міжнародна політика» вживають поняття «зовнішня політика». Ці поняття не тотожні. Зовнішня і внутрішня політика держав складається із взаємопов'язаних чинників: по-перше, усвідомленого і зацікавленого власного бачення зовнішньої політики, спрямованого на удосконалення цілей держави і відстоювання її інтересів на світовій арені. Проте це усвідомлення може бути як реалістичним, так і хибним. По-друге, суб'єктивного, інколи випадкового або взагалі ненавмисного витоку в сферу зовнішньої політики певної інформації про внутрішні процеси і явища, що мають місце в державі та суспільстві. По-третє, через необхідність для держави враховувати якомога більше виникаючих в системі державних відносин об'єктивних умов, обставин, чинників. По-четверте, через потреби впливати на інші суб'єкти міжнародної політики, реагувати на їх дії , тому, що все це торкається інтересів держави. По-п'яте, вести постійний пошук держав-партнерів у складному взаємопов'язаному світі політики, де кожна держава захищає свій власний національний інтерес. По-шосте, ідеологічно необхідно своєчасно отримувати важливу інформацію, яка може безпосередньо впливати на ситуацію в країні.

Отже, поняття «зовнішня політика» розглядається у політичній науці як діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює стосунки з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, партіями, громадськими організаціями, а також всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями. Зовнішня політика — це курс держави за межами своїх національних кордонів, покликаний регулювати відносини цієї держави з іншими державами і народами, спрямований на досягнення цілей і виконання завдань захисту її прав та інтересів. Поняття «міжнародна політика» в науковому трактуванні застосовується як для визначення діяльності держави в міжнародних справах, так і міждержавної політики взагалі, в системі загальносвітових відносин і зв'язків.

Міжнародна політика — це сукупна діяльність суб'єктів міжнародних відносин, в основі якої лежить їх прагнення забезпечити реалізацію своїх економічних соціальних культурних та інших інтересів за допомогою дипломатичних, військово-стратегічних, фінансово-економічних, інформаційно-ідеологічних та інших

засобів. Міжнародна політика складається з цілеспрямованої політичної діяльності її суб'єктів: держав, міжнародних урядових та громадських організацій, спілок, рухів а також участі відомих політичних і громадських діячів.

Згідно з характером відносин основних суб'єктів міжнародної політики можна виділити її наступні *типи*:

по-перше, політика домінування держави або групи держав у процесі регулювання певної ситуації,

по-друге, політика балансу держав, якщо у них приблизно однакові військова та економічна потужність; чи вони потребують її постійної підтримки;

по-третє, демократична політика на основі рівності прав і рівної відповідальності суб'єктів міжнародної політики.

Політологи вважають, що сама держава не може розглядатись як раціональний і унітарний фактор. І тому міжнародна політика держави визначається як різновид постійної боротьби, узгодження і компромісу інтересів бюрократичної ієрархії і окремих владних структур, громадянської і військової систем суспільства, різних політичних партій і рухів, не політичних асоціацій і професійних груп, а також важливими є відносини і зв'язки між ними. Українська дослідниця Юлія Руденко вважає, що поняття держави і державного суверенітету країни сьогодні тісно пов'язана з її суб'єктністю. Цивілізаційним суб'єктом історії і сучасності можна назвати країну, поступ якої зумовлюється переважно внутрішніми, а не зовнішніми причинами. Суб'єктність це стан розвитку країни, коли вона сама творить свою долю, обирає власну ідентичність і партнерів. Це дає країні змогу виступати повноцінним партнером чи сильним опонентом, виходячи зі своїми економічними військово-політичними здобутками на світовий рівень. (Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь 2020. Київ Ніка-Центр, 2020.)

Виокремлюють такі *види реалізації міжнародної політики*:

- *пасивний*, що полягає у пристосуванні до зовнішньополітичних обставин.

Таку політику проводять слабкі держави, які виступають об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики:

- *активний,* побудований на впливовій позиції країн в міжнародній ситуації (наприклад, G7, на чолі з США);

- *консервативно-активний* ставить за мету захист досягнутого раніше балансу сил в міжнародних відносинах.

Особливості сучасної міжнародної політики виявляються в наступних тенденціях: посилення інтеграційні процесів, поглиб-

лення координації зусиль держав та міжнародних організацій щодо ефективного вирішення низки загальних проблем людства: війни і миру, боротьби з міжнародним тероризмом, гібридними та повномасштабними війнами, з військовою агресією. Посилюється конкуренція і боротьба за збереження розширення геополітичних сфер впливів, переважаючих позиції в світовій економіці на світових фінансових і торгових ринках, в сфері глобальних комунікацій, активізуються дестабілізуючі сили, виявляються зони дестабілізації, та країни, що їх породжують. З'являються держави та лідери, які порушують міжнародні норми, вдаються до заборонених прийомів ведення політичного життя. Здійснюються силові, терористичні та військові дії проти суверенних держав. Загострюються проблеми безпеки в низці регіонів. Посилюються тенденції як до інтеграції та глобалізації, так і до ізоляції держав.

Основними тенденціями розвитку сучасних міжнародних відносин мають бути загально визнані і цивілізаційно виправдані: гуманізація, деідеологізація, демократизація, перехід від конфронтації до відносин партнерства і співробітництва, глобалізація і розширення міжнародних відносин.

До головних *функцій і завдань* міжнародної політики відносять такі:

- функція ретельного аналізу міжнародних відносин та визначення політичного діагнозу відносно того, що які політичні процеси відбуваються у сучасному світі;
- функція пошуку оптимальних шляхів і способів вирішення конфліктів між державами, країнами з приводу врегулювання їх національних інтересів (реальних чи хибних/суб'єктивних);
- функція забезпечення умов для регулярних дискусій, переговорів між представниками різних країн з приводу тих чи інших проблемних ситуацій;
- функція інформування щодо міжнародної ситуації у окремих країнах того тчи іншого регіону;
- функція удосконалення і неухильного дотримання норм міжнародного права та моніторинг захисту прав людини;
- функція забезпечення безпеки та стабільності учасників міжнародних політичних процесів на взаємовигідних умовах.

Це неповний і досить узагальнений перелік функцій міжнародної політики. Тільки комплексне їх виконання забезпечить результат і сприятиме розвитку і процвітанню країн. Але найважливіша функція сучасної міжнародної політики– запобігання війнам, агресії і різного роду конфліктам на міжнародній арені і у світовому співтоваристві загалом. У сучасних умовах є своєчасне

інформування і забезпечення безпеки світового співтовариства. Загалом, у світі, як раніше, так і тепер актуальним є заключення дво-, три- та багатосторонніх договорів і союзів між державами, що сприяє вирішенню актуальних проблем світового масштабу. Сучасний світ є суперечливим, протиріччя є традиційним проявом міжнародного життя. Але ці протиріччя мають бути джерелом розвитку цивілізації, а не фактором ризику чи загрозою його існування.

Як і будь-які закономірності суспільного розвитку, *закономірності міжнародної політики* діють у різноманітних конкретно-історичних умовах і їх прояв, опосередкований свідомою діяльністю, відбувається на фоні певної економічної, політичної, регіональної і всесвітньої обстановки. Саме тому вивчення закономірностей міжнародної політики потребує ретельного аналізу тих тенденцій, які діють у повсякденній дійсності і через які ці закономірності проявляються. Так, зміст названих закономірностей можна охарактеризувати таким чином:

- *закономірність інтернаціоналізації суспільного життя* відображає два взаємопов'язаних і єдиних за своєю спрямованістю процеси: з одного боку це повторення, відтворення в різних країнах загальних рис в економіці, політиці, культурі, а з іншого — формування цілісної світової спільності, єдиного у своїй багатоманітності всесвітнього цілого, що розвивається;

- *закономірність розвитку національних і державних утворень* відбиває розвиток продуктивних сил у національно-державних кордонах, зростання національної свідомості, культури, відтворення специфічних рис життєдіяльності суспільства у своєрідних (національно-етнічних, природно-географічних тощо) умовах існування.,

Головними *принципами міжнародної політики* є:

- принцип поваги до державного суверенітету та суверенної рівності;
- принцип непорушності кордонів і територіальної цілісності держав;
- принцип невтручання у внутрішні справи і мирного врегулювання суперечностей;
- принцип рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею;
- принцип співробітництва між державами; відповідності поставленої мети реальним можливостям її досягнення з урахуванням наслідків;

- принцип адекватної, реалістичної, раціональної оцінки міжнародної ситуації;
- принцип вибору пріоритетів і незастосування сили чи погрози силою;
- принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань і дотримання домовленостей, які закріплюють рівну безпеку всіх держав світу;
- принцип зниження рівня військового потенціалу держав світу до гранично низького ступеня, денуклеаризація держав-порушників;
- забезпечення участі усіх держав у виробленні системи міжнародної безпеки;
- принцип оперативної стабілізації військово-політичного, економічного, екологічного, соціокультурного становища у країнах і регіонах, які того потребують;
- принцип забезпечення широкої міжнародної співпраці у встановленні міжнародного порядку у XXI столітті.

Провідним принципом міжнародної політики більшості країн світу стає концепція спільної безпеки, відповідно до якої жодна держава в світі не повинна претендувати на монополію щодо створення світової системи безпеки.

3. Основні парадигми міжнародних відносин і міжнародної політики

В сучасній політології можна виділити *два головних концептуальних напрямки дослідження* і тлумачення сутності міжнародних відносин — традиціоналістський його ще називають *політичним реалізмом* та *модерністський реалізм*. Перший з них породжений звичкою вважати, що сутністю міжнародних відносин є взаємодія держав між собою, а головним засобом здійснення такої взаємодії є військова стратегія і дипломатія. Для багатьох представників цього напрямку (Г. Моргентау, Р. Арон, К. Томпсон, С. Хофман, П. Каценштейн, Р. Кохейн та ін.) основні постулати теорії сформовано таким чином: перше, держави є основними дійовими суб'єктами світової політики; друге, держави — це однорідні утворення що діють на основі власних інтересів; третє, на міжнародній арені держави діють раціонально;четверте — середовище міжнародного спілкування є анархічним.

Політичний реалізм спирається в основному на такі базові положення: по-перше головними учасниками міжнародних відносин є

суверенні держави, а форматами їхньої міжнародної діяльності — військова стратегія і дипломатія; по-друге державна політика існує у двох різновидах: внутрішня і зовнішня, які діють як які і мають взаємозв'язок, так і істотні відмінності; по-третє діючи в рамках міжнародної економічної системи кожна держава прагне досягнення наступних цілей: економічна користь, власне зростання, соціальна стабільність і володіння засобами для досягнення своїх політичних цілей; по-четверте вихідний пункт міжнародної політики держави — національний інтерес. Його розуміють як прагнення до максимізації власної сили, мощі і безпеки та зменшення влади інших. По-п'яте, потреба в захисті і просуванні національних інтересів викликає необхідність володіти потужним військовим потенціалом в тому числі і ядерним, сила і примус завжди є можливими способами дій. Конфлікти і війни внутрішню притаманні міжнародній політиці. По-шосте, результатом прагнення кожної держави до максимального задоволення своїх інтересів є встановлення на світовій арені певної рівноваги (балансу влади) сили, яка складає єдиний реалістичний спосіб забезпечити і зберегти мир. По-сьоме, в залежності від розподілу сили, моці між найбільш впливовими державами баланс сил може приймати різні форми і конфігурації: однополярну, біполярну, триполюсну, мультиполярну та інші.

Як відмітив український дослідник Сергій Рябов, прибічники такої концепції виходять з однобічних засновків, з бачення міжнародних відносин тільки як невпинної боротьби її учасників за власне вдосконалення. При цьому велику кількість істотних факторів вони ігнорують.

У другій половині XX ст., особливо активно в середині 1970-х.р. формується *модерністський* стиль сприйняття міжнародних відносин на основі ліберальної і неоліберальної парадигми в теорії міжнародних відносин. Засновниками модернізму виступили Куінсі Райт, Карл Дойч, і Мортон Каплан. Вихідним пунктом теоретичного аналізу для представників модерністського реалізму є те, що міжнародні відносини є не тільки цариною міждержавних стосунків держав, а і те, що коло їхніх суб'єктів має бути розширеним за рахунок різного роду приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо. Важливим пунктом теоретичного аналізу мають бути економічні інтереси, моральні цінності і особливо права людини. Дослідники, що дотримуються цієї позиції, виступили з запереченням проти ототожнення міжнародних відносин з міждержавною взаємодією. Вони є прибічниками зменшення ролі військово-політичного аспекту в міжнародних

відносинах. Відомий американський фахівець в галузі міжнародних відносин Д. Розентау звертає увагу на те, що важливість будь-якого фактора, в тому числі і держави повинна оцінюватись виключно виходячи з критерію його функціональної ефективності. Американський політолог Д. Хелд пропонує розуміти і вивчати суверенітет як владу, розподілено між цілим рядом національних, регіональних та інтернаціональних акторів. І в силу цієї множинності, влада є обмеженою і скутою. Головним для модерністів є дослідження збільшення чисельності і багатоманітності міжнародних факторів, які впливають на міжнародну політику, дослідження окремих компонентів міжнародного життя. Прикладом є прийняття зовнішньополітичних рішень, їх оптимізація виявлення оптимальних способів досягнення мети. Модерністи заявили про намір зв'язати процеси і дослідження науково-технічної революції з моделями міжнародних відносин. В руслі модернізму склались важливі школи системного аналізу в міжнародних відносинах (Мортон Каплан, Девід Синер, Анрі Органський); теорія зовнішньої політики (Джорж Розентау); теорія інтеграції (Карл Дойч); теорія міжнародного конфлікту (Белл Броді); теорія міжнародних організацій (Евін Хаас, Джеймс Пай.)

І політичні реалісти і політичні модерністи сприяли формуванню розуміння міжнародних відносин як цілісної збалансованої системи, функціональної єдності її складових компонентів, при цьому в кожному з них є свої позитивні і негативні моменти. Кожний з них актуалізується в різних ситуаціях.

Зміст і призначення системи міжнародних відносин полягає в тому, щоб знаходити шляхи і способи вирішення конфліктів між державами і країнами, які виникають, перш за все, в результаті зіткнення їх реальних і досить часто хибно, перекручено усвідомлених і представлених національних інтересів на міжнародній арені реальні конфлікти можуть бути викликані і хибно усвідомленими і перекручено сформульованими національними інтересами, або міркуваннями національної безпеки. Конкретним прикладом є Росія, її повномасштабна війна проти України, Білорусь що всіляко підтримує Росію. Важливе значення тут має система цінностей них орієнтації, установок принципів і переконань державних діячів, та як вони сприймають світ і своє місце в ньому (Путін, Лукашенко.) Про раціональність міжнародної політики держави свідчать засоби, які використовуються для її здійснення. Дослідники, як правило, виділяють чотири групи таких засобів: політичні, ідеологічні, економічні і воєнні. Серед політичних засобів вирішальну роль відіграє дипломатія.

Резюме за змістом теми

Міжнародні відносини та міжнародна політика відіграють важливу роль у сучасному політичному житті. Вони відображають різноманітність і складність міжнародної архітектури, об'єкт-суб'єктні характеристики, їх зв'язків і впливів на прийняття важливих політичних рішень і формування векторів політичного руху світової спільноти. Від якості і ступеню розвитку міжнародних відносин і міжнародної політики залежить майбутнє людства.

Терміни та поняття до теми

Міжнародна політика, зовнішня політика, міжнародні відносини, суб'єкти міжнародних відносин, закономірності міжнародної політики, світовий політичний процес, міжнародна безпека, переговори, дипломатія.

Запитання. Завдання

1. Як співвідносяться поняття «міжнародна політика» і «міжнародні відносини»?

2. Чим міжнародна політика відрізняється від інших видів політики: економічної, соціальної, культурної, екологічної та інших?

3. Які фактори, на Вашу думку, впливають на характер міжнародних відносин?

4. Охарактеризуйте відмінність понять «зовнішня політика» і «міжнародна політика».

5. Як Ви вважаєте, які причини породжують міждержавні конфлікти в умовах XXI ст.?

6. Що потрібно змінити у функціонування міжнародних організацій за для їх спроможності оперативно попереджувати і вирішувати конфлікти та війни?

7. Проаналізуйте значення економічних (сировинних, технологічних) факторів для реалізації міжнародних відносин тієї чи іншої країни? Власну думку обґрунтуйте на конкретних прикладах.

8. Які загальні тенденції характеризують стан сучасної міжнародної політики?

9. Проблема війни і миру на порядку денному міжнародної світової спільноти. Запропонуйте шляхи вирішення глобальних проблем в сучасному світі.

10. Які фактори обумовлюють процес демократизації міжнародних відносин?

Теми рефератів

1. Демократичні та антидемократичні процеси в міжнародних відносинах.
2. Сила і примус у світовій і міжнародній політиці.
3. Міжнародні відносини і національні інтереси держав у XXI ст.
4. Нові концепції безпеки у сучасній міжнародній політиці.
5. Система міжнародних політичних відносин і світовий політичний процес.
6. Сутність і взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики.
7. Національні інтереси України: змістовний і правовий дискурс.

Література

1. Арон Р. Мир і війна між націями. / Р. Арон: пер.з фр. К.: МП Юніверс, 2000. 688 с.
2. Гуменюк Б. Національно-визвольна війна України проти рф та її вплив на регіональні та глобальні процеси. / Б. Гуменюк // Політика і культура, 06.05.2022. Електронне видання Режим доступу : http://www.pik.com.ua/
3. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений /пер. с польск. М.:1980.322 с.
4. Міжнародні відносини та світова політика: підручник для студ. внз / В. Ю. Крушинський, та ін., за ред. В. А. Манжоли: К.: Київський Національний університет, 2010. 863 с.
5. Міжнародні відносини та світова політика: практикум / укл.: О. Ю. Кондратенко; К.: НАУ, 2013. 100 с.
6. Основи зовнішньої політики України: підручник / Ю. В. Пунда, І. П. Козинець та інші К. : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2018. 240 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / ред.: М. П. Требін; уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2015.
8. Прикладна політологія / Навч. посібник за ред. В. П. Горбатенка. К.: Академія, 2008. 472 с.
9. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч.посібн. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. Х.: Право, 2016. 310 с.
10. Цимбалістий В. Ф, Теорія міжнародних відносин: навч. посібник. — Львів : Новий світ, 2007. 360 с.
11. Rosenan J. Turbulence in World Politics. L. 2000.

Тема 3

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

***Вивчивши матеріали теми, студент знатиме*:** наслідки Першої світової війни і її вплив на міжнародні відносини, зміст Версальсько-Вашингтонської системи, основний зміст міжнародних відносин у період Другої світової війни, створення Ялтинсько-Потсдамської системи, основні етапи холодної війни, особливості «плюралістичної однополярності».

***Після опанування теми студент вмітиме*:** аналізувати зовнішню політику держав початку XX ст. — перших десятиліть XXI ст., досліджувати вплив міжнародних договорів на відносини між країнами, складові і тенденції глобальних процесів у ретроспективі, прогнозувати на основі історичних знань потенційний розвиток актуальної політичної ситуації, аргументовано доводити власну точку зору під час дискусії.

Навчальні питання:

1. *Міжнародні відносини в роки Першої світової війни.*
2. *Міжнародні відносини у міжвоєнний період.*
3. *Міжнародні відносини під час Другої світової війни.*
4. *Глобальне протистояння у період холодної війни.*
5. *Постбіполярний світ.*

1. Міжнародні відносини в роки Першої світової війни

Міждержавні взаємовідносини під час та відразу після Першої світової війни ускладнювалися революційними, національно-визвольними рухами та відмінним баченням з боку країн-переможниць шляхів мирного врегулювання та післявоєнного устрою світу.

Основні підсумки та принципи післявоєнного влаштування світу були розроблені на **Паризькій мирній конференції,** що проходила **у січні–червні 1919** р. у Великому *Версальському палаці*. Її учасниками стали *понад одна тисяча делегатів* від 27 країн, що воювали на боці Антанти. Крім цього, виділялася категорія держав, які оголосили війну Німеччині, але не брали в ній участь, зокрема, Китай та Японія. Однак провідну роль відігравали США, Велика Британія та Франція. Німеччина і Австро-Угорщина не були запрошені до участі в узгодженні позицій і

були викликані на конференцію для отримання вже узгоджених договорів.

Робочими органами Паризької мирної конференції визначили: **«Рада десяти» та «Рада п'яти».** До першої належали: президент Вільсон і державний секретар США Р. Лансінг, прем'єр Великобританії Ллойд-Джордж і міністр закордонних справ А. Бальфур, від Франції прем'єр-міністр Ж. Клемансо і міністр закордонних справ Пишон, від Італії прем'єр Орландо і міністр справ Сонніно, від Японії барон Макіно і віконт Шіндо. «Рада п'яти» мала *складатися з голів урядів* і збиратися для вирішення найбільш гострих питань, але оскільки Японія заявила про свою незацікавленість у справах Європи, Рада скоротилася до чотирьох, а після виходу із обговорення Італії всі питання вирішували Вільсон, Клемансо і Ллойд-Джордж. Дана обставина тільки підкреслила провідні позиції Великобританії, Франції та США в післявоєнному світі.

Головною метою було зафіксувати реальність нового балансу сил у світовому співтоваристві на основі дипломатії. Зникнення Німецької, Австро-Угорської, Османської та Російської імперій і поява на їх місці нових незалежних держав потребувало визначення та оформлення в новій архітектурі міжнародних відносин.

У результаті тривалої дипломатичної боротьби 28 червня 1919 р. у Версалі відбулося підписання мирного договору з Німеччиною. Цей договір складався з 440 статей і одного протоколу.

В ньому узгоджувались такі питання:

Територіальні: Німеччина повертала Франції Ельзас і Лотарингію; Польщі передавала Познань, частину Померанії, Західної Пруссії; Данія отримала північну частину Шлезвігу; ряд округів — Бельгія. Німеччина позбавлялася всіх своїх колоній, які пізніше були поділені між головними державами-переможницями на основі системи мандатів Ліги Націй.

Військові: німецька армія не повинна була перевищувати 100 тис. осіб, обов'язкова служба скасовувалась, ліквідувався генеральний штаб, заборонялося мати підводний флот, військову і морську авіацію.

Фінансово-економічні: Німеччина повинна була передати союзникам золото і коштовності, які вона отримала в ході війни від інших держав (у тому числі й від Росії). Учасникам конференції не вдалося встановити суму репарацій (відшкодування збитків від військових дій) з Німеччини. Це було зроблено у 1921 році на Лондонській конференції. Сума репарацій була призначена в 152 млрд золотих марок. Франція повинна була отримати 52 %, Велика Британія — 22 %, Італія — 10 % від загальної суми.

Утворення міжнародних організацій: конференція вирішила створити **Лігу Націй** і Міжнародне бюро праці.

Статут Ліги Націй підписали згодом 44 країни. Ця міжнародна організація *повинна була забезпечити мирне співробітництво між країнами*, уберегти їх від війни. Головними органами була Асамблея і Рада. Члени Ліги Націй зобов'язувались поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю в міжнародних конфліктах. Її статут передбачав можливість застосування цією організацією колективних економічних та військових санкцій проти агресора. Проте засновники Ліги Націй прагнули перш за все зберегти той між народний порядок, який вони запровадили після війни. Ліга Націй мала право передавати мандати на управління колоніями «передовим націям», тобто державам-переможницям. Так була створена **мандатна система**, за допомогою якої Велика Британія, Франція та Японія *отримали колишні німецькі колонії* і взяли під контроль ряд територій (наприклад, Велика Британія — Палестину, Ірак).

Окремі мирні угоди були підписані з союзниками Німеччини. У **Сен-Жерменському договорі** з Австрією від 10 вересня 1919 р. зафіксовано, що Австро-Угорська **монархія припинила своє існування**. Частина Південного Тіролю передавалась Італії; Австрія визнавала незалежність Чехо-Словаччини, до складу якої входили її колишні провінції Богемія і Моравія. Буковина переходила до Румунії. Австрії дозволялось мати армію в 30 тис чоловік, її територія становила всього 30 тис. км2, а населення — 6 млн. Чоловік. Військова повинність ліквідовувалась, флот передавався союзникам. Договір забороняв об'єднання Австрії та Німеччини. 27 листопада 1919 р. було підписано мирний договір з Болгарією. Частина болгарської території відходила Румунії (Пів-денна Добруджа) і Греції (Західна Фракія). Армія не повинна була перевищувати 20 тис. чол.

4 червня 1920 р. був підписаний **Тріанонський мирний договір** з Угорщиною *її територія зменшувалась утричі*, а населення — у 2,5 раза. Закарпаття передавалось Чехо-Словаччині. Армія не повинна була перевищувати 35 тис чол.

10 серпня 1920 р. був підписаний **Севрський мирний договір** з Туреччиною. Він зафіксував розподіл Османської імперії. *Туреччина втратила 80 % своєї території* (Палестину, Ірак, Сирію, Ліван тощо) Над чорноморськими протоками встановлювався міжнародний контроль. Частина території Туреччини передавалась Греції. Чисельність армії не повинна була перевищувати 50 тис. чол.

На всіх союзників Німеччини накладались **репарації.** У січні 1919 р. на Паризьку мирну конференцій прибула *об'єднана делегація УНР та ЗУНР.* Причому посли обох українських держав діяли самостійно. Жодна з делегацій не заручилася підтримкою країн Антанти. Особливо *ворожою щодо ЗУНР була позиція Франції,* яка хотіла зміцнити Польщу на противагу Німеччині. Зі свого боку польська делегація прагнула переконати учасників конференції в тому, що утворення незалежної Української держави лише в інтересах Німеччини та Австрії і що українці налаштовані пробільшовицьки. 25 липня 1919 р. представники Антанти на Паризькій конференції визнали права Польщі на окупацію Східної Галичини. Причому передбачалося, що поляки управлятимуть цим регіоном тимчасово, а згодом нададуть йому автономію. Остаточно доля Галичини мала визначитися в майбутньому. Після неодноразових вимог польського уряду конференція послів Антанти 14 березня 1923 р. прийняла остаточне рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі *за умови надання українському населенню автономії.* Однак ця умова ніколи не виконувалася польським урядом.

Версальську систему договорів доповнили рішення **Вашингтонської конференції (12 листопада 1921 р. — 6 лютого 1922 р.)**. На ній була встановлена квота водотоннажності лінійного флоту у пропорції: США і Велика Британія по 525 тис. т, Японія — 315 тис. т, Франція та Італія по 175 тис. т. Заборонялось будівництво лінкорів водотоннажністю більше 3о тис. т. Це було вигідно США, які відставали в будівництві таких кораблів, до того ж ці судна не могли пройти через Панамський канал. Американцям, таким чином, удалося змусити Велику Британію від мовитись від давнього правила, згідно з яким її флот повинен був бути рівним флотам двох найсильніших після неї морських держав.

З китайського питання конференція прийняла рішення про політику «відкритих дверей» у Китаї, що створювало додаткові можливості для експансії американського капіталу.

Усі ці договори становили в сукупності *систему повоєнного устрою світу*, так звану **Версальсько-Вашингтонську систему**. Ця система закріпила провідну роль Франції в Європі, а Великої Британії на Близькому Сході, сприяла посиленню позицій США у світі. Але вона не створила міцних мирних відносин, а поглибила суперечності між переможцями і переможеними та посилила боротьбу в таборі переможців. Закінчили своє існування 4 найбільших імперії: Російська, Германська, Австро-Угорська та Османська. *Головним претендентом на світове панування стають США.* Посилились *протиріччя між метрополіями та колоніями.*

Велика Британія та Франція через Лігу Націй отримали мандати на володіння країнами Сходу. Підмандатними територіями Великої Британії стали Ірак, Палестина, Камерун, частина Того. Франція отримала мандат на Сирію та Ліван.

Щодо оцінок Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин примітною є думка британського дослідника Алана Шарпа який у своїй праці «Версаль 1919: Столітня перспектива» висловив слушну думку про те, що протягом XX століття людство робило як мінімум дві спроби створення нового порядку в міжнародних справах — Ліги Націй після Першої світової війни та Організації Об'єднаних Націй після Другої. Обидві організації зазнали впливу тих обставини, в яких вони виникли. Але в обох випадках існувало реальне прагнення створити інституцію, яка стримуватиме людство вдатися до війни. ООН має кращі позиції, оскільки може враховувати досвід і наслідки діяльності своєї попередниці. Дослідник вважає створення Ліги Націй найочевиднішою і найоригінальнішою спробою миротворців у Парижі забезпечити, щоб події 1914–1918 рр. стали «війною для припинення всіх воєн». Вони також вживали інші заходи, щоб уникнути конфліктів та відвернути потенційні порушення миру, проте слід вважати на обмеженість ресурсів і брак світового досвіду у даному питанні. Ліга, і її наступник, Організація Об'єднаних Націй, втілюють три важливих геополітичних ініціативи: захист меншин; роззброєння; ефективність міжнародного права. Кожна з цих ініціатив залишається актуальною і нині, тому не варто применшувати роль Ліги Націй у спробах їх забезпечення після Першої світової війни.

На початку 20-х років більшість країн Європи зосередились на відбудові зруйнованого війною господарства. Для цього періоду характерне загострення соціальних конфліктів, тяжкий економічний стан, інфляція, погіршення життєвого рівня значної частини населення.

З 1924 р. по 1929 р. відбувався процес відносної стабілізації економічного та політичного становища провідних країн світу. Його характерними рисами були: зниження соціальної напруги, економічне піднесення, послаблення зовнішньополітичних суперечностей.

2. Міжнародні відносини у міжвоєнний період

Система договорів після Першої світової війни де-факто покликала до життя багатополярність у системі міжнародних відносин. Її складовими були різні за розвитком і ступенем соціально-

економічних здобутків держав, що прагнули екстраполяції свого впливу, реалізації територіальних амбіцій та здобуття нових територій. Все в цілому негативно впливало на загальний стан міжнародних відносин і провокувало нові конфлікти.

Урегульовувати та запобігати конфліктам мала створена **16 січня нова міжнародна організація — Ліга Націй.** Однак *поза цією організацією опинились такі впливові держави як Німеччина та США.* Натомість із решти трьох великих держав реальне бажання бути гарантом європейської безпеки демонструвала тільки Франція. Великобританія не хотіла втручатися в континентальні суперечки, а Італія, будучи незадоволеною післявоєнним територіальним розподілом в Європі також не проявляла належної активності в даному питанні. Радянський Союз та Німеччина вважали поствоєнний територіальний устрій нетривким та несправедливим.

Окреме місце у міжвоєнний період займав СРСР оскільки країни Заходу ставилися до нового більшовицького уряду та його соціальних експериментів з пересторогою. Тому радянському уряду за будь-яку ціну треба було подолати статус ізгоя в міжнародній політиці. Для цього ним було підписано цілу низку двосторонніх договорів та міжнародних угод. Йдеться, насамперед, про **радянсько-німецьку угоду про нейтралітет** від 1926 року. 1928 р. був підписаний **пакт Бріана-Келлога** — договір про заборону війни як засобу національної політики і СРСР запросили приєднатися до нього, на що радянський уряд погодився і першим ратифікував пакт.

В цілому 1920-ті роки пройшли під знаком *прагнення країн подолати наслідки світової війни* та відбудови національних економік, налагодження мирного життя. Міждержавні відносини характеризуються в даний час відносною стабільністю. Превалювало намагання *вирішити конфлікти мирними засобами*.

Окремо слід зосередити увагу на *репараційних виплата Німеччини* як країни, що програла Першу світову війну. В цьому питанні прослідковувалися значні розбіжності між Францією та Сполученим Королівством. Великобританія виступала за те, щоб *надати допомогу Німеччині* для швидкого відновлення економіки, стабілізації політичного життя, подолання наслідків війни і революції. Їй не потрібне було надмірне посилення Франції за рахунок послаблення та визиску Німеччини. Натомість власне Франція виступала за *неухильне дотримання усіх умов* Версальського договору щодо Німеччини, а також єдності дій європейських держав проти можливого відродження німецької економічної

і військової потуги. В цьому договорі було прописано економічну (у вигляді репарацій) відповідальність за збитки котрі зазнало цивільне населення країн Антанти внаслідок Першої світової війни.

Проте Німеччина внаслідок кризи економіки та Великої депресії 1920–1930-х років *виявилась неспроможною обслуговувати свої репараційні зобов'язання у* розмірі 269 млрд. золотих марок. Тому була змушена брати позики і таким чином ще більше погіршувати стан своєї економіки. У березні 1921 р. на Лондонській конференції були прийняті економічні санкції з метою тиску на Німеччину. Згодом була зайнята Рейнська область та Рурський басейн, застосовані заходи фінансового впливу. Це ще більше погіршило стан німецької економіки. Проте робилися також і спроби пом'якшити репараційний тиск. До них, насамперед, належить **«план Дауеса»** який полягав у приведення репарацій у відповідність з німецькими економічними можливостями, а також надання іноземних позик. За іншим варіантом — **«Планом Юнга»** пропонувалось знизити щорічні виплати і достроково вивести війська з її території.

Говорячи більш детально про діяльність Ліги Націй у міжвоєнний період слід зазначити, що не дивлячись на високі очікування які покладалися на цю організацію на початку її створення реальні результати виявилися дуже скромними. Ліга *не стала об'єктивним арбітром* в міжнародних відносинах, останньою інстанцією до якої можна було б звернутись країнам у випадку гострих конфліктів.

Однією із причин цього було ставлення до організації американського політикуму. Конгрес критикував Вільсона за X статтю Статуту Ліги Націй, яка передбачала зобов'язання держав-членів колективно захищати безпеку у світі та виступати спільно проти можливого агресора. Конгрес не зміг ратифікувати статут організації. Відтак, США не стали її членом і, відповідно, не гарантували новий світоустрій. *Покинули Лігу* з різних причин *шістнадцять держав*, у тому числі Коста-Ріка (1927), Бразилія (1928), Німеччина та Японія (1935), Італія (1939) та Іспанія (1941).

Ні одна із заявлених у Статуті Ліги Націй цілей не була втілена. Рада Ліги націй майже не працювала. На думку співробітника секретаріату Ліги Націй Артура Світцера, характер діяльності організації частково був зумовлений особистостями тих, хто планував новий світовий порядок. Одні з них тільки прийшли в велику політику і не звертали уваги на миротворчі зусилля, що виявилися провальними, інших війна перетворила в циніків.

На практиці для реального вирішення спірних питань світової політики скликались міжнародні конференції, наради або велися непублічні перемовини. Рішення міжнародних зустрічей передавалися в керівні органи Ліги Націй лише для формального затвердження. Робота Комісії з роззброєння також виявилася абсолютно безплідною. Не було докладено достатніх зусиль для нівелювання мілітаризації країн-членів. На практиці ця *організація виявилася неспроможною запобігти численним конфліктам*, анексіям, загарбанням, іншим агресивним діям, що мали місце у практиці міжнародних взаємовідносин в 1920–1930-х рр. *Не вдалося* також запобігти і початку Другої світової війни.

Так, в 1920 р., порушивши двосторонню угоду з Литвою, Польща захопила столицю Литви місто Вільно з прилеглою територією, де не було цілковитої переваги етнічних поляків серед населення. Литва, як член Ліги Націй звернулась до цієї організації з проханням про допомогу. Як результат після тривалих перемовин було визнано фактичний стан речей і окупація не припинилась.

Інший приклад — у 1923 р. фашистська Італія окупувала грецький острів Корфу. Ліга Націй, до якої апелювала Греція, тривалий час обговорювала конфлікт і нарешті змирилася з актом агресії та не захистила інтереси Греції. Вже значно пізніше, в 1932 р. почалась японська окупація китайської провінції Маньчжурія, а згодом і проголошення там маріонеткової держави Маньчжоу-го. Ліга Націй і тут нічого не змогла вдіяти. В цілому таких прикладів було чимало.

Друга половина 20-х — початок 30-х рр. XX ст. визначався *зниженням рівня стабільності та зростанням невизначеності* через кризові явища у світової економіці та спроб багатьох держав вийти із кризи через посилення мобілізаційних методів управління. До прикладу, становище Франції на міжнародній арені було вкрай несприятливим. Вона навіть частково потерпала від дипломатичної ізоляції. Гарним рішенням в цих умовах для французької дипломатії задавалося розвивати двосторонні відносини з США. Почалася кропітка робота над укладанням міждержавного договору який би відповідав не тільки інтересам цих країн, а й містив у собі певну універсальність і був би відкритий до приєднання і інших країн. Відтак, *27 серпня 1928 року в Парижі відбулося підписання пакту,* до якого спочатку приєдналося 15 держав. Офіційно цей документ називався **«Паризький договір про виключення війни як знаряддя національної політики»**. Згодом він став більш відомий як **пакт Бріана — Келлога.**

Пакт, зокрема містив та головні пункти:

- засудження практики використання війни для врегулювання міжнародних суперечок та її використання в якості засобу національної політики;
- декларування необхідності вирішення спорів і конфліктів мирним шляхом.

Незважаючи на обмежений характер і ряд застережень, зроблених при підписанні угоди Великобританією, Францією, Німеччиною і Японією, пакт Бріана-Келлога створював міжнародно-правові *підстави для обмеження* використання в міжнародних відносинах *військово-силових методів* агресивної спрямованості. Цей документ відтермінував, до певної міри, початок Другої світової війни.

3. Міжнародні відносини під час Другої світової війни

Міжнародні відносини напередодні Другої світової війни характеризуються загостренням та конфліктністю, укладанням різноманітних пактів та союзних договорів, приходом до влади в ряді країн диктаторських режимів, формуванням так званої **«Вісі зла»** (Берлін-Рим-Токіо). Відбулось поступове накопичення невирішених протиріч між окремими країнами та групами країн. Ці протиріччя часто мали задавнений характер і тяглися ще з початку XX століття. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин тільки відтермінувала на певний час вирішення міжнародних суперечностей.

Серед *головних причин* початку Другої світової війни називають наступні:

- експансіоністська політика країн «вісі»;
- відсутність балансу інтересів між державами-переможцями та переможеними у Великій війні (1914–1918 рр.);
- постійна гонка озброєнь;
- поява різновидів тоталітарних режимів, як природна політична реакція на глибинну соціально-економічну кризу у переможених країн;
- хибна політика «умиротворення» агресора;
- недієздатність Ліги Націй яка так і не стала міжнародним арбітром у врегулювання інтернаціональних суперечностей та ін.

Доволі складно визначити безпосередній початок Другої світової війни. Досить часто дослідники пов’язують його з промо-

вою Гітлера перед військово-політичною верхівкою Рейху від 5 листопада 1937 р. де він зазначає, що перед Німеччиною гостро стоїть питання життєвого простору і єдиним варіантом вирішення цієї проблеми є експансія.

Першою жертвою Гітлера в Європі після ремілітаризації Рейнської зони стала Австрія. 12 березня 1938 р. було здійснено аншлюс (приєднання, об'єднання, анексія) її до Рейху — туди увійшли німецькі війська. Це вдалося завдяки безпосередньому тиску Гітлера на австрійського канцлера К. Шушніга з одного боку, та відсутності підтримки світового товариства із іншого. Опитування (плебісцит) австрійців пройшло 10 квітня та продемонструвало рекордну «підтримку» цієї акції: «за» — 99,73 %. Очевидно, що дані були сфальсифіковані.

Безкарне порушення умов Сен-Жерменського та Версальського договорів продемонструвало проблемні контури Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин.

Наступним об'єктом німецької експансії стає **Чехословаччина**. Гітлер поставив перед чехословацьким президентом Е. Бенешем та союзними з Чехословаччиною Великою Британією та Францією категоричну вимогу передати Німеччині прикордонну Судетську область оскільки там проживали 3 млн. німців. **29–30 вересня 1938 р**. в **Мюнхені відбулася конференція** за участю керівників Англії, Франції, Німеччини та Італії: Н. Чемберлена, Е. Даладьє, А. Гітлера і Б. Муссоліні. Йшла мова про майбутнє Чехословаччини. У підсумку учасники «Мюнхенської змови» розчленували ЧСР, передавши її важливі райони Німеччині. Так, вся Судетська область та деякі прилеглі території переходили до Німеччини (20 % території Чехословаччини та 25 % її населення). Тут була підписана англо-німецька декларація про взаємний ненапад. У грудні 1938 р. аналогічну декларацію підписали Франція і Німеччина. Мюнхенська угода стала важливим етапом політики «умиротворення». Вже в б*ерезні 1939 р. Німеччина окупувала залишки Чехословаччини.* Території, які увійшли до складу або протекторату Німеччини, значно підсилили її ресурсну та геополітичну позицію. Тоді ж Гітлер змусив Литву передати Німеччині Мемель (Клайпеду) з прилеглим районом. 22 березня 1939 р. Литва була змушена відмовитись від Клайпедської області разом із портом.

Гітлер порушив основи існуючої системи міжнародних відносин та продемонстрував нехтування договірних відносин. Протиставлення себе міжнародній спільноті та демонстрація власної

міцності надавало Німеччині іміджу наддержави в розумінні деяких країн Європи.

Падіння Чехословаччини спонукало Великобританію та Францію до протидії нацистській агресії. Н. Чемберлен (вчорашній «миротворець») від імені британського уряду надав односторонні гарантії безпеки потенційним жертвам нацистської Німеччини: Польщі, Румунії, Греції та Туреччині. До цих гарантій долучилася Франція. Надії Лондона і Парижа на примирення з Гітлером були знищені.

Від травня до перших чисел серпня 1939 р. між Англією, Францією та СРСР відбувались переговори щодо створення системи колективної безпеки. Переговори завершилися безрезультатно, оскільки СРСР вимагав надати йому одностороннє право на поширення радянських «гарантій» на країни Балтії в разі непрямої «агресії» проти них. Безрезультатність, або небажання результативності англо-франко-радянських переговорів спонукало Політбюро ЦК ВКП(б) прийняти рішення про початок офіційного дипломатичного співробітництва із Німеччиною. Переговори військових делегацій трьох держав були припинені з ініціативи СРСР, який вже **23 серпня** підписав з Німеччиною **Пакт про ненапад («пакт Молотова — Ріббентропа»).** Додаткова угода, яка була засекречена, свідчила про територіальні претензії обох країн у Європі. До сфери впливу Радянського Союзу відходили такі країни, як Фінляндія, Латвія, Естонія, східна частина Польщі (західноукраїнські та білоруські землі з Люблінським та Варшавським воєводством), Бессарабія. Німеччина претендувала на іншу частину Польщі та Литву. У такій спосіб Гітлер отримав гарантії невтручання СРСР у свої європейські військові компанії, убезпечивши себе від війни на два фронти, а Сталін отримав можливості реалізації своїх геополітичних планів.

Тімоті Снайдер, професор Лондонської школи економіки та політичних наук, історик та публіцист так характеризував договори Сталіна з Гітлером: «*Сталін думав, що союз із Гітлером — іншими словами, співпраця з європейськими праворадикальними силами — стане ключем до повалення Європи. Він сподівався, що союз Німеччини з СРСР поверне Німеччину проти її західних сусідів і призведе до ослаблення чи навіть до знищення європейського капіталізму...».*

Після того як СРСР і Німеччина спільними зусиллями розгромили Польщу, **28 вересня 1939 р.** вони підписали ще один ганебний документ — **Договір про дружбу і кордон.** Такі дії Радянського Союзу порушували низьку міждержавних та міжнародних

існуючих договорів, що долучило його до кола країн-агресорів у правовій системі того часу. Майже синхронно з цими подіями під примусом Сталіна підписують пакти про взаємодопомогу 28 серпня — Естонія, 5 жовтня — Латвія, 10 жовтня — Литва. Договори переводили прибалтійські країни у сферу безпосереднього впливу Москви. Крім того, ці держави були змушені допустити на свою територію радянські військові контингенти. Наступною жертвою радянських амбіцій стає Фінляндія.

Радянсько-німецькі угоди відкрили шлях до Другої світової війни.

Після нападу **1 вересня 1939 р**. Німеччини на Польщу Великобританія разом зі своїми домініонами (Канадою, Новою Зеландією, Южно-Африканським Союзом) та Франція 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині, хоч вони й уникали рішучих дій. У квітні-травні 1940 року гітлерівські війська окупували Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, а в червні — Францію.

Напад Німеччини та її європейських союзників на СРСР ознаменував новий етап у міжнародних відносинах періоду Другої світової війни. Колишні ідеологічні антагоністи були змушені забути минулі розбіжності та об'єднатися перед лицем фашистської загрози. Так, в радянсько-німецькому збройному протистоянні насамперед вбачала свій порятунок Велика Британія. У. Черчілль того самого дня, коли почалися воєнні дії між Німеччиною і Радянським Союзом, висловив готовність надати СРСР усю можливу допомогу до повної й беззастережної капітуляції Німеччини. 12 липня 1941 р. у Москві між двома країнами було підписано угоду про спільні дії.

Одними з найважливіших подій в напрямі консолідації сил Об'єднаних Націй у боротьбі проти країн «Вісі» стали підписання Ф. Рузвельтом та У. Черчіллем **Атлантичної хартії (14 серпня 1941 р.)** і приєднання до неї СРСР (24 вересня 1941 р.). Положення Хартії містили позиції країн щодо *визнання суверенітетів та територіальної недоторканості, умов вільного економічного та політичного співробітництва, формування загальної системи безпеки* по захисту від зовнішніх агресій.

Під час московських переговорів (29 вересня — 1 жовтня 1941 р.) сторонам вдалося досягти домовленостей про англо-радянсько-американське співробітництво, що набуло подальшого розвитку у поширенні на СРСР (6 листопада 1941 р.) дії закону про **«ленд-ліз»**.

Явищем непересічної ваги для консолідації сил антигітлерівської коаліції стало прийняття у січні 1942 р. декларації 26 держав

про спільні зусилля Об'єднаних Націй у боротьбі проти гітлерівського блоку. В подальшому документ сприяв структурному становленню ООН. Англо-радянська (26 травня 1942 р.) та американо-радянська (11 червня 1942 р.) угоди про взаємну допомогу і співпрацю у веденні війни стали завершальними елементами конструювання союзницької коаліції.

Важливе місце у міжсоюзницьких відносинах посідала проблема **другого фронту**. Остаточне *рішення про його відкриття* на півночі Франції не пізніше травня 1944 р. виробила **Тегеранська конференція (листопад — грудень 1943 р.)** лідерів трьох держав Ф. Рузвельта, Й. Сталіна та У. Черчілля.

Вступ США у Другу світову війну відбувся внаслідок агресивних дій Японії у Тихому океані. *7 грудня 1941 р. Японія знищує американський Тихоокеанський флот,* який знаходився на військовій базі у Перл-Харборі. Наступного дня США оголошують війну Японії. 11 грудня 1941 р. Гітлер оголошує війну США.

В лютому 1943 р. союзники отримали перші значні успіхи. На східному фронті СРСР переміг німців у Сталінградській битві а влітку переможно закінчилась битва на Курській дузі. У той же час союзники змогли в липні 1943 р. частково визволити Італію. Улітку 1944 р. Червона армія вийшла на лінію державного кордону СРСР (станом на 22 червня 1941 р.). Війна на два фронти виснажила гітлерівську Німеччину і спричинила підписання нею Акту про капітуляцію 8 травня 1945 р. **2 вересня 1945 р**. на борту американського лінкора «Міссурі» відбулась урочиста церемонія підписання Акту про капітуляцію Японії. Це ознаменувало закінчення *найбільш трагічної в історії людства війни*.

Питання поствоєнного облаштування світу обговорювались **4–11 лютого 1945** р. на **Ялтинській (Кримській)** конференції глав трьох держав. Відповідно до її рішень СРСР отримував у сферу свого впливу країни Центральної й Південно-Східної Європи.

24 жовтня 1945 р. під час проведення конференції в Сан-Франциско на підставі Хартії Об'єднаних Націй було засновано Організацію Об'єднаних Націй. Її головною метою мало стати підтримання та зміцнення миру, міжнародної безпеки, розвиток співпраці між країнами.

На Берлінській (Потсдамській) конференції 17 липня — 2 серпня 1945 р. напрацювали загальне бачення щодо демілітаризації, денацифікації та демократизації Німеччини і її поділу на чотири зони окупації, демонтаж німецьких монополій, питання репарацій, про західний кордон Польщі, про вступ СРСР у війну проти Японської імперії та розглянули інші питання.

4. Глобальне протистояння у період холодної війни

Описуючи міжнародні відносини після закінчення Другої світової війни та до розпаду СРСР у 1990-х, ми говоримо, що це був час «холодної війни», коли весь світ умовно розділився на два великі табори: капіталістичний — на чолі з США та країнами Західної Європи, а також соціалістичний — на чолі з СРСР і країнами соціалістичного табору.

Друга світова війна *значно переформатувала архітектуру* міжнародних відносин. Світ став *не мультиполярним*, а **біполярним.** Для нього є характерним значний відрив двох членів міжнародної спільноти від решти країн за сукупними показниками впливу у різних сферах. Це стало можливим оскільки Німеччина, Італія та Японія були повністю розгромлені, а Франція і значною мірою Велика Британія значно послабили. США та СРСР стали найпотужнішим центрами впливу — наддержавами.

Термін **холодна війна** поширився з подачі американського бізнесмена і політика Б. Баруха у 1947 р. В широкому сенсі він є синонімом слова «протистояння» і використовується для характеристики всього періоду міжнародних відносин з кінця Другої світової війни до розпаду СРСР. У вузькому розумінні терміна холодна війна ми маємо на увазі гостру фазу протистояння, тобто протистояння на межі війни. Міжнародні відносини у повоєнний період набули ідеологічного забарвлення, і своїх опонентів країни сприймали як потенційного ворога. Відомий американський політолог Джордж Кеннан стверджував, що: «головним елементом будь-якої політики США відносно СРСР має бути довгострокове, терпляче, але тверде та пильне стримування прагнень російської експансії… радянський тиск на вільні інститути Західного світу можна стримати шляхом грамотної та продуманої протидії у серії постійно мінливих географічних і політичних суперечок, відповідаючи на ті зміни та маневри радянської політики, у яких США не можуть знизити напругу чи переконати відмовитись».

Для економічного відновлення країн Європи після війни США запропонували так званий **«план Маршалла»**. На допомогу країнам, які відмовляться допускати в свої уряди комуністів виділялось 13 млрд доларів за тодішнім курсом. Левову частку допомоги одержали Велика Британія, Франція, Італія, Західна Німеччина та Нідерланди.

З боку країн соціалістичного табору на чолі з СРСР цей план був сприйнятий як претензія на повну гегемонію США в Європі.

Під тиском Радянського Союзу країни Центрально-Східної Європи не прийняли «план Маршалла». Натомість їм пропонувалась радянська допомога. В результаті країни-реципієнти плану Маршалла швидко відновились після війни і досягли значних успіхів у соціально-економічному розвитку.

Протягом 1947—1953 рр. тривав *початковий період* холодної війни. США та СРСР готувалися до військового конфлікту. Головним завданням в цей проміжок часу для СРСР та США була екстраполяція свого впливу на країни які ще займали нейтральну позицію.

З 1953 р. обидві *держави володіли водневими бомбами* й мусили шукати шляхи покращення відносин, щоб не допустити фатального зіткнення.

Наступним проявом міжнародної напруженості після радянської блокади Західного Берліна в 1948–1949 рр. і поділу Німеччини на дві держави стала Корейська війна 1950–1953 рр. котра закінчилася укладанням у липні 1953 р. угоди про припинення вогню. Межа зон впливу і фактично державний кордон між Південною та Північною Кореєю пройшов по 38-й паралелі, майже там, де пролягав до початку війни. І на даний час, на жаль, корейський народ лишається розділеним.

В **1949 р.** колективний Захід створив мілітарний альянс — блок **НАТО** для колективній протидії агресивній політиці СРСР та його стелітів. Натомість останні організували в 1955 році свій військовий блок — **Організацію Варшавського Договору**. Почалася **гонка озброєнь** та навіть неприховане пряме протистояння в різних частинах світу. Однак максимально намагалися уникати безпосереднього відкритого конфлікту оскільки ніхто з сторін не мав рішучої переваги. «Холодна війна» велася наступними засобами та методами:

- створення та протидія військово-політичних блоків;
- виникнення міжнародних політичних криз;
- втручання у регіональні збройні конфлікти;
- запровадження економічних ембарго;
- гонка звичайних та ядерних озброєнь;
- ідеологічні диверсії тощо.

Майже всі 1950-ті роки позначились гострими міжнародними кризами: арабо-ізраїльське протистояння 1956 р., придушення радянськими військами повстання в Угорщині та ін. З 1958 р. загострилося *питання статусу Західного Берліна*. Підтримку Радянським Союзом антиколоніальних рухів в Азії та Африці США та їхні партнери по НАТО вважали радянською експансією

в цих регіонах, спробою взяти під контроль місцеві сировинні ресурси, позбавивши США доступу до них. Також робилися численні та багаторічні за тривалістю спроби укласти угоду про роззброєння ворогуючих сторін. Однак вони не мали тривалого успіху.

Дослідники вважають, що свого апогею, найвищої точки протистояння між наддержавами часів холодної війни досягло під час «**Карибської кризи».** Без перебільшення весь світ став на межу глобальної катастрофи з огляду на потенційну можливість застосування сторонами ядерної зброї. Найбільш критичним став жовтень 1962 року. Після невдалих спроб уряду США скинути владу лідера кубинської революції Ф. Кастро радянський уряд почав процес перекидання свого військового контингенту на «острів свободи» як тоді називали Кубу. Мова йшла про понад 20 тисяч радянських військових та, що було найбільшим шоком для американців, ядерних ракет. Не дивлячись на рівень оснащення спецслужб США вони не змогли упередити цю загрозу. В даному випадку далася в знаки вдала тактика маскування свої вантажів з боку СРСР. Для американської влади та суспільства розміщення ядерних ракет в безпосередній близькості, за 90 миль, від своїх кордонів стало справжнім потрясінням. На початок 1960-х років США мали на своєму озброєнні біля 6000 ядерних боєголовок, а СРСР близько 300. Незважаючи на, здавалося б, кардинальну перевагу у кількості даної зброї у разі її застосування в реальному конфлікті переможців не було б оскільки сторони з великою долею вірогідності просто взаємо знищили б одна одну.

Відрази після *виявлення радянських ракет* на Кубі президенту США Дж. Кеннеді його радники пропонували завдати негайного удару по місцям дислокації радянських ядерних ракет на Кубі. Однак він пішов дещо іншим шляхом і почав блокаду острова з моря, так званий «карантин», намагаючись таким чином блокувати будь-які радянські поставки. На цьому тлі лунали взаємні звинувачення у розпалюванні ядерної війни, М. Хрущов та президент Кеннеді обмінялись обмінялися різкими листами.

Президент США наприкінці жовтня у телезверненні до співгромадян повідомив про свою готовність вирішити кризу військовим шляхом у разі якщо СРСР не вивезе увесь ядерний арсенал з найбільшого карибського острова.

Сторонам все ж вдалося досягти компромісу. СРСР та США зробили певні кроки на зустріч один одному. Так, американська сторона прийняла пропозицію радянського лідера прибрати ракети з Куби в обмін на відмову застосовувати американцями своїх

збройних сил безпосередньо на острові. Крім того для СРСР було принциповим щоб Америка прибрала власні ядерні ракети з Туреччини оскільки таким чином США міг загрожувати величезним Територіям європейської частини Радянського Союзу. Дж. Кеннеді прийняв цю вимогу.

Після цього, для покращення комунікації між лідерами двох наддержав, була встановлення так звана «гаряча лінія» — тобто прямий телефонний зв'язком між Вашингтоном та Москвою щоб у разі виникнення кризових моментів у майбутньому скоротити час комунікації та спілкуватись безпосередньо, на прямо.

Певні висновки з періоду «Карибської кризи» все ж були зроблені і активізувався переговорний процес стосовно обмежень та повної заборони на ядерні випробування. В цілому перемовини зайняли близько 6-ти років. Далася взнаки загроза повного взаємознищення. Цей процес увінчався успіхом і у 1963 р. між СРСР, Сполученим Королівством та США було підписано угоду **Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою.** Радянська сторона, однак, не погодилася на заборону випробування ядерної зброї під землею та на пропозицію про взаємне спостереження на території країн-підписантів.

Інші країни так званого ядерного клубу — Китай та Франція хоч і не припинили наземні ядерні випробування та все ж під міжнародним тиском значно обмежили їх кількість.

Договір 1963 р. є відкритим, немає термінів і до нього вже долучилися понад 130 держав. Наша країна також долучилася до цього договору, але в вже після здобуття Незалежності.

Іншим театром глобального протистояння біполярного світу став регіон Південно-Східної Азії, зокрема В'єтнам. Тут, на жаль, справа дійшла до відкритого протистояння військовими засобами через проксі та і напрямку. Йдеться про **В'єтнамську війну.**

США прагнула непоширення комунізму на планеті і саме цим пояснював свою військову допомогу французам у боротьбі проти лідера комуністичного В'єтнаму Хо Ші Міна. Саме він очолив антиколоніальну боротьбу цієї країни проти Колишньої митрополії — Франції.

Після 1945 р., коли розпочалась військова експедиція проти повстанців французам все ж вдавалося деякий час контролювати міста та комунікації. Однак в сільській місцевості, вдало використовуючи тактику партизанської боротьби, перевагу мали повстанці. Згодом навіть було проголошено створення Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) яка була комуністичною а, отже, і орієнтувалась на радянський Союз.

Для США недопущення поширення комуністичного впливу у Південно-східній Азії було принциповим оскільки вони побоювались ланцюгової реакції, ефекту доміно. Саме тому вони військовим чином підтримали французів. Однак останні у 1954 р. зазнали поразки під Дьєнб'єнфу й здалися військам Хо Ші Міна. Далі відбулась Женевська мирна конференція яка мала своїм результатом поділ В'єтнаму на два державних утворення по 17-й паралелі. Таким чином на Півночі існувала ДРВ, а в Південному В'єтнамі США та Франція підтримували антикомуністичний уряд. Однак він не користувався популярністю серед місцевого населення яке в значній мірі підтримувало прокомуністичний партизанський рух під назвою «В'єтконг». Він контролював значною мірою сільську місцевість.

З 1964 р. американські війська почали безпосередньо допомагати Півдню зброєю, інструкторами, постачанням, засобами ППО тощо. Американські солдати воювали тут напряму проти армії СРСР. Останній натомість допомагав Півночі так само: озброєнням, літаками та найширшим спектром номенклатури зброї.

Зазнавши колосальних людських та матеріальних втрат під тиском громадськості президент Р. Ніксон у 1969 р. розпочав введення своїх сил з В'єтнаму. Однак продовжувались американські бомбардування північно-в'єтнамських баз і маршрутів постачання зброї. Останній американський солдат залишив В'єтнам у 1973 р. Як результат уряд півдня В'єтнаму не встояв і в усій країні встановився комуністичний режим який у зовнішній політиці орієнтувався на СРСР.

На початку 1970 років міжнародні відносини у ввійшли в нову фазу свого розвитку — так званий **період розрядки.** В цей проміжок часу СРСР та США підписали низку догорів серед яких: Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), що має безстроковий характер; Тимчасову угоду про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСВ1), укладену терміном на 5 років; Угоду про запобігання ядерній війні; Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Важливе значення мала й підписана 1972 р. Великою Британією, СРСР і США Конвенція про заборону розроблення, виробництва й накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення.

Апогеєм розрядки вважають візит Р. Ніксона у травні 1972 р. в СРСР та приїзд у 1973 р. Л. Брежнєва в Америку. Було укладено угоди *про обмеження систем протиракетної оборони, про*

обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1), про відвернення ядерної війни тощо.

Віховою, епохальною подією у міжнародних відносинах стала **Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі**, що проходила в Гельсінкі в серпні 1975 р. Більшість країн Європи долучились до її роботи. В тому числі і країни соцтабору на чолі з СРСР. Її підсумком стала **Декларація принципів (Гельсинський декалог)**, що містить десять пунктів:

1. Суверенна рівність, поважання прав, притаманних суверенітету.
2. Незастосування сили або погрози силою.
3. Непорушність кордонів.
4. Територіальна цілісність держав.
5. Мирне врегулювання суперечок.
6. Невтручання у внутрішні справи держав.
7. Повага до прав людини й основних свобод, зокрема свободи совісті, релігії та переконань.
8. Рівноправність і право народів вирішувати свою долю.
9. Співробітництво між державами.
10. Сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

Дисиденти у країнах, де панував комунізм взяли ці принципи на озброєння та почали на практиці вимагати від своїх урядів їх дотримання. В своїй діяльності групи сприяння виконанню Гельсінських угод практикували тільки легальні та ненасильницькі методи боротьби та добивалися від своїх урядів неухильного виконання основних пунктів Заключного акта. Здійснюючи моніторинг та реєстр порушень прав людини в країнах соцтабору учасники групи зверталися до світових лідерів та міжнародних організацій з закликом вплинути на уряди в країнах соціалістичного табору в царині дотримання основних прав людини та громадянина

Однак, розрядка тривала лише короткий період часу. В другій половині і, особливо, наприкінці 1970-х рр. *прихід лояльних до СРСР урядів* в Ефіопії, Анголі, Мозамбіку, Лаосі, Камбоджі, Афганістані, Нікарагуа й деяких інших країнах разом з розміщення радянських ракет середньої дальності в Східній Європі змусили США говорити про чергову *актуальність загрози поширення комунізму* в світі. Саме тому країни-члени НАТО домовилися про щорічне збільшення фінансування витрат на озброєння та про розміщення понад півтисячі ракет, спрямованих проти СРСР, у Великій Британії, Бельгії, ФРН, Італії. Інтервенція СРСР до Афганістану в 1979 р. ще раз переконала країни Заходу у необхідності подальшого ефективного та неухильного протистояння країнам соцтабору.

Війна в Афганістані (1979–1989 рр.) для СРСР стала протистоянням на виснаження і одним із каталізаторів розпаду. Радянське угруповання взяло під контроль великі міста й шосе, але в гірській місцевості афганські повстанці — моджахеди — за підтримки сусідніх країн та США мали перевагу та вдало воювали проти військ інтервентів. Ці успіхи лише посилилися з постачанням сучасної американської зброї протиставити якій СРСР нічого не зміг.

Крім того Радянський Союз опинився в міжнародній ізоляції і постійно перебував під дипломатичним тиском за свою агресивну зовнішню політику. Крім того наприкінці 1980-х років виявилось, що уряд в Москві *не має більше економічних ресурсів продовжувати війну.* 14 квітня 1988 року Женеві було досягнуто домовленостей про припинення протистояння. В лютому 1989 року радянська армія повністю вийшла з Афганістану.

В цілому першу половину 1980-х рр. за ступенем напруги у біполярному протистоянні окремі *дослідники порівнюють з періодом* 1950–1960-х рр. Однак ядерні потенціали сторін не тільки не зменшились, але значно зросли. Так, загалом на планеті нараховувалось 50 тис. ядерних зарядів сумарною потужністю 16 тис. мегатон. Причому з найбільшою концентрацією саме в Європі.

Прихід до влади в СРСР М. С. Горбачова, розпочата ним **«перебудова»**, економічні проблеми в СРСР, програш у Афганській війні змусило радянське керівництво визнати взаємозалежність світоустрою та піти певне пом'якшення в міжнародній політиці. «Перебудова» в СРСР породила доктрину **«нового політичного мислення».** Вона полягала у *пріоритеті загальнолюдських цінностей над класовими, комуністичними* та повазі до національних суверенітетів. СРСР пішов на домовленості про взаємне роззброєння та скорочення військ. Влітку 1991 р. укладено **договір зі США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь**. Понад це уряду СРСР довелося відмовитись від впливу на соцтабір і не чинити перешкод об'єднанню Німеччини. Розпад Варшавського блоку та СРСР позитивно вплинули на міжнародні відносини. Де-факто холодна війна *закінчилася перемогою країн колективного Заходу.*

5. Постбіполярний світ

Зникнення з карти світу СРСР та його сателітів, припинення блокового протистояння та розпад біполярного світопорядку на початку 1990-х рр. активізували процеси глобалізації та оформ-

лення однополярної світової політичної системи на чолі з єдиним лідером — США.

Після розпаду в 1991 році СРСР та соціалістичного табору країн міжнародні відносини переживають перехід до **постбіполярного** світу та розпад Ялтинсько-Потсдамського світоладу. В колах західних інтелектуалів навіть звучали думки про «кінець історії» з точки зору того, що зі зникненням соціалістичної системи глобальне протистояння дійсно залишиться в минулому. Так, **професор Стенфордського університету,** Френсіс Фукуяма у своїй праці *«Кінець історії та остання людина»*, що вийшла друком у 1992 р., стверджував, що успіх та поширення західних ліберальних демократій та ринкової моделі капіталізму сигналізує кінцеву точку соціально-політичної еволюції людства та перемогу цієї форми врядування. І справді, певний час, до початку 2000-х років спостерігалось практичне беззастережне домінування в світі США та Заходу в цілому. Це і був час практично однополюсного світу з повним американським домінуванням. Наочною демонстрацією цього стала участь Вашингтона в іракськокувейтській війні та спільна перемога в ній над іракським диктатором Саддамом Хусейном.

Остання декада 1990-х та початок 2000-х рр. пройшли під знаком найактивнішої діяльності адміністрацій Б. Клінтона та Дж. Буша в царині зовнішньої політики. Використовуючи різноманітні приводи США перманентно втручались у міжнародні справи, демонструючи бажання *залишатись провідним гравцем* на світовій політичній арені. Так, в середині 1990-х рр. відбулось спрямування американського контингенту на Гаїті та місія у Сомалі. Вони здійснювались, як наголошувалось, *з гуманітарними цілями*: недопущення громадянського протистояння, з метою порятунок від голоду та боротьби з тероризмом та екстремізмом. Крім того з ініціативи американської сторони здійснювались спроби активізувати **арабо-ізраїльський діалог**, знайти шляхи примирення між Ізраїлем та Палестиною. Сприяли розвитку міжнародних відносин поновлення американо-в'єтнамських зв'язків, а також програма з промовистою назвою *«Партнерство заради миру»*. Її учасником в 1994 р. стала і Україна.

Окремим рядком в цьому переліку стоїть *військова операція НАТО 1999 р.* під егідою США проти режиму С. Мілошевича в Югославії. Впродовж понад двох місяців країни Альянсу здійснювали бомбардування цієї балканської країни через намагання запобігти геноциду косовських албанців з боку югославського уряду. Дана операція стала каталізатором остаточного розпаду

колишньої федерації та утворення на її колишніх теренах низки незалежних держав. Над президентом Мілошовичем відбувся процес у міжнародному суді, розташований у м. Гаага.

Поворотним моментом в американській зовнішній політиці та кардинальним зламом у міжнародних відносинах стала терористична атака на Всесвітній торговельний центр в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року. Був атакований і Пентагон, здійснені спроби атакувати Білий дім та інші урядові установи США. На жаль, за підрахунками відповідних органів, жертвами терактів стали близько 3 тисяч осіб громадян США та інших країн. Американський уряд всю провину поклав на інтернаціональну ісламістську організацію «Аль-Каїда», що сповідувала радикальний ісламізм. Терористом номер один було визначено її очільника — Усаму бен Ладена.

Таким чином голосно про себе нагадала проблема *міжнародного тероризму*. Вона набула глобального характеру і стала певним викликом та непересічним випробуванням для всього світового порядку та міжнародних відносин, політичної та економічної безпеки. Масштаби проблеми зросли на порядок на початку третього тисячоліття адже тільки за перші 15 років XXI ст. кількість терористичних актів порівняно з попереднім періодом збільшилась на 550 %. Йде мова про загальносвітову статистику. Міжнародний тероризм *став загальним викликом і потребує неординарних підходів для боротьби з ним*. Доказом глобального характеру загрози стала атака на редакцію французького сатиричного журналу «Шарлі ебдо» в Парижі у січні 2015 року. На жаль 12 людей загинуло, ще декількох було поранено. Вважають, що напад був помстою радикальних ісламістів за карикатури журналу на пророка Магомета. Через декілька днів нападники були знешкоджені французькими спецслужбами. Марш єдності в Парижі, у якому взяли участь майже мільйон осіб, зокрема 30 світових лідерів, став символом засудження світовою спільнотою тероризму.

Далі терористичні атаки не припинялися. Серед подібних терористичних акцій слід назвати низку терактів у Парижі та інших містах світу восени 2015 р. Приголомшив цивілізований світ терористичний акт у театрі «Батаклан» у листопаді 2015 р. Від рук терористів загинули 130 осіб, ще понад 350 зазнали поранень. В останніх числах березня 2016 р. в Брюсселі прогриміли три вибухи, що забрали життя понад 300 людей, ще майже 50 зазнали поранень. *Терористична організація «Ісламська держава»* проголосила, що саме вона відповідальна за ці злочини. В цілому

атаки терористів не мають чіткої прив'язки до якоїсь локації і відбувались в різних частинах світу — Америці, Європі, Азії та на Близькому Сході.

З огляду на це світовій спільноті належить виробити дієві механізми протистояння даному загрозливому явищу через міжконфесійні діалоги, посилення прикордонного контролю, правил купівлі та володіння зброєю, контролю над логістикою, освітні програми.

Після терактів 11 вересня 2001 року дослідники говорять про появу **«доктрини Буша»**, що *передбачає нанесення превентивних ударів* та відсутність необхідності узгоджувати воєнні дії США проти терористів з іншими членами світового співтовариства. Так, в 2003 р. Сполучені Штати вторглись до Іраку і повалили там диктаторський режим С. Хусейна. Виправданням даного втручання стало припущення, що іракський режим володіє зброєю масового знищення. Однак, згодом з'ясувалось, що США насправді не мали переконливих доказів наявності такої зброї у офіційного Багдада та зв'язків з «Аль-Каїдою». Диктатор Хусейн довгий час переховувався на території Іраку, однак був виявлений і страчений за рішенням місцевого суду.

З початком третього тисячоліття можемо констатувати що світ стає **багатополюсним або поліцентричним.** Цей процес має своїми причинами певні зміни, що відбулися наприкінці 1990-х років. Так все більше окремою силою, що голосно заявляє про себе стає Європейський Союз. Він значно посилився після об'єднання двох німецьких держав і включення до складу ЄС східноєвропейських держав. ЄС *претендує на роль самостійного гравця* на міжнародній політичній арені. Посилює європейські амбіції зовнішньополітичний курс президента США Д. Трампа на самоусунення США від участі у важливих міжнародних програмах і процесах. Наприклад, Д. Трамп оголосив про намір США вийти з Паризької угоди 2015 р. про клімат, а також заявив європейським країнам, що вони мають надавати більше коштів НАТО. За таких обставин Західна Європа дедалі самостійніше діє на міжнародній арені, зберігаючи союзницькі відносини із США.

Політика президента Трампа також була спрямована і на зменшення загрози для США з боку Північної Кореї. Так, зустріч в Сингапурі влітку 2018 р. між американським президентом та лідером КНДР Кім Чен Ином мала своїм наслідком підписання документу, що зобов'язав Північну Корею позбутися ядерної зброї. Натомість США обіцяли економічну допомогу та зняття санкцій. Подальші події показали, що дана угода не спрацювала.

Актуальним лишається налагодження діалогу безпосередньо між двома Кореями.

Ще одним полюсом нового світоладу стає Китай який за останні три десятиліття зробив «квантовий стрибок» у своєму соціально-економічному розвитку. Це дало йому змогу посилити власну армію, активізувати зовнішню політику, розширити її зони впливу не лише на сусідів, а й на інші країни Азії та Африки, конкурувати з США за домінування навіть в зонах традиційних американських інтересів. Зараз це країна з практично другим за розміром ВВП у масштабах планети. Щоправда після початку пандемії темпи економічного розвитку КНР уповільнилися. В даному випадку це пов'язано з політикою «нульової толерантності» до поширення вірусу COVID-19. Однак Китай не полишає надій зайняти місце США у міжнародних відносинах.

Варто зазначити, що пандемія мала негативний вплив не лише на Китай, а і на весь світ в цілому: на економіку, міжнародні зв'язки, демографію та соціальні відносини.

У третьому десятилітті XXI ст. *триває процес формування багатополюсного світу.* До нього *долучаються країни, які раніше не були впливовими* гравцями міжнародних відносин. Мова йде насамперед про Індію, Бразилію, держави Південної Африки. У випадку їх посилення вони стануть для сусідніх держав певними «магнітами», центрами тяжіння та сформують нову архітектуру відносин з іншими центрами багатополюсного світу.

В другому десятилітті XXI ст. з новою силою відродився вірмено-азербайджанський **конфлікт щодо Нагірного Карабаху** — регіону Азербайджану з великою часткою вірменського населення. Довгий час цей конфлікт мав статус *замороженого*. Ще в 1994 р. між сторонами було встановлене перемир'я. З його поновленням в 2016 р. Вірменія як союзник Росії та Азербайджан як союзник Туреччини звинуватили один одного у початку бойових дій та повідомили про численні жертви і руйнування. На початок 2020-х рр. більша частина Карабаху перебувала під контролем Азербайджанської армії.

Світова спільнота закликала сторони до мирного врегулювання та вирішення конфлікту шляхом переговорів. Вірменія, будучи союзником Росії та членом *ОДКБ (Організація договору про колективну безпеки, 1992 р.*), звернулась до цієї інституції за військовою допомогою. Натомість отримала від неї запевнення у всебічній підтримці та ніякої практичної допомоги у військовому протистоянні. Це продемонструвало *зникаючий вплив* Москви у регіоні та слабкість інституцій котрі інспіровані чи створені під егідою Кремля.

Розпад СРСР розпочав новий процес у Росії з *пошуку свого місця, нової ідентичності для себе*. З боку цієї держави протягом 1990-х років спостерігались спроби заперечити новий світопорядок, реанімувати свій колишній вплив. Фактично мова йшла про *погано прикритий реваншизм та ревізіонізм*. Практичним втіленням даної політики є **Чеченські війни 1994–2009** рр. та акт прямої неприкритої **агресії проти суверенної Грузії** наприкінці літа 2008 р.. Так звана «війна 08.08.08» своїм приводом мала боротьбу офіційного Тбілісі проти *сепаратистів у Південній Осетії*. Саме такий привід було використано РФ для початку агресії. Поряд з нанесенням ударів по військовим об'єктам Росія також руйнувала і цивільну інфраструктуру. Також було окуповано кілька значних міст була загроза танкового прориву на м. Тбілісі. У критичний момент до столиці Грузії прибув своєрідний десант президентів країн Прибалтики, Польщі та України. Даний фактор та посередництво західних держав зупинили подальше просування агресора. Однак і зараз значна територія Грузії продовжує бути окупованою російською армією. З вересня 2008 р. країни *розірвали дипломатичні відносини*.

Кричущим порушенням засадничих документів та основоположних договорів, що є базовими для міжнародних відносин стала **російська анексія Криму 2014** р. яка лицемірно прикривалась проведенням так званого псевдореферендуму котрий цивілізований світ не визнав. Далі прослідувала російська підтримка сепаратистських рухів на Сході України в особі так званих лнр/днр. Вершиною агресивних дій російського режиму стало **розв'язання повномасштабної війни проти України 24.02.2022.** Фактично наймасштабніших бойових дій в Європі з 1945 року. Цими діями, як і вторгненням в Грузію та втручанням у громадянську війну в Сирії керівництво РФ прагне відновити атмосферу холодної війни між Заходом і Москвою, показати, що Росія також може претендувати на полюс сили в глобальному політикумі, протиставити Росію Сполученим Штатам Америки і Європейському Союзу.

Колективний Захід на підтримку України та як відповідь на російську агресивну політику запровадив та втілив уже ***кілька пакетів санкцій*** *та почав прямі поставки зброї, амуніції, військового спорядження і макрофінансової допомоги* у вигляді грантового фінансування, кредитів, реструктуризації боргів та ін. Натомість Росії немає чого протиставити Заходу ні в політичному, ні в економічному, ні, як тепер виявляється і військовому вимірах. Щоправда іноді відбувається публічне знищення західних зразків техніки або продуктів харчування.

З огляду на певні елементи протистояння які мають місце в перших десятиліттях нового тисячоліття окремі дослідники схиляються до думки, що розпочалася нова холодна війна яка має на відміну від попередньої певні особливості. На думку Енн Купер, співредакторки книги «Росія на барикадах», головне завоювання перебудови — зникнення страху перед владою. Але з плином двадцяти років страх повертається. Він, звичайно, інший, ніж у радянські роки, оскільки: «смак свободи неможливо забути і вже тим більше перекреслити». Проте навіть такий, він дає можливість автократіям продукувати загрози світовим взаємовідносинам.

Особливості ж поточної холодної війни полягають в тому, що непорозуміння тепер виникають не лише по лінії полюсів протистояння, й в середині так би мовити давніх держав-союзниць. Крім того виникли нові види загроз, не характерні для другої половини XX століття. Мова йде про кібертероризм, що може мати непередбачувані за масштабом та силою наслідки.

Таким чином, на прикладі багатьох конфліктів в різних регіонах світу, а особливо у випадку агресії Росії проти України наочно бачимо ерозію міжнародного права, інституцій, основоположних принципів мирного співіснування націй, остаточну *декомпозицію Ялтинсько-Потсдамської системи* світоустрою. Поряд з цим можемо констатувати, що США зберігають *глобальне лідерство* у всіх сферах та вимірах і в найближчому майбутньому залишатимуться провідною країною світу, що переважатиме не тільки окремі держави, які претендують на певну суб'єктність в міжнародних відносинах, а також і їх об'єднання.

Резюме за змістом теми

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних договорів та створення Ліги Націй були спробою влаштувати післявоєнний світ та досягти тривалого миру між народами. Однак, Лізі Націй не вдалося стати глобальним арбітром та запобігти новій світовій війні.

Політика умиротворення агресора, гонка озброєнь та ціла низка інших причин спровокували найбільшу катастрофу в історії людства — Другу світову війну. Перемога сил союзників над державами «вісі» ознаменувала появу нової системи світоладу — Ялтинсько-Потсдамської. Роль та місце ООН в новій архітектурі світоустрою полягала у підтримці міжнародного миру і розвитку співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру.

У другій половині 1950-х рр. почалася нова фаза протистояння між СРСР і США. Після Карибської кризи розпочався рух у бік здійснення узгоджених заходів щодо зниження ризику початку ядерної війни. Для країн — учасників холодної війни настав період розрядки. Ключовими на цьому шляху стали домовленості між СРСР і США про обмеження ядерних озброєнь (ОСО-1, ОСО-2), про системи протиракетної оборони тощо. Кульмінацією розрядки в Європі став Гельсінський заключний акт (1975 р.). Розрядка не зупинила суперництво СРСР і США за вплив на інші континенти. Здійснена в 1970-ті рр. спроба СРСР зміцнити свій вплив у країнах Африки та Азії була сприйнята США як така, що суперечить розрядці. Приводом до зриву розрядки стали агресія СРСР в Афганістані та розміщення радянських ядерних ракет у Східній Європі.

Прихід до влади в СРСР М.С. Горбачова, розпочата ним «Перебудова», економічні проблеми в СРСР, його програш у Афганській війні змусило радянське керівництво визнати взаємозалежність світоустрою та піти певне пом'якшення у міжнародній політиці. «Перебудова» в СРСР породила доктрину «нового політичного мислення» та нову політику розрядки. Розпад Варшавського блоку та крах СРСР кардинально змінили парадигму світової політики та, в цілому, позитивно вплинули на міжнародні відносини. Де-факто холодна війна закінчилася перемогою країн колективного Заходу.

Кінець XX ст. ознаменувався кристалізацією однополярності в міжнародних відносинах. В перших декадах XXI ст. спостерігається поступовий перехід до політики протистояння, поява нових центрів сили та тяжіння, а також актуалізації міжнародного тероризму. Напад Росії на Грузію та повномасштабна війна проти України продемонстрували крах післявоєнної системи міжнародних відносин та ерозію глобальних інституцій і права. Подолання даних викликів та пошук нових моделей розвитку і співпраці мають стати визначальними в найближчій перспективі.

Терміни і поняття до теми

Версальсько-Вашингтонська система, холодна війна, Карибська криза, денуклеаризація, політика розрядки, глобальна політика, Рух неприєднання, Берлінська криза, Гельсінська конференція, нове політичне мислення, багатополюсний світ, міжнародний тероризм.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин.

2. Які головні причини початку Другої світової війни?

3. Головні риси міжнародних відносин в період «холодної війни».

4. Що розуміють під поняттям «Рух неприєднання»?

5. Поясніть терміни Берлінська криза, Карибська криза, розрядка.

6. Що таке Гельсінський процес? Коли було підписано Гельсінський заключний акт? Які основні положення він містив?

7. Як Ви розумієте поняття багатополюсний світ?

8. Охарактеризуйте основні заходи глобальної протидії міжнародному тероризму.

9. Які причини появи ознак нової холодної війни на зламі XX–XXI ст.?

10. Як вплинула на міжнародне право і міжнародні відносини агресії Росії проти України?

Теми рефератів

1. Головні підсумки та уроки Другої світової війни.
2. «Австрійське питання» у повоєнних міжнародних відносинах.
3. Розпад колоніальної системи: причини та основні наслідки.
4. Україна як засновниця ООН.
5. Карибська криза як пік протистояння глобальних наддержав.
6. Холодна війна: причини, основні етапи та підсумки.
7. Політика розрядки між СРСР та США.
8. Гельсінський процес на межі 70–80-х років.
9. Поразка СРСР в Афганістані як каталізатор розпаду соціалістичної системи.
10. Зовнішня політика України як суб'єкта міжнародних відносин.

Література

Основна:

1. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / Збігнев Бжезінський. Львів: Лілея-НВ, 2000. 223 с.

2. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2001. 426 с.

3. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К., 1997.

4. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А. М. Зленко. Х.: Фоліо, 2003. 559 с.

5. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / С. В. Віднянський [та ін.]; НАН України, Інститут історії України. К.: Генеза, 2004. 616 с.

6. Зовнішня політика України: матеріали парламентських слухань / упоряд. О. Струк, М. Бері, М. Мариній; Комітет Верховної Ради України у закордонних справах; Інститут міжнародних досліджень процесів інтеграції та глобалізації. К.: ЦТІ «Е та Е», 2004. 198 с.

7. Історія міжнародних відносин : підруч. / І. В. Алєксєєнко, А. Х. Маргулов, І. А. Єремєєва , М. В. Несправа. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

8. Кіссинджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Г. Кісінджер. К.: Наш формат, 2017. 320 с.

9. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. К.: Знання, 2007. 461 с.

10. Перепелиця Г. М. Асиметрія міжнародних відносин / Г. М. Перепелиця, О. В. Заремба, Пол Д'аньєрі [та ін]; за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. 555 с.

11. Міжнародні відносини (Історія. Теорія. Економіка): Навч. посібник / За ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 397 с.

12. Українська дипломатична енциклопедія: У. 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004.

13. Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): Підручник. К.: Персонал, 2009. 224 с.

Додаткова:

1. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. К.: Юніверс, 2000. 450 с.

2. Кучик О. С. Зовнішня політика України: навчальний посібник / О. С. Кучик, О. А. Заяць. К.: Знання, 2010. 334 с.

3. Мадисон В. В. Політологія міжнародних відносин / В. В. Мадисон, В. А. Шахов. К.: Либідь, 1997. 340 с.

4. Малик Я. Й. Організація Північноатлантичного Договору: зміст і характер діяльності: навчальний посібник / Я. Й. Малик, Ю. М. Мороз. Л.: ПАІС, 2006. 90 с.

5. Мартиненко А. К. Міжнародні відносини 1945–1975 років: навчальний посібник / А. К. Мартиненко, Б. А. Мартиненко. К.: Ліра-К, 2007. 366 с.

6. Міжнародні відносини та зовнішня політика: 1980–2000 роки: підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський. [та ін.]. К.: Либідь, 2001. 621 с.

7. Міжнародні відносини: Історія. Теорія. Економіка. Право: навчальний посібник / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. К.: Знання, 2010. 463 с.

8. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006 / за ред. О. С. Власюка. К.: НІСД, 2006. 576 с.

9. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / голова ред. кол. Л. В. Губерський. К.: Знання України, 2004. — Т. 1 : А-Л. 2004. 760 с.; Т. 2 : М–Я. 2004. 812 с.

10. Україна і світ: прагення змін: монографія / М. Антонович, Н. Висоцька, С. Курбатов [та ін.]. К.: Дух і літера, 2010. 448 с.

11. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 362 с.

12. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір: перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. К.: Дух і Літера, 2003. 578 с.

13. Холліс М. Пояснення і розуміння міжнародних відносин / М. Холліс, С. Сміт. Х.: Видавнича група «РА-Каравела», 2002. 216 с.

Тема 4

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

***Після вивчення теми студент знатиме*:** принципи, критерії, моделі стратегічного партнерства; особливості даного типу міжнародних відносин як інструменту зовнішньої політики; ціннісні, прогностичні та реалістичні підходи до встановлення стратегічного партнерства; зміст базових документів, які стосуються відносин стратегічного партнерства України.

***Після опанування теми студент вмітиме*:** оцінювати існуючі сценарії і перспективи партнерських відносин; виокремлювати принципові і ситуативні аспекти стратегічного партнерства; аналізувати динаміку середовища партнерських відносин; досліджувати практику євроатлантичних, регіональних, і мегарегіональних стратегічних партнерств України.

Навчальні питання:

1. *Концептуальне осмислення стратегічного партнерства.*
2. *Стратегічне партнерство України в опції цивілізаційних пріоритетів.*
3. *Стратегічне партнерство у регіональному вимірі.*

1. Концептуальне осмислення стратегічного партнерства

Для XXI ст. характерна широка палітра типів і форм міждержавної взаємодії, починаючи від встановлення дипломатичних відносин до асоціацій, союзів й альянсів зі значною чисельністю країн-членів. Загальноприйнята класифікація міждержавного співробітництва включає *всебічне співробітництво, звичайне партнерство, особливе партнерство*, *стратегічне партнерство, союзництво*. У загальній парадигмі партнерства стратегічне відзначається особливим змістом і є високою сходинкою міжнародного співробітництва, проте не передбачає жорсткої координації дій і взаємних зобов'язань як це притаманно міждержавним союзам, коли сторони взаємно гарантують воєнну підтримку в разі агресії проти однієї з них, що зафіксовано, приміром, у статуті НАТО. Одним з важливих критеріїв відносин стратегічного партнерства є співробітництво країн-партнерів у військово-політичній сфері.

Як особливий вид міждержавного співробітництва стратегічне партнерство належить до сфери міждержавних відносин з акцентуванням високого рівня суверенності партнерів, через що, метафоризуючи, його інколи порівнюють з громадянським шлюбом, коли партнери можуть розірвати стосунки, або завершити їх офіційним шлюбом. Для популярного пояснення іноді відносини стратегічного партнерства порівнюють з аргентинським танго, в якому партнери рухаються на власних вісях і лише частково спираються один на одного. Мається на увазі, що кожен у змозі самостійно захистити власну суверенність. Ця образність частково компенсує недостатню юридично-правову й академічну розробленість самого поняття партнерство.

Сьогодні термін *стратегічне партнерство* часто фігурує в риториці політиків, експертів, журналістів. Не вдаючись до тлумачення відомого змісту терміну *стратегія*, щодо терміну *партнерство* (partnership) зазначимо, що у політико-дипломатичний дискурс його залучено зі сфери економіки, де він широко циркулює у бізнесових колах і має цивільно-правове походження. Як формально-логічна категорія *стратегічне партнерство* розглядає відносини з погляду можливості одержання вигоди їхніми учасниками. На основі цього визначають різновиди стратегічного партнерства як в галузі підприємництва так і в політиці — від укладення альянсів до менших фіксованих форм, які визначаються ситуативним збігом інтересів або спільністю цілей і цінностей.

Появу зазначеного терміну в міжнародному політичному дискурсі маркують серединою XX ст., коли в післявоєнній Європі конфронтація між провідними державами континенту поступалася місцем співробітництву, а досягнуті компроміси сприяли утворенню Європейського Союзу. До того ж популярність стратегічного партнерства як особливого типу інтеграційних процесів цілком вкладалася у парадигму *неоліберального* осмислення міжнародних відносин. Отже репрезентуючи більш високий рівень взаємодії між державами, ніж звичайні двосторонні відносини стратегічного партнерства є комплексним і гнучким форматом сучасних міждержавних відносин.

Міжнародно-правове оформлення стратегічного співробітництва частіше за все представлене у формі меморандумів, декларацій і хартій, інших міждержавних документів, які зараховуються до актів м'якого права, які не завжди визначають конкретні сфери співробітництва та не містять детальних планів щодо їх реалізації.

Загалом створення правової бази відносин стратегічного партнерства, закріплення в ній узгоджених обома сторонами цілей, напрямів і механізмів співпраці сприяють кращому порозумінню сторін, наповненню відносин конкретним змістом, тобто створюють так зване *середовище* партнерства. Ще раз наголосимо, що укладення союзів завжди або майже завжди супроводжується чітким статутним визначенням взаємних зобов'язань, тоді як відносини країн стратегічних партнерів позбавлені такої однозначної визначеності. «М'яке» правове закріплення змісту і механізмів стратегічного партнерства у двосторонніх документах дає свободу дій партнерам на міжнародній арені. Реалізація стратегічного партнерства на практиці більшою мірою залежить від інтересів поточних урядів, адміністрацій, правлячих кіл, інших мінливих ситуативних чинників.

Для того щоб відносини бути віднесені до категорії стратегічного партнерства, аналітики формулюють різноманітні ***критерії,*** з яких можна виділити наступні:

- Наявність з двох сторін країн-партнерів спільних ключових цілей, досягнення яких вимагає взаємної координації зусиль у довготривалій перспективі. Країни-партнери можуть мати різний статус, економічний і військово-політичний потенціал й навіть по-різному тлумачити свої цілі стратегічного партнерства, однак спільні цілі переважають над відмінностями. Сторони ведуть взаємовигідну політику і несуть відповідальність за те, щоб їхні рішення узгоджувалися з інтересами партнера.
- Взаємодія двох держав ґрунтується на визнанні спільних політичних цінностей, обопільній зовнішньополітичній підтримці зокрема в межах міжнародних організацій з метою вирішення кризових ситуацій; на збігу цивілізаційної ідентичності, кореляції ідеологічної компоненти.
- Збіг або тенденція до наслідування базових рис політичного та економічного розвитку, доповнюваність економік обох країн, обопільність перспектив розширення ринку збуту товарів тощо. Результати партнерства мають зачіпати не лише політичні еліти, а й суспільство загалом, стосуватися життя пересічних громадян.
- Наявність двох і більше стратегічних сфер співробітництва, якими можуть бути економічна (як окремий вид в рамках цієї сфери зараз виділяють енергетику), політична, військова, гуманітарна, культурна, екологічна та ін. Лише торговельно-економічна співпраця, яку б вагу вона не мала, не може бути показником стратегічного партнерства. Пріоритет надається безпековому компоненту.

- Взаємне (обопільне) визнання державами стратегічного рівня відносин**,** функціонування актуальної договірно-правової бази партнерства, яка закріплює зміст даного співробітництва. Існування усталених механізмів (комітетів, центрів, фондів, грантів), за допомогою яких реалізується стратегічне партнерство.
- Співробітництво має тривалий характер і розвивається по висхідній з отриманням чітких поетапних і кінцевих результатів, наявність спільної вигоди, водночас готовність сторін поділяти можливі ризики і небезпеки.
- Наявність спільного кордону між країнами-партнерами, відсутність між ними взаємних територіальних претензій, прихильність до принципів територіальної недоторканності і непорушності кордонів, зміцнення регіональної безпеки.

Звісно, що наведеними рисами стратегічного партнерства, критерії не вичерпується. До нього, наприклад, може підштовхнути наявність спільного ворога. Причиною розриву стратегічного партнерства або перешкодами на шляху до його встановлення може стати суттєва різниця у побудові політичної системи, негативні історичні стереотипи сприйняття партнера, зазіхання на територіальну цілісність, агресія й війна. Стратегічне партнерство може бути побудовано на суто прагматичних засадах, навколо реалізації масштабних міждержавних проектів, зокрема в торговельно-економічній, транспортно-інфраструктурній, політичній, безпековій та інших галузях. Наповнення стратегічного партнерства конкретним змістом відбувається залежно від специфіки цілей та завдань, що вирішуються за його допомогою.

В ідеалі стратегічному партнерству притаманна низка принципів, таких як високий ступінь довіри, прозорість відносин, координація зовнішньополітичних дій на всіх ключових напрямах глобальної та двосторонньої співпраці, широта партнерства не тільки в економічній сфері, а й у політичній, безпековій, певна пролонгованість відносин, що є запорукою взаємних політичних і військових гарантій.

Отже стратегічне партнерство — тип міждержавних відносин, побудований як послідовна система взаємодії держав в напрямі реалізації спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей. При виборі стратегічних партнерів держави поєднують прогностично-ціннісний і об’єктивно-реалістичний підходи.

Цілком зрозуміло, що від декларування тим чи іншим лідером міждержавних взаємин стратегічними або навіть документальне закріплення такого рівня відносин, не формує реального стратегічного партнерства. Його ефективність забезпечується певними

інституціями, якими є міждержавні комітети (комісії), очолювані лідерами держав або їх урядів, двосторонні експертні робочі групи (підкомісії) для підготовки рішень у найбільш важливих сферах відносин стратегічного партнерства, зокрема щодо національної безпеки; виробляються й уточняються спільні програми, вносяться відповідні зміни до національного законодавства, спрямовані на ефективність профільних державних інституцій, аналітичних центрів, організація моніторингу стратегічного партнерства.

Аналіз світової практики відносин стратегічного партнерства дозволяє виділити кілька їх ***моделей***.

- *Декларативна модель*. Держави укладають договір про стратегічне партнерство, але його положення не набувають практичного наповнення. Інший варіант цієї моделі має місце, коли відсутнє обопільне визнання стратегічного характеру, тобто декларується однією державою в односторонньому порядку. Відносини двох суб'єктів можуть бути наповненні реальним співробітництвом, однак один з суб'єктів відносин не визнає і не декларує їх як стратегічне партнерство.
- *Прагматично-утилітарна модель.* Укладається з метою розвитку інтенсивного співробітництва в окремій галузі з перспективою розв'язання ресурсних проблем, розширення ринку збуту товарів тощо, з метою реалізації власних інтересів та просування певних проектів у локальних нішах чи регіонах.
- Модель стратегічного партнерства *проти спільного ворога* — дві чи більше, як правило, сусідніх держав об'єднують зусилля проти спільної загрози.
- *Домінантна модель* або *асиметричне стратегічне партнерство*.

Вони складаються між державами, якщо одна з них контролює іншу через економічну залежність, нагляд за політичним керівництвом, введення одним з партнерів своїх військ на територію іншої. В іншому випадку домінування може мати протекціоністський характер, коли сильніша держава бере на себе функції захисту слабшої. Така модель може бути інструментом досягнення внутрішніх трансформацій слабшої сторони з метою виведення її економіки на вищий щабель стійкого розвитку або, як варіант, з метою убезпечення країни від зовнішніх загроз. Частіше домінантні відносини мають протекціоністський характер і пов'язані з захистом слабшого партнера, що зазвичай здійснюється на його прохання.

Окреслені моделі відносин стратегічного партнерства є схематичними і використовуються для глибшого розуміння цього

феномену в його онтологічному розгортанні. На практиці конкретні відносини стратегічного партнерства не завжди можна однозначно віднести до тієї чи іншої моделі. Для їх характеристики можуть бути задіяні кілька схем-моделей одночасно.

Як інструмент зовнішньої політики України стратегічне партнерство пройшло кілька *етапів розвитку,* впродовж яких послідовно трансформувалася його роль у зовнішньополітичному механізмі нашої держави. На першому етапі, що тривав протягом першої половини 1990-х років, коли закладалися передумови для використання стратегічного партнерства як інструмента зовнішньої політики України, поняття стратегічного партнерства знайшло відображення у деяких офіційних документах, а саме у Постанові Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України». В документі було задекларовано встановлення відносин стратегічного партнерства з усіма державами-сусідами України, а також політичного і військового партнерства з державами Заходу — членами ЄС та НАТО. На даному етапі стратегічне партнерство постало одним з основних засобів забезпечення безпеки України в умовах її статусу позаблокової та нейтральної держави.

Другий етап становлення стратегічного партнерства як інструмента розвитку відносин з державами світу припадає на другу половину 1990-х років. У цей час стратегічне партнерство стає одним із основних інструментів розвитку двосторонніх відносин України з іншими державами. Однак існувала практика визнання стратегічними партнерами надто великої кількості держав. За експертними оцінками на початку 2000-х їх нараховувалося від 40 до 100. Стосовно переважної більшості з них стратегічний статус не був підкріплений як реальним станом речей у двосторонніх відносинах, так і договірною базою й «базувався» виключно на усних заявах українських високопосадовців.

Хаотичність й деяка нерозбірливість проголошення відносин стратегічного партнерства зумовлювалася браком концептуально-теоретичного обґрунтування самого поняття стратегічного партнерства саме у сфері міждержавних відносин, відсутністю відповідних нормотворчих документів, чітко вироблених загальноприйнятних критеріїв віднесення тих чи інших держав до категорії стратегічних партнерів. Усе це разом призводило до розмивання сенсу стратегічного партнерства, його принципів і цілей.

Після 2000 р. настав третій етап, змістом якого була верифікація відносин стратегічного партнерства України, тобто «відсіювання» тих з них, які не знайшли підтвердження в реальній прак-

тиці. Наголошувалася потреба диференціювати реальну й прогностичну політико-економічну моделі стратегічного партнерства України.

Особливістю четвертого етапу (2010–2014 рр.) розвитку відносин стратегічного партнерства було своєрідне «роздвоювання» між Росією та ЄС з поглядом у бік США, увага акцентувалася на пролонгації співробітництва з попередньо визнаними стратегічними партнерами (Німеччина, Польща, Канада, Азербайджан) і нарешті декларування намірів щодо активізації відносин з країнами, що розвиваються прискореними темпами (Бразилія, Індія, Китай, Туреччина).

Попри зазначені та інші хиби в застосуванні формату стратегічного партнерства слід визнати, що його використання у зовнішній політиці України довело свою ефективність, допомогло державі отримати належне визнання на міжнародній арені та певним чином забезпечити національну безпеку країни у перші роки незалежності, унеможлививши при цьому розвиток відносин за моделлю конфронтації з ключовими центрами сили у світі. Тоді ж стратегічне партнерство України здійснювалося у системній взаємодії з низкою міжнародних об'єднань, блоками, міжнародними організація й інституціями. Загалом українське експертне середовище дійшло висновку, що проголошення стратегічних партнерів має ґрунтуватись на реальній оцінці перспектив двостороннього співробітництва та бути узгоджено з тверезою оцінкою зовнішньополітичної позиції ймовірного партнера.

За останні два роки держава оновила зовнішньополітичну стратегію. За ініціативою президента В. Зеленського розроблено й ухвалено важливі документи, а саме «Стратегію національної безпеки» (14 вересня 2020 р.) і «Стратегію зовнішньополітичної діяльності України» (26 серпня 2021 р.). Два документи визначають стратегічних партнерів України, однак, обидві стратегії розмежовуючи країн-партнерів за групами, не використовують однакову термінологію й критерії для їх групування. На думку деяких експертів на законодавчо-доктринальна дефініція стратегічного партнерства України залишається не зведеною до однозначного змісту і його тлумачення. Відсутність чітких критеріїв та підходів до визначення стратегічного партнерства підсилювалась розбіжностями у дефініціях в різних документах і доповнювалась ситуативними визначеннями з боку очільників держави.

В українській зовнішній політиці поняття «стратегічне партнерство» ще досі не отримало остаточного змістовного наповнення. Дійсно, Стратегія нацбезпеки визначає дві групи стратегічно

важливих для України держав, об'єднаних у групи (1) «всебічне співробітництво стратегічного характеру» — США, Велика Британія, Канада, Франція, Німеччина і (2) «стратегічне партнерство» — Азербайджан, Грузія, Литва, Польща, Туреччина. Усього 10 країн номіновано як стратегічних.

Публічна дискусія навколо документу й висловлених критичних зауважень у її ході на кшталт того що деякі провідні країни зокрема Індія та сусідні держави, зокрема Молдова й Румунія, залишилися у документі поза увагою.

Своєю чергою Стратегія зовнішньополітичної діяльності більш розлого трактує сам термін стратегічного партнерства, градуюючи його в залежності від реального стану відносин з тією чи іншою країною-партнером, від перспектив їх розвитку, бажаних результатів співробітництва та інших чинників. Так, в окремому розділі даного документу — «Відносини пріоритетного стратегічного характеру та стратегічного партнерства» — визначено *п'ять різних типів* стратегічних відносин з включенням 13 держав. Групу перших п'яти країн — США, Велика Британія, Канада, Німеччина та Франція номіновано як країни *«пріоритетного стратегічного характеру»*.

Окремо виділена група країн (Німеччина, Польща, Туреччина Азербайджан, Грузія, Литва, Китай та Бразилія), з якими Україна знаходиться у відносинах «стратегічного партнерства». Водночас документ визначає категорію «особливе партнерство», до якої увійшла лише одна держава — Канада. Відносини з Японією означені як «глобальне партнерство».

Отже до початкової десятки ключових партнерів додалися Китай, Бразилія та Японія. Крім того, три країни зараховано до потенційних стратегічних партнерів. Індія отримала рівень «важливого партнера» України. Також констатовано, що з Молдовою і Румунією Україна прагне встановлення «стратегічних відносин».

У пресі лунала критика з приводу того, що деякі країни кваліфіковано двічі, тобто у різних статусах, як наприклад Німеччина, що загалом не дивно з огляду на зазначений вище динамізм різних моделей партнерських відносин. До того ж мова йде про документи різних державних інституцій, а не навчальний підручник.

Аналізуючи наукові статті, виступи, політиків й журналістів щодо переліку країн-партнерів у рамках стратегічного партнерства України можна сперечатися та доповнювати цей перелік, але слід розуміти, що, стратегічних партнерів не може бути багато — в іншому разі розмивається сенс стратегічного партнерства.

Отже, попри певні розбіжності у двох Стратегіях щодо трактування партнерства України, ця сфера відносин набула впорядкованості на державному рівні.

У наступних двох розділах ми прагнемо застосувати теоретичні ознаки стратегічного партнерства до практичного виміру відносин України з реальними та потенційними стратегічними партнерами України.

2. Стратегічне партнерство України в опції цивілізаційних пріоритетів

В основу зовнішньої політики України покладено ключові національні інтереси, які сформульовано у «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України», уведеній в дію відповідним указом Президента (26 серпня 2021 р.). Документ упорядкував нормативно-правові засади зовнішньої політики України. У Стратегії проаналізовано зовнішньополітичне середовище, окреслюються виклики і загрози, визначаються цілі і напрями зовнішньополітичної діяльності України. Зазначається, що для досягнення основної мети — безпеки і процвітання України — необхідно відновити територіальну цілісність держави, ефективно протидіяти зазіханням країни-агресора, набути повноправного членства в ЄС і НАТО, забезпечити соціально-економічного розвитку тощо.

У документі чітко визначений курс на європейську і євроатлантичну інтеграцію. Це наскрізна тема «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України», що так чи інакше простежується в різних частинах документа, наповнюється конкретним змістом і практичними заходами у відповідних тематичних підрозділах, які містять загалом 33 статті.

Зауважимо, що аналіз співробітництва України з ЄС і НАТО винесений за межі даного розділу методичного посібника, оскільки відносини з цими альянсами належать до категорії союзницьких. Тим не менш здійснюване Україною у форматі стратегічного партнерства співробітництво з провідними країнами світу, які є членами ЄС і НАТО, дозволяє нашій державі успішно просуватися на шляху до членства у ЄС і НАТО.

У діючій «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України» виокремлено п'ять країн — США, Велика Британія, Канада, Німеччина і Франція, відносини з якими визначені як такі що мають ***пріоритетний стратегічний характер.*** Ця констатація

підтверджує кореляцію стратегічного партнерства України з курсом на модернізацію і західну цивілізацію.

США визнали Україну 25 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 3 січня 1992 р. Відтак між двома країнами розпочався інтенсивний дипломатичний дискурс, в якому з'явилися терміни «демократичне» партнерство», «стратегічне партнерство». Під час державного візиту до США Президента України Л. Кучми в листопаді 1994 р. було підписано основоположний документ щодо двосторонніх відносин — Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Сторони констатували, що стратегічне розташування України в центрі Європи дозволяє їй зробити особливий внесок у справу миру, безпеки та стабільності в регіоні. Виходячи з відданості демократичним цінностям, США й Україна виявили рішучість побудувати міцне партнерство в усіх сферах, що становлять для них спільний інтерес. Задля цього документом визначалися пріоритети співпраці сторін у політичній сфері. Під час другого візиту президента Л. Кучми до США 20–22 лютого 1996 р. американська сторона наголошувала на «стратегічній пріоритетності України в Європі» та на важливості її незалежності. У вересні того ж року утворено інституційний орган Українсько-Американську міждержавну комісію під головуванням президента України Л. Кучми та віце-президента США А. Гора, яка складалася з чотирьох комітетів, котрі займалися питаннями зовнішньої політики, безпеки, торгівлі та інвестицій. Відносини Україна–США були офіційно кваліфіковані як «стратегічне партнерство».

У черговий раз співробітництво України і США у форматі стратегічного партнерства підтверджено спільною українсько-американською заявою «Порядок денний нового століття для українсько-американського стратегічного партнерства», схваленою напочатку квітня 2005 р.

Масштабним рамковим документом в українсько-американських відносинах стала Хартія про стратегічне партнерство між США та Україною (грудень 2008 р.) Значною мірою вона базувалася на документі «Пріоритети українсько-американського співробітництва (Дорожня карта)» від 1 квітня 2008 р., яким передбачалося, що США та Україна «як важливі друзі та стратегічні партнери, тісно співпрацюють з широкого спектра питань, які становлять взаємний інтерес», включаючи поширення економічної свободи та демократії. Хартія підтвердила важливість відносин США й України як друзів та стратегічних партнерів.

Механізм реалізації Хартії забезпечувала українсько-американська *Комісія стратегічного партнерства*, яку очолили керів-

ники зовнішньополітичних відомств двох держав, однак її праця призупинялася через реакцію Вашингтону на перебування при владі у Києві антидемократичних політичних сил.

Отже низка документів міждержавного характеру, а також практика взаємовідносин свідчить про неперервність відносин між Україною і США у форматі стратегічного партнерства. Важливо наголосити, що інтенсивність і зміст співробітництва визначалися не лише політичним кліматом в Україні, який зазнавав час від часу змін, особливо у час президентських виборів, а й тим, що кожна нова президентська адміністрація США хоча й традиційно розробляє власну концепцію реалізації стратегічного партнерства у світі, щодо України стабільно зберігалася позиція й оцінка України як стратегічного партнера.

Глава МЗС України Д. Кулеба й Державний секретар США Е. Блінкен 10 листопада 2021 р. підписали нову Хартію стратегічного партнерства Україна–США, яка замінює аналогічний документ, укладений 2008 р. Оновлена Хартія визначає на 10 років основні напрями двосторонніх відносин у ключових сферах. Це означає, що навіть за зміни адміністрації в Білому домі чинність Хартії буде збережено.

Редакція 2021 р. має низку інших відмінностей, насамперед пов'язаних з новими реаліями, зокрема, агресією РФ проти України. Сполучені Штати підтверджують зобов'язання підтримувати суверенітет, незалежність і територіальну цілісність України в межах її міжнародно визнаних кордонів, включно з Кримом. Передбачено розширення двосторонньої взаємодії з метою посилення безпеки в Європі та Чорноморському регіоні, а також для зміцнення енергетичної безпеки. Оновлена Хартія закріплює підтримку Сполученими Штатами прагнення України до її членства в європейських та євроатлантичних інституціях. Крім того, в оновленій Хартії закріплена підтримка плану трансформації української економіки, що передбачає модернізацію ключових секторів та просування інвестицій.

Аналізуючи наповненість партнерського середовища Україна–США, найперше, відзначимо еволюцію стратегічного партнерства у військовій сфері. Сполучені Штати визнали стратегічну важливість України як військової держави ще 1994 р. Україна приєдналася до американської Міжнародної Програми військової освіти та підготовки кадрів, яка фокусувалася на навчанні кваліфікованих офіцерів, рядового, сержантського і старшинського складу ЗСУ. Щороку для України виділялося по 60 навчальних місць. В умовах широкомасштабної інтервенції рф ця кількість значно збільшена.

Певну вагу для військової сфери має функціонування Комісії Україна — НАТО, створення якої деякі експерти розглядають як вдячність США за ефективне ядерне роззброєння. Президент Дж. Буш-молодший наполягав на отриманні Україною та Грузією плану дій зі вступу до Альянсу під час Саміту Альянсу у Бухаресті (2008 р.), але члени НАТО Німеччина і Франція виступили категорично проти. Що стосується надання новітніх зразків зброї Україні, то попри застереження американського генералітету, що передавати їх українській армії небезпечно, бо внаслідок бойових дій або звичайної халатності вони можуть опинитися у росіян, відповідна зброя надається у зростаючому об'ємі.

Агресія рф змусила офіційний Вашингтон розпочати надання Україні військово-технічної та економічної допомоги, зміцнити східноєвропейський фланг НАТО військовою технікою. Україна почала одержувати летальну зброю спочатку оборонного характеру (зокрема, протитанкових ракетних комплексів «Javelin»).

Рамковою угодою, укладеною у вересні 2021 р. між міністерствами оборони України та США терміном дії до 2026 р., передбачено більш тісне партнерство розвідувальних спільнот двох країн з метою військового планування оборонних операцій, поглиблення українсько-американського співробітництва в Чорноморському регіоні з метою забезпечення свободи судноплавства та ефективної протидії зовнішнім загрозам і викликам у всіх сферах військової діяльності.

Ефективна модель стратегічного партнерства передбачає співробітництво у сфері торговельно-економічних й інвестиційних відносин. На території України зареєстровано 1545 підприємств з американським капіталом. Найпривабливішими сферами для американських інвесторів було й залишаються сільське господарство, торгівля і фінансовий сектор. Американські корпорації представлені лише у таких «нішевих» сферах як придбання і переробка продукції сільського господарства, виготовлення побутової хімії, мережі швидкого харчування. Діють такі американські корпорації як «The Coca-Cola Company», «Cargill Inc.»,«Kraft Foods Inc.», «PepsiCo.», «S.C. Johnson & Son», «Procter & Gamble», «McDonald's», «Bunge», «Deere & Company», «Chevron», «Citibank».

Україна не належить до переліку ключових торговельно-економічних партнерів США. Між сторонами так і не було створено зону вільної торгівлі. Проблемою залишаються різні системи мір і ваг у двох країнах, відмінність української і американської номенклатури різних товарів і медикаментів, відсутність ефективного електронного обліку експортно-імпортних операцій,

що сприяє корупційній складовій на українських митницях, й головне — низька конкурентоспроможність українських товарів на американському ринку.

Відповідно до оновленої Хартії в економічній сфері партнерства передбачено підтримку амбітного плану трансформації української економіки, який був представлений президентом В. Зеленським під час зустрічі з Дж. Байденом. Документ визначає бачення розвитку України на найближчі роки як форпосту безпеки, ***цифрового, інфраструктурного та аграрного хабу.*** Закладені в плані понад 80 проєктів на загальну суму 277 мільярдів доларів для фінансування коштом державного бюджету України, а також залучення програм міжнародної допомоги, кредитів, інвестицій. Передбачено модернізацію ключових секторів та просування інвестицій США в економіку України. Як приклад співробітництва наведемо підписання меморандуму між Енергоатомом і американською «Вестінгхаус Електрік» про будівництво атомних енергоблоків в Україні. Окремо проаналізуйте напрями допомоги США в умовах широкомасштабної війни рф, з'ясуйте які інвестиції передбачено у післявоєнну економіку України, зокрема у форматі Ленд-лізу.

Серед ключових пріоритетів двостороннього співробітництва України та США певне місце займають гуманітарні та науково-технічні відносини, продовжують діяти програми підтримки розвитку науки й техніки в Україні, які фінансуються американською владою, сприяють його розвитку й, відповідно, підвищенню авторитету українських вчених на міжнародній арені. Водночас для України характерний відтік кваліфікованих наукових кадрів до США, оскільки в Україні освіта і наука не фінансуються на належному рівні. Тільки протягом 2015–2017 рр. до США з України емігрувало 23 000 осіб, переважна більшість серед яких — представники працездатного населення.

Українсько-американські відносини також фокусуються на поширенні української культури за кордоном та її захисті. Важливу роль у цьому процесі, крім представників американської влади, відіграє 900-тисячна українська діаспора, яка збільшилася й значно активізувалася у США за час розширеної інвазії рф в Україну.

Отже у якості підсумків варто відзначити, що домінантною складовою «особливого стратегічного партнерства» США і України є військово-політичне співробітництво. З початком розширеної військової агресії рф українські експерти висловилися на кшталт того що збройне українсько-російське протистояння виявило

недосконаліть стратегічного партнерства США і України й США варто б декларувати можливість участі американських збройних сил у війні України з Росією. Однак це вивело б відносини двох держав за межі стратегічних відносин й означало б союзницький формат відносин, якого наразі не досягнутою. Стратегічне партнерство України з США розбудовано ***за моделлю*** «стратегічне партнерство проти спільної загрози».

На відміну від деяких інших стратегічних партнерств, задекларованих Україною в якості стратегічних, міждержавні відносини України і США, окрім того, що вони ***обопільно*** зафіксовані у Хартіях, відзначаються різноманітним практично-стратегічним наповненням і відповідають усім критеріям формату СП. За відомими моделями їх можна віднести до асиметрично позитивних для України, оскільки відносини між США й Україною — це відносини між двома державами, які не мають спільного кордону й котрі відрізняються різною політичною вагою, військовою й економічною потугою. У взаємодії двох нерівнозначних за своїм статусом і геополітичним впливом суб'єктів міжнародних відносин США є найпотужнішою державою, від позицій якої значною мірою залежать тенденції сучасного світоустрою, а Україна — новостворена держава, що від початку проголошення незалежності знаходилася у стані складних, суперечливих й неоднозначних за своїм спрямуванням політичних, соціально-економічних трансформацій, а від початку 2014 р. — у стані воєнного конфлікту та необхідності з 24 лютого 2022 р. військовим шляхом захищати свою незалежність. Партнерство Україна — США є ключовим для Європи й цивілізації загалом.

Окрім США, українська Стратегія зовнішньополітичної діяльності виділяє ще дві морські держави Велику Британію і Канаду, відносини з якими вибудовуються на рівні пріоритетного стратегічного характеру.

На час проголошення незалежності України у **Великій Британії**, окрім політичної еліти та деяких представників малочисленої тут української діаспори, мало хто знав про існування в Європі України. Не вдаючись до висвітлення відомих історичних обставин, зазначимо що з середини 1990-х років позиції України у зовнішній політиці Британії значно зміцніли. Британія виступили послідовним прихильником надання ПДЧ Україні. Підтримуючи її інтеграцію в структури Альянсу, тодішній прем'єр-міністр Т. Блер назвав Україну «пріоритетним партнером Великої Британії в Європі» (2008 р.). Від початку російської агресії проти України з лютого 2014 р. Британя активно виступала на підтримку нашої

держави, запровадила низку санкцій та обмежувальних заходів в односторонньому та багатосторонньому форматах, надавала активне сприяння Україні на майданчиках міжнародних організацій, таких як ООН (насамперед, в Раді Безпеки ООН), ОБСЄ, НАТО, РЄ, ЄС, ЮНЕСКО. У цей важливий для України час активність політичного діалогу мала безпрецедентно високий рівень за усю історію двосторонніх відносин.

На принципово новий рівень українсько-британське співробітництво виводить «Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії» від 8 жовтня 2020 р. (набрала чинності 31.12.2020). Цей об'ємний документ містить 418 статей, які охоплюють практично всі сфери й аспекти співпраці на двосторонній основі. Серед цілей стратегічного партнерства акцентовано сприяння мирному вирішенню конфлікту, спричиненого ворожими діями Росії. Одним з основних політичних пріоритетів стратегічних відносин сторін заявлено вирішення проблеми військового конфлікту з Росією, захист суверенітету й територіальної цілісності України.

У якості інституції для втілення політики партнерства визначено постійно діючий «Діалог стратегічного партнерства в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес».

Для розуміння активізації надання військової допомоги Україні зазначимо, що Велика Британія є країною з глобальним підходом до зовнішньої політики. 2021 р. вона вийшла з ЄС й вже у березні було оприлюднено низку урядових документів, серед яких увагу привертають: «Глобальна Британія в епоху змагання: всеохоплюючий огляд політики безпеки, оборони, розвитку і зовнішньої політики» (16 березня) та «Оборона в епоху змагання» (22 березня). Ці документи разом із презентацією штабом оборони Великої Британії «Всеохоплюючої операційної концепції» (30 вересня 2020 р.) дозволяють зрозуміти контури воєнної політики Великої Британії до 2030 р. Вони свідчать, що Велика Британія націлена на сприяння розвитку потенціалу сектору безпеки і оборони України разом з паралельним посиленням своєї присутності в акваторії Чорного моря.

З обидвох сторін здійснено оперативну імплементацію рамкової Угоди, найперше щодо реалізації проектів морського партнерства між консорціумом промисловості Сполученого Королівства та ВМС України. Узгоджено про надання Україні кредиту у сумі £1,7 терміном на десять років. Передбачено будівництво восьми ракетних катерів для України, корпуси перших двох мають

будуватися в Британії, решта — в Україні, створення в нашій країні двох військово-морських баз — в Очакові та Бердянську.

Напередодні повномасштабної російської агресії створено міжнародний Фонд «Партнерство за сильну Україну» (розроблено чотири проекти вартістю £35) за участю Великої Британії, Канади, Швеції, Швейцарії та США.

З останніх передвоєнних ініціатив на увагу заслуговує ідея міністра іноземних справ України Д. Кулеби про співпрацю у форматі Україна–Велика Британія–Польща. Польські і британські колеги міністра відразу підтримали створення тристороннього військово-політичного союзу між Британією, Польщею та Україною. Актуальний стан українсько-британських відносин характеризується високим рівнем контактів на вищому рівні, взаєморозумінням сторін, інтенсивною взаємодією у політичній і особливо військовій сферах.

До групи країн-партнерів України, відносини з якими «Стратегія зовнішньополітичної діяльності України» (26 серпня 2021 р.) кваліфікує як такі що мають «пріоритетний стратегічний характер», віднесено також **Канаду.** Оскільки між Канадою й Україною не має укладених обопільних угод про стратегічне партнерство, ці відносини охарактеризовано в документі як відносини «особливого партнерства». Уряди неодноразово заявляли, що Канада знаходиться на шляху до стратегічного партнерства з Україною.

На практиці українсько-канадські відносини розвиваються на засадах «особливого партнерства», закріпленого у Спільних деклараціях про Особливе партнерство між Україною та Канадою (1994 та 2001р.). Партнерство двох країн реалізовується у всіх сферах міжнародної співпраці. Наразі двостороння договірна база складає 52 міжнародні документи.

Визначаючи рівень взаємодії України з Канадою, відзначте, що відбулось більше 60 зустрічей та візитів на рівні Президента України, Генерал-губернатора та Прем'єр-міністра Канади, Голови Верховної Ради України та Спікерів Палати громад і Сенату Парламенту Канади, а також на рівні керівників зовнішньополітичних відомств двох країн. Проявом особливого партнерства стала імплементація Угоди про вільну торгівлю, що сприяє розвитку електронної торгівлі та дотриманню прав інтелектуальної власності. Канада надавала й надає значну військову допомогу Україні. Її уряд відомий своєю проукраїнською позицією та критикою дій рф. Канада послідовно підтримувала Україну в голосуваннях в ООН, в перемовинах з МВФ, та на інших міжнародних

платформах. Канадський контингент, що здійснює тренування українських військових в рамках місії Unifier, донедавна становив 260 осіб, наразі збільшено до 500. У рамках місії Unifier відбулося навчання більше 33 тис. українських вояків, тобто близько 15 % усіх наших військових.

На особливу увагу заслуговує кейс українсько-французьких та українсько-німецьких відносин.

Цілком зрозуміло, що континентальні **Франція** й **Німеччина** віднесені Україною до категорії *пріоритетних стратегічних партнерів*, попри те що ці країни не мають з Україною ***обопільних*** спільно узгоджених декларацій, угод, меморандумів, хартій, які б інсталювали двостороннє стратегічне партнерство, як це має місце у наших відносинах з США і Великою Британією.

Хоча ці відносини належать до моделі однобічно декларованих Україною, так би мовити на перспективу, між країнами існувало й зараз посилюється політичне, військово-технічне й гуманітарне співробітництво. Німеччина і Франція не лише декларують солідарність з Україною. В ході війни політика їх урядів еволюціонує в бік інтенсифікації військово-технічної допомоги Україні. Змінилася позиція, приміром, Франції щодо ймовірності майбутнього членства України у ЄС. Якщо до російської агресії вона перманентно ухилялася від чіткої артикуляції перспективи членства України в ЄС, посилаючись на відсутність результативних реформ в Україні та обставини у самому ЄС, то нещодавно підтримала надання Україні статусу кандидата у члени Європейського Союзу. Військово-технічну і гуманітарну допомогу надає Німеччина. Не вдаючись до висвітлення причин і обставин, (студенти можуть їх самостійно опанувати), через що спостерігалася певна затримка і коливання у надані військово-технічної допомоги Україні з боку урядів зазначених країн.

Висновки. Отже використовуючи таку гнучку форму як стратегічне партнерство Україна намагалася зміцнити своє становище в ієрархії глобальних гравців. Ставка на відносини стратегічного партнерства такими державами як США, Велика Британія, Канада, Німеччина і Франція, що мають статус провідних політичних чинників, володіють значними ресурсами й можливостями для підтримки України у міжцивілізаційній війні, виявилася цілком виправданою. США разом із своїми союзниками докладають величезних зусиль, щоб зупинити подальше розгортання масованої російської агресії, надаючи, як рішучу дипломатичну підтримку, так і сучасні види летальної зброї з метою дати відсіч і зупинити російську агресію. З огляду на протиборство англосаксонських і

франко-німецьких безпекових інтересів в Європі США і Велика Британія посилили політику сприяння Україні, адже вони зацікавлені в існуванні незалежних демократичних держав між Німеччиною і Росією.

3. Стратегічне партнерство у регіональному вимірі

Новим трендом у міжнародних відносинах є гнучкі регіональні альянси. Вони значно ефективніші, ніж традиційні старі, оскільки об'єднують країн-однодумців довкола дуже практичних завдань і кроків у їхньому регіоні. Члени таких альянсів мають спільне бачення минулого, теперішнього і майбутнього, що дозволяє їм швидко приймати рішення і діяти ефективно, натомість великим усталеним блокам знадобились би місяці для того, щоб обмірковувати і згладити розбіжності у своїх позиціях. В українському баченні регіональні субструктури є складовою більш загальної європейської інтеграційної моделі та безпекової стратегії.

Регіональний підхід до проблем національної й міжнародної безпеки вимагає передусім чіткого розуміння сутності такого багатозначного концепту як «регіон». З наявних у довідковій літературі формулювань, термінологічно регіон означає:

1) область, район чи частину країни, що відрізняється від інших її областей відносно стійкою сукупністю економіко-географічних особливостей, які склалися природно й (або) історично, нерідко вони поєднуються з особливостями етноконфесійного складу населення;

2) групу сусідніх країн, що становлять окрему економіко-географічну або близьку за етнічним складом, культурою чи суспільно-політичним ладом цілість.

Певний географічний простір інституціоналізується як регіон завдяки зацікавленню кількох урядів, як правило, сусідніх країн у тісному співробітництві. Зосібна, є всі підстави для виділення Чорноморського регіону, формоутворюючими чинниками якого є наявність у відповідних держав виходу до Чорного моря (Туреччина, Україна, Румунія, Болгарія, Грузія, Росія як країна-агресор виключена з даного регіонального співробітництва), спільність інтересів та шляхів реалізації цілей щодо використання його вигідного географічного розташування, природних ресурсів та можливостей, які випливають зі статусу прибережних держав.

Звичайно, що крім Росії свої стратегічні інтереси тут локалізують США, НАТО й останнім часом Велика Британія. Нова

стратегічна «концепція глобальної Британії» передбачає посилення британських військово-морських, військово-повітряних і розширення зони дій її флоту, посилення Британії як глобального гравця, а не лише регіонального, як це було у складі Європейського Союзу. Вперше з 1960-х років британці мають намір вийти за лінію Суецького каналу для побудови своїх баз та посилення флоту. Це означає, що Чорне море і власне регіон трактуються в якості інфраструктурної військової зацікавленості. У великій українсько-британській угоді цей напрям детально прописано.

Інше регіональне об'єднання — Вишеградська група заснована напочатку 1991 р., до складу якої увійшли три країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) з колишнього соціалістичного табору — Польща, Угорщина та Чехословаччина (згодом Словаччина та Чехія). Нині групу називають «Вишеградська четвірка» (В-4). Вона продовжує функціонувати набагато продуктивніше, ніж інші багатосторонні регіональні інтеграційні структури.

Новими регіональними альянсами, створеними за участю України на основі тривалого партнерства, є також ГУАМ, «Асоційоване тріо» з Грузією й Молдовою, «Квадрига» з Туреччиною, «Люблінський трикутник», «Кримська платформа» з 46 державами та міжнародними організаціями.

Цілком зрозуміло, що регіональні альянси утворюються на основі тривалого партнерства, яке вже має статус стратегічного, або реальну перспективу перетворитися на стратегічне. У новій Стратегії національної безпеки серед стратегічних партнерів України означені Азербайджан, Туреччина, Грузія, Литва, Польща.

Республіка Польща була першою країною, яка визнала незалежність України. Дві сусідні держави швидко встановили дипломатичні відносини і 18 травня 1992 р. підписали Договір про добросусідство, дружні стосунки та співробітництво, який найперше визначав непорушність державних кордонів. У наступні роки міждержавні відносини складалися по-різному, інколи загострення провокували дискусії навколо спільного історичного минулого, однак у критичних ситуаціях Польща завжди підтримувала Україну і за нею закріпилася репутація адвоката України у стосунках з Заходом. У 2000 р. українсько-польські відносини оформлено як стратегічні. Співробітництво України з Польщею стартувало як міжрегіональне. Для його реалізації було створено відповідний інституційний механізм — Українсько-Польську міжнародну координаційну раду у справах міжрегіональної співпраці, базовим документом функціонування якої слугувала Угода між урядами України та Польщі про міжрегіональну співпрацю

(травень 1993 р.). Польща слугувала прикладом для України у здійсненні реформ в економічній, культурній, гуманітарній сферах, заповзятливому захисті національних інтересів та національної ідентичності.

На високому політичному рівні українсько-польський діалог реалізовувався шляхом регулярних зустрічей президентів обох держав. Саме у контурі регіонального співробітництва польсько-українські відносини набували реального стратегічного характеру. Польська сторона закріпила новий статус відносин у документі «Стратегія безпеки Республіки Польща» (2000 р.). У свою чергу МЗС України розроблено і затверджено Концепцію відносин стратегічного партнерства з Республікою Польща (2001 р.). На основі хронологічної послідовності прийнятих документів інколи вважається, що ініціатива йшла від Польщі, проте неабияке зацікавлення у просуванні відносин на вищий рівень чи не більше було властиве Україні. Ситуацію прояснює той факт, що ще у травні 1997 р. тодішні лідери двох держав Л. Кучма і А. Квасневський оприлюднили у Києві Спільну заяву, в якій відносини між двома країнами декларувалися як стратегічне партнерство. Країни проголошували спільність стратегічних цілей у зовнішній політиці, зокрема обидві за пріоритет мали вступ до Європейського Союзу та НАТО.

Деякий час українські експерти ставили під сумнів успіх українсько-польського стратегічного партнерства. Розмірковуючи над типом моделі стратегічного партнерства Україна–Польща, вони прогнозували, що членство Польщі в ЄС може надати українсько-польському стратегічному партнерству невигідного для України асиметричного характеру через випереджаюче Україну динамічне соціально-економічне зростання Польщі, між тим як дві держави були схильні претендувати на регіональне лідерство в окремих сферах.

Напередодні приєднання Польщі до ЄС у травні 2004 р., польські експерти ініціювали документ «Східна політика Союзу в перспективі його розширення за рахунок держав Центральної та Східної Європи — польська точка зору». У ньому чітко сформульовано бажання і здатність Польщі стати виразником інтересів України в інтеграційних структурах Євросоюзу. У 2006–2007 рр. польські урядові структури підготували для Брюсселя низку документів, в яких наголошувалось, що формат Європейської політики сусідства є незадовільним, оскільки він об’єднує держави різних в історичному і цивілізаційному відношеннях макрорегіонів. Разом зі Швецією Польща ініціювала створення Східного

партнерства, особливого формату співпраці між східноєвропейськими пострадянськими державами та ЄС на основі асоціації угод. Польські аналітики трактували Східне партнерство як формат, що має допомогти українцям віднайти дорогу до Європи. Одним з пріоритетів польського головування в Раді ЄС був розвиток відносин з країнами Східного партнерства й зокрема Україною. В межах Європейського інструменту сусідства і партнерства Польща виділяла значне фінансування для України, підтримувала Україну у кризових ситуаціях.

Зверніть увагу на те, що започаткування трансформації двосторонніх польсько-українських стратегічних відносин у тристоронні із долученням Литви мало місце ще у кризову осінь 2014 р. Саме тоді задекларовано про створення окремої військової одиниці — литовсько-польсько-української бригади (ЛитПолУкрбриг). Наприкінці 2016 р. вона набула оперативної спроможності, з березня 2018 р. розпочалися навчання за стандартами НАТО. За підсумками участі в низці військових навчань (Brave Band, Common Challenge, Кленова арка, Анаконда тощо) бригада пройшла сертифікацію НАТО.

На ґрунті тристороннього польсько-литовсько-українського військово-політичного співробітництва 28 липня 2020 р. в Любліні створено тристоронній альянс «Люблінський трикутник». Ідея такого формату співпраці обговорювалася під час першого візиту президента В. Зеленського до Польщі в серпні 2019 р. На спільній конференції з президентом А. Дудою, він наголосив, що Україна здатна урізноманітнити свою участь у міжнародному співробітництві, яке б розширило контакти з країнами-членами НАТО і ЄС, зміцнило б нашу позицію не лише в Центральній Європі, а й на великих міжнародних форумах — НАТО та ЄС, членом яких вона прагне стати.

Місце і дата створення «Люблінського трикутника» має символічне навантаження. Подія нагадала про історичну спільність українців, поляків та литовців, адже 450 років тому за рішенням сейму саме в Любліні у липні 1569 р. було засновано Річ Посполиту, до складу якої увійшли також території України з її етнічною людністю.

В умовах наростаючої загрози широкомасштабного вторгнення Росії в Україну Міністр закордонних справ України Д. Кулеба висунув ідею співпраці України у новому форматі, а саме «Україна–Велика Британія–Польща». На початку грудня 2021 р. він запропонував польському і британському колегам виступити зі спільним меморандум про співробітництво за формулою нового стра-

тегічного трикутника. Ідея зацікавила Лондон і Варшаву, адже тут реалістично оцінювали загрозу російської агресії. Як бачимо новий формат не прив'язаний до локальної географії — глобалізація і переструктурування світової системи дає про себе знати. Нове тристороннє об'єднання, щодо створення якого перемовини ще ведуться, може створюватися на кшталт нещодавно заснованого військово-політичного союзу AUKUS (членами якого є США, Австралія, і Велика Британія) з метою протистояння зростаючій військовій потузі Китаю в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Ці три країни, зазначалося у спільній заяві Міністра закордонних справ України, Держсекретарки Королівства Великої Британії і Північної Ірландії та Міністра закордонних справ Республіки Польща, опублікованій 17 лютого 2022 р., поділяють спільні цінності, прагнуть зміцнювати безпеку та готові до конкретних дій. Варшава, Київ і Лондон мають не лише реалістичне усвідомлення безпекових загроз Європі та стратегію протидії викликам з боку РФ, але і великий потенціал тристоронньої співпраці, одночасно з'єднуючи своїми зусиллями Атлантику, Балтику та Чорне море.

Цей потужний трикутник залишається офіційно неоформленим, проте в межах стратегічного співробітництва України з Польщею та Великою Британією, яка як і Польща є стратегічним партнером України, Україні надається вагома політична й військово-технічна допомога, яка наростає з кожним днем.

Тридцятилітня польсько-українська співпраця призвела до нарощування здатності України захищатися та чинити опір ворогу. Польсько-українські взаємин є прикладом стратегічного партнерства й саме тієї моделі, яка, на відміну від інших задекларованих стратегічних партнерств, цілком відповідає власне академічній дефініції цього типу відносин. Справжнім випробуванням стратегічного партнерства Україна–Польща стала широкомасштабна агресія Росії проти України, яка є загрозою європейській та світовій безпеці й цивілізації.

Контур регіонального стратегічного партнерства України включає взаємодію України з Туреччиною, Азербайджаном і Грузією.

Особливе значення Україна надавала й надає партнерству з **Турецькою республікою**, своїм південним сусідом через морське «посередництво». Впродовж століть територія Туреччини (до 1923 Османської імперії) зазнавала змін, а за деяких періодів Османська імперія безпосередньо межувала з Україною чи навіть володіла частиною українських земель, а османські васальні державні формації — Кримське ханство, Молдовське князівство,

Семигород — впродовж століть були південними і південно-західними сусідами України. До того ж ханство разом з Кримським півостровом займало більшу половину півдня України.

Туреччина визнала державну незалежність України 16 грудня 1991 року. На початку лютого 1992 р. підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Туреччиною. 3 квітня 1992 року в Києві було відкрите Посольство Туреччини, а 3 січня 1993 року в Анкарі розпочало роботу Посольство України. На території Туреччини діють також Генеральне консульство України у Стамбулі та Консульство України в Анталії.

Особливий характер стосунків між двома країнами, а саме стратегічне партнерство здійснюється через Стратегічну раду високого рівня між Україною і Туреччиною, що діє від 2011 р. Дане партнерство розглядається двома державами як система стримування та поширення регіональної політичної влади з *використанням військової потуги*, оскільки Турецька республіка є членом НАТО.

З 2014 р. Туреччина почала займати одну з перших сходинок у зовнішньополітичних пріоритетах України у зв'язку з анексією Криму та конфліктом на Сході країни, а також загостренням безпекової ситуації в Чорноморському регіоні в цілому. Туреччина підтримала українську позицію в рамках ООН, надіслала своїх представників до Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, не раз декларувала підтримку територіальної цілісності України, невизнання анексії Криму та інших територій України.

В українсько-турецькому політичному дискурсі традиційно переважали економічно-торгівельні та науково-технічні детермінанти стратегічного партнерства. Однак з часу масштабної інвазії рф в Україну, коли агресор використовує Чорноморсько-Каспійський регіон та захоплений Крим у загарбницьких цілях наростає значення військово-технологічної співпраці і підтримки України на міжнародній арені. Туреччина не визнає анексії рф українських територій. Вона організовувала перемовини між делегаціями від України та Росії. Наразі планує організувати перемовини між Росією й США, Францією, Німеччиною та Великою Британією щодо України. При цьому Туреччина наголошує на необхідності завершити війну без застосування ядерного потенціалу.

Незважаючи на більш як десятилітнє стратегічне партнерство з Україною й прогнози експертів про ймовірну перспективу його перетворення на довгостроковий союз, офіційна Анкара не долучилась до санкційного режиму у зв'язку зі збройною агресією рф

проти України. Більше того, існують докази щодо сприяння Туреччиною іншим країнам в обході санкційних обмежень проти РФ і Білорусі. Особлива позиція Туреччини щодо неприєднання до санкційного режиму пояснюється декількома факторами:

- Туреччина традиційно не визнає санкції як інструмент зовнішньої політики.
- Питання санкцій є надзвичайно чутливим для Анкари, адже сама Туреччина багато років перебуває під санкціями країн ЄС, Канади та США, насамперед в оборонно-промисловій сфері.
- У Туреччині присутні сильні антизахідні та антиамериканські настрої, які ускладнюють приєднання до будь-яких «західних» рішень, особливо обмежень щодо Росії, Ірану, країн Близького Сходу та Африки.
- На тлі спроб посадити за стіл переговорів Київ і Москву відмову долучатися до санкційного режиму Анкара пояснює необхідністю збереження діалогу з РФ, що є важливою передумовою для успішного посередництва.

Отже відмова Туреччини долучатися до режиму західних санкцій проти росії як країни-агресора носить системний характер і має певне обґрунтування, що базується на сукупності внутрішньополітичних, ідеологічних та економічних факторів. Залежність Туреччини від Росії у багатьох інших питаннях (Сирія, Південний Кавказ, курдський тероризм і т.д.) і залежність України від Туреччини (політична підтримка, поставки БПЛА, перекриття Проток для російських кораблів, функціонування зернових коридорів) унеможливлює будь-який тиск щодо запровадження нових санкцій щодо Туреччини. Опосередковано важелями впливу на Анкару задля обмеження російсько-турецької співпраці в особливо чутливих сферах оборонної промисловості, авіації, космічних технологій можуть стати загрози нових санкцій з боку США та ЄС з Росією.

Україна декларувала Азербайджан і Грузію своїми стратегічними партнерами. Азербайджан з вдячністю відгукнувся на визначення країни одним із стратегічних партнерів України в новій концепції національної безпеки. Спільна декларація президентів України й Азербайджану (січень 2022 р.) закріпила готовність надавати обопільну підтримку суверенітету й територіальній цілісності двох держав у міжнародно визнаних кордонах, спільну протидію гібридним загрозам, прагнення забезпечити мир і стабільність у Чорноморсько-Каспійському регіоні та за його межами. Йдеться про подальше посилення співпраці у сфері оборонної промисловості

шляхом завершення поточних та розробки нових спільних проектів; міститься пряма згадка про наміри поглиблювати співробітництво в межах міжнародних та регіональних організацій і форумів, зокрема ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ГУАМ, ОЧЕС. Азербайджан енергійно підтримує санкційний режим супроти росії.

Договірно-правова база відносин України з Грузією налічує більше 130 документів, що регулюють двосторонні відносини у майже всіх областях. Основними документами є «Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузія», «Декларація про розвиток відносин стратегічного характеру між Україною і Грузією» (18 липня 2013 р.). Основними цілями **стратегічного партнерства** визначено деокупацію територій двох держав та відновлення їхньої територіальної цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів; сталий демократичний розвиток та економічне зростання України і Грузії; повну інтеграцію до ЄС та НАТО. Відповідно до цих стратегічних завдань у документі окреслено десять напрямів проведення скоординованої політики двох держав.

Грузія у постійному режимі на усіх двосторонніх та міжнародних майданчиках підтримує суверенітет, територіальну цілісність України і засуджує російську агресію проти України. Вона підтримала створення спеціального трибуналу для покарання керівництва рф за агресію проти України, виключення рф з КМ, ПАРЄ та взагалі з РЄ, скликання позачергової надзвичайної сесії Ради Міжнародної морської організації «Розгляд морської безпеки та безпеки моряків у Чорному і Азовському морях в результаті подальшого вторгнення рф в Україну», виступила співавтором та підтримала резолюції ГА ООН «Агресія проти України» (02.03.2022), «Гуманітарні наслідки агресії проти України» (24.03.2022), «Призупинення права членства рф в Раді ООН з прав людини» (07.04.2022) та приєдналася до декларації ЄС про звірства, скоєні росією у Бучі та інших містах України (07.04.2022).

Позицію Грузії щодо санкцій проти Росії оприлюднив прем'єр-міністр Грузії Іраклій Гарібашвілі наприкінці лютого 2022 р. Багатьох вона здивувала оскільки він заявив, що Грузія не збирається приєднуватися до жодних санкцій проти Росії. Така позиція є продовженням політики останніх років. Ситуація скалася завдяки наступим факторам:

- Уряд Грузії давно обрав тактику не дратувати Москву, «зняття» ж загрози рецидиву агресії Росії проти Грузії вважається чи не головним досягненням правлячої партії.
- На території Грузії працюють російські підприємства.

- В Грузії живе понад сто тисяч громадян Росії. Ліберальний візовий режим дозволяє їм перебувати в країні без реєстрації терміном до року, а потім просто виїхати до сусідньої країни на пару годин і повернутися назад. Ця кількість складається як з експатів, які вже певний час мешкають в країні, так і тих, які масово почали приїжджати останні місяці.

Висновки. Загалом зовнішньополітична діяльність України на регіональному рівні зосереджувалася на розвитку дво- та багатосторонніх відносин, спрямованих на пошук шляхів диверсифікації поставок енергетичних ресурсів для забезпечення енергетичної незалежності країни, удосконалення військово-технічного співробітництва. Стратегічне партнерство України у регіональному вимірі є результатом довгострокового добровільного і взаємовигідного співробітництва, яке ґрунтується на об'єднанні ресурсів, компетенцій, знань і здібностей його суб'єктів, сприяє досягненню максимально ефективної діяльності суб'єктів партнерства і забезпечує опір агресивній політиці рф, яка розв'язала повномасштабну війну проти України.

Резюме за змістом теми

Стратегічне партнерство — тип міждержавних відносин, побудований як послідовна система взаємодії держав в напрямі реалізації спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей. На відміну від союзницьких відносин стратегічне партнерство не передбачає жорсткої системи зобов'язань політичного, економічного, гуманітарного або безпекового характеру. Завдяки гнучкості різних моделей стратегічного партнерства відносини даного типу широко практикуються різними суб'єктами міжнародних відносин.

Стратегічне партнерство є важливим інструментом зовнішньої політики України, концепція і практика якого вдосконалена у 2020–2022 роках, воно стало більш структурованим і змістовно наповненим.

Обрання Україною стратегічних партнерів ґрунтується на ціннісному, цивілізаційному виборі шляху розвитку держави. Розбудованій Україною системі стратегічного партнерства властива багатоаспектність та інституційна багатоканальність. Відносини стратегічного партнерства здійснюються Україною в євроатлантичному, регіональному, двосторонньому та тристоронньому вимірах і забезпечують Україні військово-політичну допомогу і морально-політичну підтримку.

Терміни і поняття до теми

Міждержавне співробітництво, партнерство, особливе партнерство, стратегічне партнерство, моделі стратегічного партнерства, середовище стратегічного партнерства, регіональні і глобальні альянси.

Запитання. Завдання

1. З'ясуйте генезу і впровадження терміну «стратегічне партнерство» у міжнародні відносини. Розкрийте його суть як тип міждержавного співробітництва і категорію їх досліджень.

2. Визначте спільні риси і відмінності між двосторонніми, стратегічними відносинами і відносинами союзництва.

3. З'ясуйте базові принципи відносин стратегічного партнерства і особливості їх політико-юридичного оформлення.

4. Як ви розумієте політичний консенсус і «реальне середовище» у відносинах стратегічного партнерства.

5. Які Ви знаєте моделі стратегічного партнерства. Визначте їх особливості, недоліки, переваги і перспективи..

6. Які стратегічні партнерства Ви вважаєте пріоритетними й ефективними в умовах українсько-російської війни.

7. З'ясуйте, які нові тренди у стратегічних відносинах з'явилися на регіональному та мегарегіональному рівнях.

8. Поясніть нові контури стратегічного партнерства Україна-Велика Британія.

9. Поясніть особливості моделі стратегічного партнерства Україна-Франція й Україна-Німеччина та їх проявлення в умовах українсько-російської війни.

10. Які державні й громадські інституції здійснюють моніторинг реалізації стратегічного партнерства України. Назвіть аналітичні інструменти, які використовуються експертами.

Теми рефератів

1. Критерії і моделі стратегічного партнерства.
2. Конфігурація стратегічного партнерства в Європі: ЄС і Україна
3. НАТО в контексті глобального стратегічного партнерства.
4. Зміст і реалізація «Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії»
5. Особливості і напрями стратегічного партнерства Україна–США в умовах повномасштабної російської агресії проти України.
6. Українсько-польське стратегічне партнерство у євроатлантичній парадигмі.

7. Стратегічне партнерство України на регіональному рівні.
8. Концепція «Міжмор'я» і її сучасна інтерпретація.
9. Особливості відносин стратегічного партнерства Україна–Туреччина.
10. «Люблінський трикутник» і перспектива його розширення.

Література

Основна:

1. Асиметрія міжнародних відносин / за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. К.: Вид. дім «Стилос», 2005. 555 с.
2. Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною. 450 років після Люблінської унії / за ред. Т. Стемпнєвського, Б. Сурмач ; пер. з польськ. О. Семенюк. Київ: Ніка-Центр, 2020. 168 с.
3. Глобальні тренди міжнародних відносин [Текст] : монографія / [О. І. Брусиловська та ін.]; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Вадекс, 2020. 523 с.
4. Жовква І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика.– К.: Євроатлантікінформ, 2006. 156 с.
5. Остап'як В. І. Концептуальні підходи до стратегічного партнерства в сучасних міжнародних відносинах. Монографія. К.: Вадекс, 2018. 207 с.
6. Остап'як В. І. Пріоритети стратегічного партнерства у сучасній системі міжнародних відносин: [монографія]. Чернівці, Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2018. 415 с.
7. Пунда Ю. В., Козинець І. П., Клименко В. С. Міжнародні відносини та зовнішня політика України: підручник. К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2020. 328 с.
8. Стратегічне партнерство в зовнішній політиці США, ЄС та країн латиноамериканського регіону/ За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С. В. Толстова, К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2016. 145 с.
9. Українсько-польські відносини в умовах гібридних загроз безпеці. Монографія (В. Балюк, М. Дорошко. К. : Ніка-Центр; Люблін: Вид-во ІМКС, 2019. 280 с.
10. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України : підручник / за наук. ред. Кулініча. Київ : LAT&K, 2015. 477 с.

Додаткова:

1. Гандзюра А. Стратегічне партнерство як інструмент реалізації міжнародних двосторонніх відносин// Юридичний вісник. 2020. № 1. С 376–383.
2. Герасимчук В. Г. Стратегічне партнерство: принципи, інструментарій, ефективність. URL: http://economy.kpi.ua/ files/files/10_kpi_2014.doc
3. Жовква І. І. Моделі стратегічного партнерства. Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць. Київ : Київський

нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнар. відносин, 2003. № 41. Ч. ІІ. С. 32–38.

4. Зайцева З., Ротар Н. Процес європейської інтеграції Румунії: основні результати та досвід для України // Проблеми всесвітньої історії: Науковий журнал / Інститут всесвітньої історії НАН України. К., 2019. (8-9). С. 161–174.

5. Зайцева З. І. Концепт стратегічного партнерства у зовнішній політиці України // Політико-правова реформа в Україні: теорія, методологія, праксеологія: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (15 жовтня 2021 року) / ред. кол.: Кузьменко О. В., Чорна В. Г. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2021. С. 189–192.

6. Зайцева З. І. Українсько-польські відносини у контексті стратегічного партнерства // Україна і світ: правові питання регіональної та глобальної безпеки: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (18 травня 2022 року) / ред. кол.: Кузьменко О. В., Шульженко Ф. П., Чорна В. Г. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2022. С. 177–181.

7. Остап'як В. І. Концепції множинності політичного партнерства // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 106. С. 314–317.

8. Остап'як В .І. Прикладні аспекти стратегічного партнерства у сучасному міжнародно-політичному дискукрсі // International relations, part «Political sciences» 17 (2017).

9. Остап'як В. І. Становлення безпекового партнерства у Чорноморському регіоні //Міжнародні відносини.2015. № 6.

10. Паюк К. А. Україна і Туреччина: співпраця у розвитку стратегічного союзництва //Соціологія і політичні науки. Політичні науки. 2016. Т. 21. Вип. 2(25). С. 43–54.

11. Ржевська Н. Стратегічне партнерство Україна-США: становлення та прогноз. URL: http://ipiend.gov.ua/ wp-content/uploads/2018/ 08/rzhevska_ strategichne.pdf

12. Ржевська Н. Ф. Стратегічні прогнози щодо перспектив стратегічного партнерства для України. URL: http:// journals.iir.kiev.ua/index. php/apmv/ article/view/3647/3315.

Тема 5

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ПОЛІТИКО-БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР

***Вивчивши матеріали теми, студент знатиме**:* особливості політико-безпекових проблем міжнародних відносин; поняття, ознаки, класифікацію сучасного міжнародного тероризму; політичні аспекти зміни стратегічного балансу ядерних і звичайних озброєнь; проблеми збереження режиму нерозповсюдження ядерної зброї та контролю за поширенням ядерних технологій; риси новітньої гонки озброєнь; основні проблеми міжнародної безпеки у контексті регіональних конфліктів; нетрадиційні проблеми і загрози сучасності.

***Після опанування матеріалів теми студент умітиме**:* орієнтуватися у фактичному матеріалі щодо політико-безпекової ситуації міжнародних відносин, аналізувати причини виникнення нових проблем і загроз у світовій політиці; за допомогою інформаційних технологій використовувати нові фактичні дані для аналізу проблем у різних регіонах світу; розуміти специфіку конфліктів сучасності, узагальнювати і робити висновки; висловлювати та обґрунтовувати свою позицію щодо сучасних міжнародних проблем, вести фахову дискусію з актуальних міжнародних питань, володіти необхідним категоріальним апаратом.

Навчальні питання

1. *Міжнародний тероризм: поняття, види, особливості, механізми боротьби.*
2. *Поширення зброї масового ураження та гонка озброєння у XXI столітті.*
3. *Проблема боротьби держав за лідерство та загострення міжнародних та регіональних конфліктів.*
4. *Нетрадиційні виклики та загрози XXI століття.*

Сучасний стан міжнародних відносин характеризується конфліктністю, нестабільністю і ослабленням впливу міжнародних організацій, що не сприяє підтримці миру та безпеки у світі. Характерними тенденціями є зростання глобального суперництва між державами, що призводить до загострення традиційних (супроводжують людство упродовж тривалого часу) і появі нетрадиційних проблем, зокрема, у політико-безпековій сфері, про які йдеться у розділі.

1. Міжнародний тероризм: поняття, види, особливості, механізми боротьби

Тероризм має багатовікову історію. Відносно новою проблемою є **міжнародний тероризм**, що зародився у кінці 1960-х років і мав локальний або регіональний характер, проте у кінці XX — XXI століть досягнув глобальних масштабів. У перекладі з латині terror означає «страх», «жах»; тероризувати — переслідувати, загрожувати розправою, насильством, залякувати, тримати у страху. У науці існує багато визначень тероризму, проте жодне не є уніфікованим і загальновизнаним. Це свідчить про багатвимірність і неоднозначність поняття, водночас, ставить перепони на шляху правової боротьби з цим явищем. **Міжнародний тероризм** — застосування насилля організованими групами/організаціями у міжнародному масштабі для досягнення певної мети; це тероризм, який розповсюджується на громадян і територію більш ніж однієї країни. У статті 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 2003 р. вказано, що міжнародний тероризм — це здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, у тому числі за підтримки державних органів окремих держав, з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю і здоров'ю, зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження. У Резолюції ГА ООН № 49/60 «Заходи з ліквідації міжнародного тероризму» від 1994 р. визначено, що міжнародний тероризм — це злочинні акти, що спрямовані/розраховані на створення обставин терору серед широкого суспільного кола, групи або окремих осіб у політичних цілях, ні при яких обставинах не можуть бути виправдані, якими би не були міркування політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного іншого характеру, що можуть бути надані у їх виправдання. Дотепер продовжуються дискусії щодо змісту поняття міжнародний тероризм серед фахівців.

Терористи можуть готуватися до терористичних акцій в одній країні, здійснювати їх у другій, а переховуватися у третій. З огляду на це, є **критерії** терористичних злочинів міжнародного характеру. Це злочини здійснені: на території більш ніж однієї держави; в

одній державі за умови, що частина підготовки здійснена на території іншої/інших країн; управління, керівництво, планування, контроль за виконанням проводяться з території інших держав; в одній державі, але акт здійснений міжнародною терористичною групою; в одній державі, але його наслідки негативно позначились для інших держав. Терористичними актами є: диверсія, замах, вбивство, викрадення, пограбування (експропріація), захоплення будівель, збройні напади, кібертероризм, хайджекінг (захоплення транспортного засобу).

Основними причинами існування міжнародного тероризму є: невирішеність національних проблем; проблеми кордонів; відсутність дієвого механізму боротьби з тероризмом; протиріччя між християнською й ісламською цивілізаціями; прагнення окремих людей, організацій, держав до дезорганізації і зміни встановленого світового порядку ін.

Існує багато **форм та класифікацій** тероризму. Так, відповідно до мети терористичної діяльності, міжнародний тероризм можна класифікувати на: **політичний —** метою є досягнення політичних, соціальних, економічних змін всередині певної держави, підрив міждержавних відносин і правопорядку; **націоналістичний** — вирішення національного питання у поліетнічних державах; **релігійний** — спроби угруповань, що належать до однієї релігійної конфесії вести боротьбу проти держави іншої релігії/релігійного напрямку; **кримінальний** — ґрунтується на злочинному бізнесі, мета — створення напруження та ослаблення держави, отримання у цих умовах надприбутку; **екологічний** — за допомогою насильницьких методів терористи виступають проти науково-технічного прогресу, забруднення середовища, вбивства тварин ін. Залежно **від цілей**, які переслідує організація/група, Європол виділяє: джихадистський тероризм; етнонаціоналістичний і сепаратистський; «лівий» та анархістський; «правий»; тероризм одинаків. В залежності **від суб'єкта** терористичної діяльності міжнародний тероризм можна поділити на два види: державний — терористична діяльність, що організована і очолена державою; транснаціональний — терористична діяльність, організована групами /організаціями і діє незалежно від будь-якої держави. Зазначимо, що Ісламський джихад — це міжнародне угрупування, що виникло на базі руху «Брати-мусульмани», яке вважає збройну боротьбу єдиним засобом для створення ісламського суспільства. Фракції «Ісламського джихаду» є у багатьох арабських державах. Існує класифікація тероризму в основу якої покладені принципи політичних чинників, які

впливають на формування політичної ідеології. Згідно з нею, на глобальному рівні слід розрізняти державний, націоналістичний, соціальний, релігійний, інформаційний тероризм, особливістю якого є те, що політичні посягання міжнародного тероризму спрямовані проти демократичних засад суспільства.

Міжнародне співробітництво у боротьби з тероризмом набуває системності у післявоєнний період. Взаємодія в рамках ООН, в її спеціалізованих установах — Міжнародній організації цивільної авіації, Міжнародній морській авіації, Міжнародному агентстві з атомної енергетики (МАГАТЕ). Під їх егідою створена міжнародно-правова база — конвенції (та протоколи до них) і угоди для співпраці у боротьбі з тероризмом. Основні з них: Конвенція про злочини і деякі інші акти, які здійснюються на борту повітряних суден 1963 р. («Токійська конвенція»); Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р. («Гаазька конвенція»); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 р. («Монреальська конвенція»); Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, зокрема дипломатичних агентів 1973 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу з захопленням заручників 1979 р.; Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р.; Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, які обслуговують міжнародну цивільну авіацію 1988 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р.; Конвенція про маркування пластичних вибухових речовин з метою їх виявлення, 1991 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, 1997 р., Міжнародна Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р.

У преамбулі «Декларації про заходи ліквідації міжнародного тероризму», що затверджена резолюцією ГА ООН 9 грудня 1994 р. зазначено: «Припинення актів міжнародного тероризму… є одним із найважливіших елементів для підтримки міжнародного миру і безпеки» окрім того, зазначено, що «ГА сповнена жорсткої рішучості ліквідувати міжнародний тероризм … шляхом зміцнення міжнародного співробітництва і прогресивного розвитку міжнародного права...».

Одним з відомих актів міжнародного тероризму став акт 11 вересня 2001 р., коли у будівлю Всесвітнього торгівельного центру у Нью-Йорку (США) та у будівлю Пентагону влетіли 3 літаки, якими керували терористи-смертники «Аль-Каїди» під

керівництвом Усама Бен Ладена, ще один літак розбився у штаті Пенсильванія. Ці трагічні події сколихнули світ, стали початком нової епохи у боротьбі з цим явищем**.** Водночас, ці терористичні акти вивели тероризм на новий рівень, дослідники наголошують на еволюції тероризму, підкреслюючи, що: змінилася тактика тероризму, це вже не одиничні замахи на лідерів держав, а серії терористичних акцій проти широкого кола осіб. Розширилась географія тероризму (США, Іспанія, Великобританія ін.). Удосконалилась структура терористичних угруповань і посилилася їх конспіративність; ці угрупування пристосовані до проникнення в органи влади. Відбувається удосконалення форм і методів терору. Використовуються досягнення науково-технічного прогресу; поява нового виду тероризму — інформаційного. Збільшення людських, фінансових джерел тероризму. Міжнародний тероризм став інструментом втручання у внутрішні справи держав, оскільки для нанесення випереджальних ударів по потенційних базах тероризму може використовуватися пряме вторгнення в окремі країни.

Отже, особливостями міжнародного тероризму на сучасному етапі є: спрямованість проти провідних країн світу; використання регіонів міжнародної нестабільності для розбудови мереж своїх організацій і здійснення терористичної діяльності; підтримка сепаратистських рухів, використання найсучаснішої техніки і технологій; координація дій і взаємна підтримка терористичних організацій; організація фінансування терористичної діяльності за рахунок легального і контролю над нелегальним бізнесом; здійснення широкомасштабних терористичних акцій; прагнення терористів створити «державу в державі»; значний вплив ісламського фактору. Принципово інші цілі (не ліквідація політиків, а завоювання/зміна світу, створення нової держави). Тероризм інтернаціоналізувався, з'явилися міжнародні і транснаціональні угрупування, є зв'язок між терористичними організаціями. Говоримо про сегментований характер терористичної організації, тобто вона складається з багатьох осередків, її поліцентричність передбачає наявність низки лідерів і центрів, що інтегровані в мережеву структуру за допомогою певних зв'язків. Міжнародний тероризм є небезпечним через те, що загрожує міжнародному правопорядкові та завдає шкоду міжнародним зв'язкам, що позначається на функціонуванні системи дипломатичних зв'язків; забезпеченні суверенітету держави; права націй на самовизначення; забезпеченні прав і свобод людини; функціонуванні міжнародних комунікацій.

У світі нараховується близько 500 нелегальних терористичних організацій. Радою Безпеки ООН (2016 р.) до санкційного переліку внесено 57 організацій, які визнано терористичними. США, наприклад, визнали 68 організацію терористичною (2021 р.). Різні списки можуть включати або виключати певні терористичні організації. Кожна країна і організація використовують свої критерії для віднесення тих чи інших організацій до терористичних. Найбільші вогнища тероризму знаходяться на Близькому Сході, в Афганістані, Пакистані; бази підготовки терористів є у країнах: Іран, Ірак, Лівія, Сомалі, Куба, Сирія, Судан ін.

Міжнародні терористичні організації: **«Аль–Каїда»** (араб. — база, основа) — це міжнародна військово-терористична ісламістська організація мережевого типу. Створив у 1988 р. Усама бен Ладен в Афганістані. Мета — повалення світської влади в ісламських державах і створення Великого ісламського халіфату. Головні вороги — США і країни Заходу (їх сателіти). Підтримує зв'язки з іншими екстремістськими угрупуваннями. Вплив організації не обмежується Афганістаном; відділення базуються в Алжирі, Іраку, Ємені ін. До 2016 р. у Сирії діяла потужна філія «Аль-Каїди». За теракти у США відповідальність на себе взяла «Аль-Каїда». **«Ісламська держава»** (ІД, до 2014 р. — Ісламська держава Іраку та Леванту, ІДІЛ) — угруповання діє як квазідержава переважно на території Сирії й Іраку, частково контролюючи території «сунітського трикутника». Терористи ІД беруть на себе відповідальність за атаки у всьому світу. Мета — створення Ісламської держави на Близькому Сході. **«Талібан» —** РБ ООН визнала терористичною організацією в 2003 р. Мета — звільнення Афганістану від іноземної військової присутності, прихід до влади, сповідує панісламізм; воював проти офіційної влади Афганістану і країн НАТО. **«Боко Харам»** — радикальна ісламська фундаменталістська організація виникла у 2002 р., діє на території Нігерії, півночі Камеруну, Нігеру, Чаду. У 2015 р. присягнула на вірність ІД. Метою є запровадження в Нігерії шаріату. РБ ООН визнала «Боко Харам» терористичною організацією в 2014 р. **«ХАМАС»** (Ісламський рух опору) головним ворогом вважає Ізраїль, декларована мета — визволення Палестини від сіоністів. **«Хезболла»** (араб. — партія Бога або партія Аллаха) створена у Лівані у 1982 р., з метою подолання військової присутності Ізраїлю у Південному Лівані. До сьогодні виступає проти Ізраїлю та західного впливу на Близькому Сході. Має підтримку Ірану і Сирії. Останні дві організації більшістю провідних країн світу визнані терористичними, проте у власних країнах вони не є

забороненими і мають представництво в законодавчих і виконавчих органах влади. Найбільшу кількість терористичних атак останніми роками здійснювали ІД, Талібан, Аль-Каїда, Боко Харам.

Терористичні акти 11 вересня 2001 р. спонукали світову громадськість до об`єднання у боротьбі з тероризмом. Резолюція РБ ООН № 1373 від 28 вересня 2001 р. про боротьбу з міжнародним тероризмом передбачала конкретні заходи й активізацію багатостороннього співробітництва. Була створена антитерористична коаліція держав на чолі зі США, яка розгорнула широкомасштабну боротьбу з мережею терористичних організацій. Ця боротьба велася/ведеться в економічній сфері (ліквідація джерел фінансування терористів); воєнній (здійснення антитерористичних операцій для знищення баз терористів); політичній ін. сферах. Країни, які ведуть активну боротьбу з тероризмом — США, Канада, Велика Британія, Франція, Туреччина, ФРН, Ізраїль ін.

Так, була проведена міжнародна антитерористична операція на території Афганістану проти «Аль-Каїди» і руху «Талібан» (2001–2014 рр.). Військова фаза операції «Непохитна свобода» розпочалася у жовтні 2001 р., РБ ООН ухвалила резолюцію про розгортання в Афганістані Міжнародних сил сприяння безпеці. НАТО очолили командування Міжнародними силами сприяння безпеці у 2003 р. Таліби були усунуті від влади, але вони вели партизанську війну. В 2011 р. був ліквідований У. бен Ладен. Антитерористичну операцію офіційно завершили у грудні 2014 р.; у період 2015–2021 р. під егідою НАТО в країні діяла операція «Рішуча підтримка» — навчальна місія з надання допомоги урядовим військам Афганістану. Проте не в змозі ліквідувати опір талібів президент Афганістану Ашрафа Гані звернувся до дипломатичного вирішення конфлікту. 29 лютого 2020 р. США і Талібан підписали угоду, згідно якою США погоджувалися вивести з Афганістану війська, а таліби дотримуватимуться домовленостей щодо боротьби з тероризмом. Влітку 2021 р. після евакуації сил НАТО Талібан швидко захопив більшу частину країни, відновивши свою владу в Афганістані.

В 2014 р. у відповідь на дії «Ісламської держави» у Сирії та Іраку низка країн на чолі зі США створили Міжнародну антитерористичну коаліцію і розпочали військові дії проти ІД на Близькому Сході**.** Кампанія отримала назву «Непохитна рішучість». Залучені були здебільшого американські ВПС за підтримки місцевих союзників, переважно Іракських сил безпеки та Сирійських демократичних сил. Авіаудари по позиціях терористів здійснили Велика Британія, Франція, Туреччина, Канада, Нідерланди,

Данія, Бельгія, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Йорданія. В 2016 р. коаліція розпочали сухопутну операцію проти ІД на території Сирії й Іраку, почалося звільнення захоплених ісламістами територій. ІД втратила останні свої території в Іраку у грудні 2017 р., у Сирії у березні 2019 р. У грудні 2021 р. завершилась в Іраку військова місія міжнародної антитерористичної коаліції проти ІД. Водночас, США наголосили, що продовжать роботу з регіональним партнерами для знищення «Аль-Каїди» і не допустять відновлення «ІД».

Країни світу посилюють антитерористичне законодавство, розширюючи повноваження правоохоронних та розвідувальних органів щодо запобігання терактам. Підписані і міжнародні правові акти: Міжнародна Конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму, 2005 р., Конвенція про взаємну правову допомогу та видачу з метою боротьби з тероризмом, 2008 р., Конвенція про боротьбу з незаконними актами щодо міжнародної цивільної авіації, 2010 р. ін. 8 вересня 2006 р. ГА ООН була ухвалена Глобальна контртерористична стратегія (резолюція 60/288) в якій визначені головні напрями та заходи світової протидії тероризму. Уперше всі члени ООН погодилися із загальним стратегічним підходом до боротьби проти тероризму. 12 грудня 2016 р. РБ ООН прийняла Резолюцію № 2322, закликавши держави до укріплення та розширення взаємодії і взаємодопомоги у боротьби з тероризмом, обміну інформацією щодо терористичних організацій, бойовиків. Проте, незважаючи на міжнародні зусилля у боротьбі з тероризмом, ця проблема не є вирішеною. Більш того, розповсюдженість тероризму у світі не зменшується, а зростає, терористи вдосконалюють свою діяльність, терористичні акти стають організованішими. Розширюється географія тероризму, що охоплює всі регіони світу. Збільшується кількість жертв терористичних актів. Тероризм перетворюється на серйозну загрозу не тільки для окремих держав, але і для регіональної та глобальної безпеки світу. Подолання цієї проблеми вимагає спільних зусиль світового співтовариства, консолідації його дій. Удосконалення інформаційних технологій розширює можливості пропаганди ідей тероризму. Занепокоєння викликає можливість отримати доступ до новітніх ядерних, біологічних, бактеріологічних, інформаційних технологій та заволодіння зброєю масового ураження міжнародними терористичними організаціями. Так, «Аль-Каїда» тривалий час була сфокусована на створенні ядерної зброї і неодноразово намагалася купити/викрасти бомбу, ядерні матеріали ін. Особливе занепокоєння викликає нова форма тероризму —

високотехнологічний тероризм, складовими якого є кібертероризм (електронний, комп'ютерний) і космічний тероризм.

Для України проблема з тероризмом постала після агресії РФ, що передусім пов'язано було із діяльністю квазідержавних утворень ДНР і ЛНР. У 2014 р. Україна перемістилася з 51 на 12 місце; у 2017 р. — на 17 місце серед 163 країн, внесених до Глобального індексу тероризму. В умовах повномасштабної війни РФ проти України проблема набувала надзвичайної актуальності. Щодня Росія вчиняє тяжкі воєнні злочини та злочини проти людяності в Україні, вбиває тисячі мирних людей, жінок, дітей, знущається над військовополоненими, намагаючись залякати населення і сусідні держави. 22 травня 2022 р. був прийнятий Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії РФ як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну», в якому визнано РФ державою-терористом, серед цілей якої є геноцид Українського народу. У законі введений термін «держава-терорист» — це держава, яка відкрито, з використанням власних збройних сил, інших збройних формувань, або приховано, з використанням збройних формувань, що діють від імені та (або) в інтересах такої держави, вчиняє теракти, акти міжнародного тероризму.

Президент України В. Зеленський закликав світову спільноту визнати РФ державою-терористом. Поняття держава-терорист не тотожне з поняттям держава-спонсор тероризму, що закріплено у праві США (наразі цей статус мають Куба, КНДР, Іран, Сирія). Проте у міжнародному праві немає визначення поняття «держави-терорист», більш того, досі немає єдиної універсальної угоди, що визначає поняття міжнародного тероризму, його юридичну природу, склад злочину та відповідальність. У червні 2022 р. В. Зеленський закликав РБ ООН ввести поняття держава-терорист і визнати злочинні дії російської армії терористичним актом проти населення України. Поки в Україні відсутній окремий закон «Про визнання Росії державою-терористом», але є Проект Закону про статус держави-терориста та держави-спонсора тероризму 8002 від 06.09.20222. До держави, що визнана державою-терористом, застосовуються санкції: розрив дипломатичних відносин; невизнання легітимності влади; економічні санкції; підтримка правозахисних рухів всередині держави-терориста. 13 жовтня 2022 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію «Подальша ескалація агресії РФ проти України», де визнано російський режим терористичним. Резолюція ПАРЄ є важливим кроком

світового масштабу адже сформулювала практичні кроки і закликала держави-члени Ради Європи зробити їх, зокрема, оголосити режим РФ терористичним. На жаль, міжнародний тероризм продовжує перетворюватися на серйозну загрозу як для України, так і глобальному світу.

2. Поширення зброї масового ураження та гонка озброєння у XXI столітті

Актуальною у XXI ст. залишається проблема поширення зброї масового ураження (ЗМУ) та засобів її доставки. До ЗМУ відносяться ядерні, хімічні, бактеріологічні засоби; найбільш потужним видом ЗМУ є ядерна зброя**.**

У біполярному світі США і СРСР накопичили понад 60 000 ядерних бомб. Єдиним в історії випадком застосування ядерної зброї були бомбардування японських міст Хіросіми і Нагасакі, проте виробництво й випробування ядерної зброї тривають і сьогодні. Прикладів використання хімічної зброї більше. З часів холодної війни кількість ядерної зброї зменшилася, проте доступ до неї має більша кількість країн. Наразі існує 9 ядерних держав — США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль та КНДР.

Згідно статті 9 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), право на володіння ядерною зброєю має «держава, яка виготовила і випробувала ядерний вибуховий пристрій до 1 січня 1967 р.». Отже, ДНЯЗ закріпив офіційний статус ядерної держави за 5 країнами: США, СРСР, Великобританією, Францією, Китайською Народною Республікою. Країни Індія (1974 р.), Пакистан (1998 р.), Ізраїль, КНДР (2006 р.) не є учасниками ДНЯЗ (перші три країни не приєднувалися до ДНЯЗ, Північна Корея вийшла з Договору в 2003 р.), проте мають ядерну зброю.

Невирішеним є питання щодо ядерної програми Ірану. Програма розробки ядерної зброї Іраку, Лівії були припинені під міжнародним наглядом. Виокремимо «порогові країни», що мають необхідні технічні та матеріальні ресурси для її створення або окремі ядерні технології (Японія, Південна Корея, Бразилія, Аргентина ін.). Фахівці виділяють групу «біляпорогових» країн, які розробили програми набуття ЗМУ, приступили до їх реалізації, але не володіють достатнім науково-технологічним і сировинним потенціалом. Низка країн (ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди, Туреччина) надають свою територію для розміщення ядерної

зброї інших держав-членів НАТО. У 1990–1994 рр. Україна, Білорусь, Казахстан на територіях яких була частина ядерного арсеналу СРСР передали його Російській Федерації і закріпили за собою статус без'ядерних держав. Південно-Африканська Республіка єдина країна, яка і розробила ядерну зброю, і добровільно від неї відмовилась. Деякі з країн приховують свої ядерні амбіції.

Міжнародно-правовою основою контролю над ядерним роззброєнням є: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 р. (Оглядові конференції у рамках ДНЯЗ проводяться раз на 5 років: у 1995 р. учасники Договору погодилися продовжити його дію на невизначений термін, а ядерні держави підтвердили прихильність ядерному роззброєнню), Статут ООН, Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів ЗМУ від 11.02.1971 р., Договір про Антарктику 01.12.1959 р., Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні від 14.02.1967 р., Договір про без'ядерну зону Південної частини Тихого океану від 06.08.1985 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, у Південно-Східній Азії від 15.12.1995 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці від 11.04.1996 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії від 08.09.2006 р., двосторонні угоди МАГАТЕ з окремими державами, інші. Безпосередній контроль за дотриманням режиму ДНЯЗ лежить на МАГАТЕ (International Atomic Energy Agency), членами якого станом на січень 2020 р. є 171 держава. Питанням роззброєння займаються такі органи ООН як, Генеральна асамблея ООН — Комітет із роззброєння і міжнародної безпеки та Комісії ООН з питань роззброєння.

Два важливих елементи режимів нерозповсюдження ядерної зброї так і не набрали чинності через опір деяких держав. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 р. було підписано 183 країнами, але він не може вступити у силу, адже Китай, Індія, Ізраїль, Пакистан, США не ратифікували його. Так само не вдалося укласти Договір про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються. Прийнятий на Конференції ГА ООН 7 липня 2017 р. Договір про заборону ядерної зброї був відкритий до підписання і мав набути чинності після того, як його ратифікують 50 країн. На початку 2021 р. Договір був ратифікований 61 країною. Проте, жодна з 9 ядерних держав Договір не підписала.

Для міжнародної спільноти актуальним є три завдання, пов'язаних з ядерною зброєю:

1. нерозповсюдженням ядерної зброї, метою є запобігання набуття новими державами ядерної зброї;

2. ядерне роззброєння — відмова держав від ядерної зброї та військової ядерної програми;

3. контроль за знищенням ядерної зброї, що передбачає перевірку її ліквідації, а також припинення роботи над розробленням, подальшим розвитком чи реалізацією ядерних програм немирного характеру.

За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (SIPRI) світові арсенали ядерної зброї розподілені між 9 ядерними державами. Росія і США є найбільшими ядерними державами: у них близько 92 % всіх запасів ядерної зброї.

Однією з проблем міжнародної політики щодо нерозповсюдження ЗМУ кінця XX–XXI ст. є ядерні програми КНДР і Ісламської Республіки Іран.

Північнокорейська ядерна криза є серйозною міжнародною проблемою, адже військова міць КНДР зросла кількісно і якісно. З 90-х рр. XX ст. Вашингтон зайняв лідируюче положення у вирішенні цього питання та використовував різну практику (двосторонні переговори, чотирьохсторонні, шестисторонні; санкції і жорсткий тиск, розглядався військовий варіант). Проте, перше успішне випробування КНДР 9 жовтня 2006 р. ядерної зброї стала показником неефективності сучасних режимів контролю за розповсюдженням ЗМУ та зусиль світового співтовариства. Володіння КНДР ядерною зброєю є загрозою іншим країнам, зброя може потрапити до терористів; в регіоні може виникнути гонка ракетно-ядерного озброєння. Важливим є не лише денуклеаризація КНДР, а й належна перевірка її ліквідації.

Факт отримання Іраном збагаченого урану, його відмова припинити ядерні дослідження є проблемою. Якщо Іран володітиме ядерною зброєю це так само позначиться на режимі її нерозповсюдження, спричинить напруженість у регіоні, може призвести до розморожування ядерних програм інших держав. Ще у 2003 р. МАГАТЕ сформулювало висновок, що Іран 20 років таємно розробляє ядерні проєкти. У 2004 р. було укладено угоду, згідно з якою Іран оголосив про призупинення програми збагачення урану, а представники ЄС пообіцяли постачати Ірану ядерне паливо та атомні технології для розвитку мирної атомної енергетики. Проте, вирішити ядерне питання не вдалося. Іран відстоював власне бачення прав на використання ядерної енергії. Резолюції РБ ООН щодо Ірану з 2006 р. із вимогою призупинити збагачення та переробку урану не дали результатів і були запроваджені

санкцій щодо Ірану. Упродовж останніх років Іран і 6 посередників (США, Росія, Велика Британія, Франція, КНР, ФРН) намагалися подолати розбіжності щодо іранської ядерної програми, узгодивши Спільний всеосяжний план дій (СВПД) у 2015 р., підтриманий зобов'язуючою резолюцією РБ ООН. Угода окреслила конкретні дозволені ядерні проєкти Ірану та його зобов'язання виконувати узгоджену з МАГАТЕ «Дорожню карту». У 2018 р. США вийшли з СВПД, аргументуючи це наявністю доказів продовження розробки ядерної зброї в Ірані, Вашингтон поновив санкції проти Ірану. Президент США Дж.Байден заявив: «Якщо Іран повернеться до дотримання ядерних зобов'язань, США повернуться до Угоди...». Поки проблема ядерної програми Ірану залишається невирішеною.

У березні 2003 р. міжнародна коаліція під керівництвом США та Великобританії розпочала військову операцію проти Іраку (2003–2011 рр.), влада якого була звинувачена у володінні ЗМУ, а лідер держави С.Хусейн у зв'язках із «Аль-Каїдою». Об'єднані сили провели проти Іраку військову операцію. Після військової перемоги, США закликали світову спільноту взяти участь у встановленні демократії в Іраку. У 2004 р. НАТО започаткувала навчальну місію, з метою допомогти уряду Іраку забезпечити безпеку для іракського народу. Український миротворчий контингент перебував у складі багатонаціональної коаліції в Іраку упродовж 2003–2005 рр.

Окремою є ситуація з неофіційним ядерним статусом Ізраїлю, який проводить політику мовчання і жодного разу не коментував ядерні розробки. Де факто країна ніколи не оголошувала про проведення ядерних випробувань. Витоки ядерної програми Ізраїлю сягають 1956 р. Фахівці вказують, що Ізраїль є передовою державою у класі малих ядерних боєприпасів. Арабські країни Близького Сходу звинувачують США у подвійних стандартах щодо ядерного нерозповсюдження.

Ядерне роззброєння передбачає зменшення чи ліквідацію ядерної зброї. За даними SIPRI, попри скорочення кількості ядерних боєголовок їх більше розгорнули у складі оперативних сил. Так, на січень 2022 р. кількість ядерної зброї складала 12705 одиниць, з них активні та потенційно готові до використання — 9440. Дослідники зазначають, що зменшення кількості пояснюється не процесом роззброєнням, а зняттям з озброєння США та РФ застарілих систем. Тож число активних боєголовок майже не змінилось. Ці держави мають дорогі програми модернізації ядерних боєголовок, ракетних і авіаційних систем доставки, виробничих

потужностей. За даними SIPRI (2021 р.) було у РФ 6 255 боєголовок, у США–5 550; КНР–350, Франції–290, Великої Британії — 225. Ядерні держави продовжують модернізувати ядерні арсенали, вдосконалюють ракетні засоби її доставки.

Внесок України в ядерне роззброєння та світову ядерну безпеку величезний. Україна на етапі становлення її незалежності затвердила принцип без'ядерності, закріплений у «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. В Декларації Україна заявила про намір позбутись ядерної зброї і дотримуватися основних ядерних принципів: не виробляти, не набувати і не приймати ядерної зброї. Україна, яка мала потужний ядерний потенціал, успадкований від СРСР, передала свої ядерні озброєння Росії, приєдналася до ДНЯЗ у 1994 р. чим довела своє прагнення до миру і стабільності. Проте РФ порушила і порушує гарантії національної безпеки, надані Україні у зв'язку з відмовою від ядерної зброї, які закріплені у Будапештському меморандумі 1994 р. Негативний, трагічний досвід України у практичному застосуванні отриманих гарантій безпеки ще більше ставить під загрозу перспективи ядерного роззброєння, демонструючи неефективність міжнародних механізмів.

Значною проблемою є зниження ефективності міжнародних механізмів контролю за розповсюдженням ядерної зброї (обмеження її розробки, виробництва, накопичення, розповсюдження, передачі, розгортання, використання), а торгівля ядерними матеріалами та технологіями порушують стратегічну стабільність у світі. Міжнародно-правовий режим ядерного нерозповсюдження і роззброєння переживає кризу довіри. Взаємний контроль у сфері ядерного роззброєння між США та РФ визначався двома міжнародними угодами: Договором про ліквідацію ракет середньої і малої дальності від 08.12.1987 р. (ДРСМД) та Договором про заходи з подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 08.04.2010 р. (СНО-3). Вашингтон і Москва у лютому 2021 р. продовжили термін дії СНО-3 на 5 років за лічені дні до його закінчення. Проте, ДРСМД — угода, що передбачала ліквідацію цілого класу озброєнь (ракет дальністю польоту 500–5500 км) припинила свою дію у 2019 р., після того як США вийшли з Договору, а Росія формально призупинила свої зобов'язання. У 2001 р. США вийшли з Договору про обмеження систем протиракетної оборони. Отже світ став менш контрольованим щодо існуючої ядерної зброї та збільшилась кількість країн, які намагаються досягти початкового, порогового рівня володіння ядерною зброєю. Проблемою є не лише те, що попередні

угоди не діють. У сучасних реаліях навряд чи появляться нові домовленості замість них.

Нові стратегічні ризики з'являються внаслідок появи сучасних технологічних розробок. Держави намагаються розробити зручну і легку у використанні ядерну зброю. Є ознаки загострення стратегічного суперництва, що охоплюють не лише ядерну зброю, але й технологію гіперзвукової зброї, протиракетну оборону, розміщення систем у космосі та змагання за панування у кіберпросторі. Системи подвійного використання розмивають лінію між звичайним і ядерним озброєнням, створюючи нові виклики й для законодавства. Інформатизація зброї разом з НТП створюють нові загрози. Використання штучного інтелекту та розширення кіберпростору можуть стати ключовими проблемами ядерної безпеки і оборони у майбутньому.

В умовах війни Росії проти України світ очікує новий виток гонки ядерних озброєнь. Про це свідчить нове дослідження SIPRI, 9 ядерних держав починають активно модернізувати свій арсенал. Нині ризик застосування ядерної зброї вищий, ніж будь-коли з часу закінчення холодної війни. Як зазначає Генеральний секретар ООН А. Гутерреш: «Світові лідери нарощують арсенали ціною сотні мільярдів доларів, криза з серйозним ядерним підтекстом швидко поширюються — від Близького Сходу до Корейського півострова, до вторгнення Росії в Україну…».

Залишається відкритим питання, наскільки далеко може зайти РФ у боротьбі з Україною, у боротьбі за своє домінування. Чи зможе держава, в якій зосереджено другий ядерний арсенал на планеті використати ЗМУ проти інших держав. Росія сьогодні використовує ядерний шантаж, погрожує застосуванням ядерної зброї та захопленням Чорнобильської і Запорізької АЕС. Є думка, що демонстрація Росії готовності завдати ядерного удару по території України чергова стадія інформаційного тероризму, влаштованого РФ, щоб схилити Україну до переговорів на умовах Кремля. **Дії РФ можуть** призвести до зміни ставлення різних держав до ЗМУ. Якщо Росія безкарно вдається до ядерного шантажу, то певним силам у світі може здаватися логічним, щоб і собі набути ядерної зброї. Президент України В. Зеленський закликав НАТО превентивно відреагувати на ядерні погрози Росії посиленням тиску. Тільки колективні зусилля, скоординована політика усіх учасників міжнародного процесу здатні нейтралізувати загрозу неконтрольованого поширення ЗМУ.

Міжнародною проблемою залишається **гонка озброєння** — це протистояння у прагненні до світового панування двох або

більше держав/військових блоків за перевагу у сфері збройних сил, шляхом прискореного накопичення зброї та військової техніки, їх удосконалення; розробки і виробництва нових сучасних видів озброєнь. США, Китай, РФ, Індія, Японія інші країни швидкими темпами збільшують військову міць, військово-технічна конкуренція між державами зростає. За різними оцінками бойова міць збройних сил (без ядерної зброї) зросла, порівняно з періодом Другої світової війни у 25 разів, зростають і військові витрати.

Призупинення участі Росії у Договорі про звичайні збройні сили у Європі (2007 р.), припинення дії Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (2019 р.), вихід США (2020 р.) та Росії (2021 р.) з Угоди про відкрите небо створює умови для неконтрольованої гонки озброєння**,** знищує архітектуру безпеки та руйнує міжнародний режим контролю над озброєннями.

Технічний прогрес призвів до появи нової потужної зброї (лазерної, електромагнітної, радіологічної, інфразвукової, геофізичної) і гонка озброєнь XXI ст. стає масштабною. Низка країн застосовують передові технології у сфері безпеки і оборони, прагнучі зберегти переваги у військовій сфері (використання комп'ютерної і телекомунікаційної техніки, технологій штучного інтелекту, військової та медичної робототехніки, квантових та космічних технологій, 3D-друку та біотехнологій ін.). Наприклад, Індія та Росія володіють надзвуковими крилатими ракетами; американська ракета обіцяє стати ще швидшою і потужнішою.

У період 2009–2016 рр. світові військові витрати стабілізувалися, проте з 2017 р. почали зростати і досягли **максимальної позначки з часів холодної війни**. Згідно даних SIPRI у 2019 р. військові витрати зросли в регіонах світу: на 5 % — у Європі, на 4,8 % — в Азії та Океанії, на 4,7 % — в Америці, на 1,5 % — в Африці. Попри пандемію COVID-19, у 2020 р. світові витрати на оборону перевищили 1,98 трлн доларів. Країни з найвищими військовими витратами у 2020 р. — США, Китай, Індія, Росія і Велика Британія: 62 % усіх світових військових витрат. Європейські члени НАТО з 2015 р. збільшують військові бюджети — в 2020 р. на 4,3 %. Експерти зазначають, що витрати Китаю є значно вищими, ніж його офіційні цифри. Росія, яка займала друге місце у гонці озброєнь, почала відставати. За обсягом військового бюджету Росія посіла четверте місце у світі, поступаючись США, Китаю, Індії. США зберегли військове домінування у світі. У період 2010-2019 рр. військові витрати Китаю зросли на 85 %. Військовий бюджет України у 2020 р. не перевищував 5,9 млрд. дол. Збільшився і обсяг продажів зброї, перші місця займають

компанії США, Китаю, Великої Британії. Зростаючі витрати на озброєння не сприяють спробам знайти мирні розв'язки конфліктів у світі.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. вирішальну роль у локальних війнах почала відігравати високоточна неядерна зброя, що має велику руйнівну силу і збройна боротьба в таких війнах змістилася у повітряно-космічний простір. Сьогодні у провідних країнах світу спостерігаємо за початком створення сучасних науково-технічних і виробничих умов для старту на новому рівні гонки озброєнь, сутність якої полягає в розробленні роботизованих бойових платформ. Для таких розробок використовують термін «смертоносна автономна зброя». Важливим напрямом створення бойових робототехнічних систем є зокрема розвиток безпілотної авіації.

США і інші провідні країни світу вкладають безпрецедентні кошти у створення і розбудову нових воєнних технологій та військовий потенціал. Вкладають великі інвестиції в галузі високих технологій. Використання дронів показує потенціал безпілотних систем. Автономні платформи відкривають можливості для створення нових засобів доставки ядерної зброї. З 2017 р. розпочалася боротьба за лідерство у сфері розвитку штучного інтелекту, понад 30 країн розробили відповідні національні стратегії (Канада, Сінгапур, КНР, Данія, Італія, Німеччина, Франція), визначивши його одним із важливих пріоритетів. Набирає темпи космічна гонка між країнами**.** Так, на сьогодні близько 40 країн світу працюють над програмами застосування космічних засобів у системах озброєння, серед них і Україна. Держави намагаються не поступитися одна одній перевагою здатності збивати супутники**.** У США є кілька комплексів, у РФ є системи «Нудоль» та С-500, можливо, є протисупутникова ракета; китайська програма протисупутникової зброї стартувала у 2000-х рр., у 2010 р. Індія заявила, що має зброю, здатну знищувати ворожі супутники. Володарем протисупутникової зброї є і Ізраїль. Розвиток гіперзвукової зброї є одним з ключових напрямів розвитку військових технологій (США, РФ). Як зазначає український дослідник О.Цвєтков: «Стає все очевиднішим, що у світі поновлюється гонка розробок ракетних носіїв ядерної зброї меншої і, особливо, середньої дальності з новими характеристиками. Йдеться про революційно новий тип зброї, який мав би безпрецедентну польотну здатність маневрувати, а потім завдавати удару практично по будь-якій цілі у світі за лічені хвилини...»

В умовах російського широкомасштабного вторгнення в Україну уряди багатьох країн, зокрема, європейських заявили про намір і

далі збільшувати військові витрати у найближчі роки. Дійсно, в умовах коли несилові методи не діють, для забезпечення власної безпеки країни мають розвивати військовий потенціал для стримування можливої агресії з боку потенційного агресора.

Отже, у світі відбувається стрімке зростання міжнародної конкуренції у військовій сфері. Провідні держави світу здійснюють активні заходи щодо переозброєння своїх військ. Відбувається прискорення розвитку та впровадження нових технологій.

3. Проблема боротьби держав за лідерство та загострення міжнародних і регіональних конфліктів

Після розпаду СРСР міжнародні відносини перестали залежати від відносин Москви і Вашингтона. Натомість перемога США у холодній війні перетворила їх на одноосібного світового лідера, з можливістю самостійного вирішення міжнародних проблем. У Вашингтоні оголосили про готовність і бажання взяти на себе відповідальність глобального лідерства. США очолили процес трансформації світового порядку і формування нового порядку, активно розповсюджуючи характерні для західної цивілізації цінності, займалися врегулюванням найгостріших міжнародних проблем.

Якщо на момент розпаду біполярної міжнародної системи та упродовж певного часу США одноосібно намагалися вирішували міжнародні проблеми, то сьогодні не можна не враховувати інтереси міжнародних акторів, які набирають сили і впливу. Більш того, глобальні проблеми сучасності можуть бути подолані лише спільними зусиллями. В XXI ст. зростає роль регіональних держав, які впливають на розвиток світових політичних, економічних, культурних процесів. США зазнають дедалі більшої конкуренції з боку держав, що претендують на ролі провідних світових і регіональних гравців. Регіональні держави посилюють свою роль у міжнародних процесах, демонструють власну геополітичну позицію та наполягають на врахуванні своїх інтересів у вирішенні міжнародних проблем. Окрім того, домагаються перегляду світоустрою, що склався після розпаду СРСР, відстоюють багатовимірність світового розвитку. Останнім часом позицію другого центру за своїм потенціалом утримує Китай, який активно нарощує військову та економічну силу. У стратегічному документі США «Тимчасове стратегічне керівництво у сфері національної

безпеки», березень 2021 р. вказано, що Китай є єдиним конкурентом, який здатний організувати серйозний виклик міжнародній системі. Китай та Індія пропонують свої погляди щодо управління міжнародною системою та вимагають більшого впливу на міжнародний процес прийняття рішень та узгоджених міжнародних заходів реагування на світові проблеми. РФ неодноразово демонструвала бажання та потенціал до встановлення регіональної гегемонії, заявляла про намір увійти до п'ятірки світових лідерів. Деякі дослідники наголошують, що російська окупація Криму стала початком другої холодної війни, нового протистояння між РФ і Західними країнами. Йдуть змагання за впливи у Східній Європі і на Близькому Сході. Український вчений С. Троян зазначає, що друга холодна війна постбіполярного періоду міжнародних відносин започаткована промовою президента РФ В. Путіна на Мюнхенському безпековому форумі 10 лютого 2007 р. Частково реалізація цього курсу розпочалася у 2008 р., коли Росія зробила все для заблокування Планів дій по членству в НАТО для України і Грузії на Бухарестському саміті НАТО, і здійснила 8–13 серпня блискавичну війну проти Грузії. РФ використовує гібридні війни як форму вирішення протиріч і не приховує прагнення щодо домінування на пострадянському просторі. РФ анексувала Крим, здобула під свій контроль частину Луганської та Донецької областей, Абхазію, Південну Осетію, Придністров'я ін. Залучення ключових країн світу у війну в Сирії також є показником боротьби за лідерство. Так, після повномасштабної участі РФ у сирійській кризі близькосхідна політика Росії стала для неї інструментом нав'язування США і країнам ЄС своїх умов (наприклад, намагання змусити держави Заходу інтенсифікувати з РФ діалог).

24 лютого 2022 р. РФ був нанесений руйнівний удар по світовому порядку. РФ відмовилась діяти згідно з міжнародним правом і здійснює переділ державних кордонів; намагається знищити окрему країну і націю. Ф. Фукуяма називає вторгнення РФ критичним поворотом у світовій історії. Напад РФ на Україну є наслідком спроб змінити баланс сил і трансформувати міжнародну систему. Зруйновані засади світового порядку, сформованого після Другої світової війни і закріпленого у Статуті ООН, Гельсінкському Акті, інших документах, де принципами визнано непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи інших держав, заборона застосування збройних сил при вирішенні конфліктів, політичне врегулювання міждержавних конфліктів у форматі міжнародних організацій — ООН, ОБСЄ ін. Інститути

багатостороннього співробітництва, міжнародне право, несилові засоби регулювання МВ втратили ефективність. Міжнародні організації та інституції виявилися неефективними, щоб забезпечити безпеку і мир.

Проблема загострення міжнародних і регіональних конфліктів. Як зазначає український академік В. Горбулін лише у період після Другої світової війни на планеті вже відбулося близько 300 воєнних конфліктів за безпосередньої участі в них майже 90 країн. На жаль, у ІІІ тис. кількість воєнних конфліктів не зменшується: Афганістан, Ірак, Лівія, Сирія, а тепер, на жаль, і Україна.

Наростання амбіцій геополітичних гравців та їх агресивна поведінка на світовій арені, зростання ролі політичного ісламу на Близькому Сході і в інших регіонах призвели до появи нових та ескалації існуючих конфліктів. Зростання масштабів і рівня загроз свідчать про низьку ефективність існуючих міжнародних безпекових інститутів. У XXI ст. є багато прикладів порушення міжнародного права, договорів і норм. Інститути багатостороннього співробітництва і несилові засоби регулювання міжнародних відносин втратили ефективність, натомість зростає попит на силу. ООН, ОБСЄ не спроможні запропонувати відповіді передусім через паралізуючий ефект російського вето. Як зазначає Президент України В. Зеленський: «Росія порушує фундаментальні принципи ООН та міжнародного правопорядку, але вона не притягнута до відповідальності на глобальному рівні і досі залишається в структурах ООН».

Наявність великої кількості проблем і відсутність ефективних інституціональних механізмів їх подолання у єдності підсилюють дію одна одної. Порушення РФ низки норм міжнародного права викликало кризу довіри та ерозію нормативних засад міжнародної системи. XXI століття характеризується численними конфліктами і війнами, що виникають у всіх регіонах, зростає кількість збройних конфліктів і кількість держав, що беруть у них участь.

Особливістю сучасних конфліктів є перехід регіональних і локальних конфліктів на глобальний рівень. Конфлікти змінюються і через розвиток науки і технологій. Технологічний прогрес дозволив використовувати з військовою метою боти, безпілотні летальні апарати, кібератаки тощо. Міжнародні відносини тепер характеризуються виникненням унікальних конфліктів, особливістю яких є гібридний характер. До арсеналу інструментів гібридної війни, серед іншого, входять політична пропаганда, дезінформація, економічні важелі впливу, технології викривлення інформаційного простору. Домінуючою формою конфліктів став

внутрішньодержавний (громадянський), але такі конфлікти відбуваються із залученням гравців з інших держав, таким чином перетворюючись із внутрішньодержавних на міжнародні гібридизовані. У конфліктах використовуються воєнізовані формування та як інструмент — утворення квазідержав.

За сферою суперечностей міжнародні конфлікти можна охарактеризувати як політичні, економічні, ідеологічні. Політичні конфлікти відбуваються переважно з наступних причин: 1. юрисдикція над певною територією — конфлікт щодо включення певної території у межі державних кордонів держав-учасників конфлікту; 2. суверенітет — намагання однієї із сторін реалізувати чи захистити власну незалежність на противагу намаганню іншої сторони зберегти контроль та не допустити зміни status-quo; 3.домінування — прагнення держав встановити чи зберегти свій вплив на зовнішню і внутрішню політику інших держав світу.

Конфлікти у Європі. Ситуація характеризується напруженістю відносин між РФ і європейськими державами та відновленням конфліктів, особливо на пострадянському просторі. На саміті НАТО у Мадриді в 2022 р. ухвалили нову доктрину, згідно з якою РФ є найбільш значною і безпосередньою загрозою для країн НАТО. В липні 2021 р. в документі «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України» було вказано, що політика РФ сьогодні є основною загрозою для України і Європи… Росія застосовує весь спектр інструментів гібридної агресії з метою встановлення контролю над Україною, порушуючи її територіальну цілісність…, а також для дестабілізації інших держав... Після анексії Криму у 2014 р. та війни на сході і повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни, Україна залишається вогнищем головного конфлікту в Європі. Російсько-українська війна не є локальною подією, а має регіональний і глобальний вимір; негативно впливає на європейську та глобальну безпеку. Окупація Криму, повномасштабна війна РФ проти України, ситуація в Білорусі, де РФ посилює власні позиції, збройні конфлікти в Нагірному Карабаху, Південній Осетії та Абхазії, у Придністров'ї не є вичерпним переліком конфліктів і загроз; на територіях Молдови, Грузії, України існують самопроголошені квазідержавні утворення, невизнані міжнародною спільнотою. Російсько-українська війна спровокувала зміни у світовому порядку та глобальному балансі сил. На одному полюсі та на чолі цього процесу опинилися США у союзі з ЄС; на іншому полюсі — Росія в оточенні держав з подібними авторитарними режимами. На сьогодні від розвитку подій в Україні залежить, якої конфігу-

рації набуде майбутня міжнародна система. Спектр можливих подій варіюється від світової війни до холодної війни за участю США, КНР, РФ; і до постпутінського врегулювання в якому Росія стане частиною архітектури безпеки (у разі кардинальних змін всередині РФ).

Війна, яку Росія розв'язала проти України заважає розв'язанню конфліктів у інших регіонах світу — від Афганістану до країн Африки.

Азія — регіон, в якому зосереджено чотири з десяти найбільших економік світу: КНР, Японія, Індія, Республіка Корея. Водночас регіон є багатоконфліктним. У **Східній Азії,** зокрема, існує корейська і тайванська проблеми. Корейський півострів є місцем конфронтації та невирішеного конфлікту між двома Кореями. Військова ядерна програма Північної Кореї є проблемою регіонального і міжнародного рівня. Є низка територіальних проблем: претензії Китаю на акваторії Південнокитайського моря, Парасельські острови; територіальні спори у Східнокитайському морі, Китай оскаржує право Японії на 8 острівців, відомих у Японії як острови Сенкаку, у Китаї — Дяоюйдао, які Японія вважає своїми. Актуальним залишається територіальний конфлікт між РФ і Японією за приналежність Курильських островів. У регіоні зберігається гонка озброєння, небезпека розповсюдження ракетних і ядерних технологій. Зміцнення військово-політичних союзів США з Японією і Республікою Кореєю та збереження американської військової присутності в регіоні викликає неоднозначну реакцію інших країн регіону. Суперечності між США і КНР щодо низки міжнародних і регіональних проблем; міжсубрегіональні суперечності: між субрегіоном Південно-Східної Азії і субрегіоном Північно-Східної Азії у підходах до проблем безпеки.

Конфлікти у Південній Азії. Два питання є важливими показниками стабільності у регіоні: війна в Афганістані та територіальна суперечка між ядерними державами Індією і Пакистаном через Кашмір. Кашмірський конфлікт активізувався у 2019 р. Індія і Пакистан перебувають у тривалому збройному конфлікті за володіння штатами Джамму та Кашмір з 1947 р. Протистояння характеризується сутичками на прикордонних територіях, які переростають у локальні війни. Невід'ємну роль у конфлікті відіграє Китай, який підтримує Пакистан з 1963 р. Південна Азія залишається одним з регіонів світу, що найбільше потерпає від нападів недержавних угруповань. Афганістан, Пакистан, Індія, Філіппіни є серед 10 країн світу, що найбільше вражені тероризмом. В 2001 р. США за підтримки союзників у НАТО провели

антитерористичну операцію в Афганістані та знищили режим Талібан. В 2021 р. США вивели свої війська, а Талібан повернув собі владу. У зв'язку з бойовими діями за участі афганських урядових сил і Талібану у боротьбі за владу в Афганістані у 2019 р. загинули майже 42 тис. осіб.

Сучасні конфлікти на Близькому Сході і у Північній Африці. Головними регіональними гравцями у регіоні є Іран, Ізраїль, Катар, Саудівська Аравія, Туреччина, які конкурують у боротьбі за лідерство в арабському світі. Це один з небезпечних регіонів світу, що у XX–XXI ст. пережив низку збройних конфліктів і війн, зокрема громадянських, а також повстань, революцій і державних переворотів. Події набули інтенсивності під час Арабської весни, що розпочалася в 2010 р. у Тунісі (там демократичні трансформації закінчились вдало). Проблемами глобальної безпеки залишаються конфлікти у Єгипті, Іраку, Лівії, Сирії. Ускладнює ситуацію в регіоні наявність баз міжнародного тероризму, у деяких держав є хімічна і бактеріологічна зброя. Зберігається небезпека з боку екстремістських джихадистських угруповань, окрему проблему становлять терористичні організації «ІД», «Аль-Каїда», «Хезболла». Посилюється тенденція втручання і залученості світових держав у справи регіону, які мають там свої інтереси. Зазначимо, що у регіоні знаходиться більшість світових запасів нафти й третина розвіданих світових запасів газу; а також важливі торгівельні маршрути.

Сирія є головним фактором напруги в регіоні, посилюється протистояння між Іраном та його конкурентами (Ізраїль, Саудівська Аравія). Війна у Сирії триває з 2011 р. Протистояння між президентом Б.Асадом, який спирається на меншини шиїтів і алавітів та опозицією сунітської більшості. Проте країна стала ареною протистояння глобальних сил: Асада підтримують Іран та Росія (російська авіація та іранські наземні сили), опозицію — Катар, Саудівська Аравія і США. На півночі країни сформувалися райони під контролем курдів, зріс вплив Туреччини, яка розпочала наступ на півночі Сирії проти курдів. РФ повномасштабно втрутилася у конфлікт у 2015 р**.** Ізраїль наносив авіаудари по іранським союзникам, намагаючись забезпечити буфер між собою та підтримуваним Іраном сирійським урядом. Війна триває попри спроби ООН організувати переговори.

Проблеми у регіоні ускладнюються через суперництво між регіональними державами — Іраном і Саудівською Аравією. Небезпечним є міждержавне протистояння між Іраном (і його союзниками в Ємені, Іраку, Лівані, Сирії) та групою — Ізраїль, ОАЕ,

Саудівська Аравія і США. Нескінченний ізраїльсько-палестинський конфлікт, якому понад 70 років не наблизився до розв'язання. У 2018 р. збройний конфлікт між Ізраїлем, ХАМАС та іншими палестинськими організаціями в Газі досягли максимального рівня після війни Ізраїлю проти Сектору Гази у 2014 р. Ізраїль намагається протистояти іранському регіональному впливу та не допустити набуття ним ядерної зброї. Останніми роками на території Сирії розгорнулося війна між Іраном і Ізраїлем. Ізраїль провів низку військових операцій у Сирії, Іраку та Лівані проти Ірану та його союзників через присутність Ірану в цих державах та занепокоєнням через ракетний арсенал ліванської «Хезболли».

Ситуація в Іраку залишається напруженою. На 2021 р. Ірак залишався нестійкою постконфліктною державою, з нестійкими інститутами держави. Ірак фактично розділений на три ворогуючі частини: курдську північ, сунітський центр та шиїтський південь. Суттєвий вплив на внутрішню політику Іраку чинитися з боку регіональних і глобальних акторів, зокрема Саудівської Аравії, Ірану, Туреччини, США. У вересні 2022 р. був нанесений масований іранський ракетний удар по території Іраку.

Війна у Ємені триває з 2015 року. Відбувається протистояння між північною частиною країни (де проживають хусити шиїтського віросповідання), що підтримує колишнього президента Алі Абдуллу Салеха та сформували рух «Ансар Аллах» і південною (сунніти, підтримують уряд Абд Раббо Мансура Гаді). Хуситів підтримують Іран та Росія, південь — Саудівська Аравія та її арабські союзники, що здійснюють збройну інтервенцію у країну. Зовнішні гравці активно втручаються у конфлікт.

У Лівії активізувалися бойові дії між двома конкуруючими урядами. Посилилося міжнародне втручання у конфлікт Єгипту, РФ, Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів з одного боку; Катару та Туреччини — з іншого, за участі іноземних збройних угруповань і найманців з обох сторін. Збройний конфлікт триває з 2011 р. з часів збройного повстання, що відбувалося за військового сприяння Заходу і призвело до повалення режиму М. Каддафі. Після на заході Лівії закріпився Уряд національної згоди на чолі з Фаїзом Сараджем. Йому на сході протистоїть Халіфа Хафтар та Лівійська національна армія. Хафтара підтримують Росія, ОАЕ, Саудівська Аравія. Уряд національної згоди — ООН, Туреччина та Катар. Враховуючи зростаючу інтернаціоналізацію конфлікту, можна очікувати його подальшої ескалації.

Конфлікти в Африці. Проблеми і кризи Північної Африки (Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Туніс) загрожують стабільності

сусідніх держав Субекваторіальної Африки. В цілому несприятливі наслідки для інтересів міжнародної безпеки мають численні внутрішні і міждержавні конфлікти в різних районах Африки. Збройних конфліктів там дуже багато. У 90-і рр. XX ст. військові дії велися на території більш ніж півтора десятків африканських держав. Особливо великі руйнування війни і озброєні етнічні конфлікти принесли Анголі, Ефіопії, Ліберії, Мозамбіку, Сомалі, Чад, Мавританії, Сенегалі, Західній Сахарі, Судані, Уганді, Малі, Бурунді і Руанді. Залишається низка конфліктів у Південному Судані, на півночі Нігерії, політична нестабільність у Демократичній Республіці Конго та Сомалі. Збереження військово-політичної конфронтації тісно пов'язане з гонкою озброєнь на Африканському континенті.

Зони конфліктності зберігаються і у **Латинській Америці,** характерними є складні відносини між Бразилією і Аргентиною; Колумбією і Венесуелою; Еквадором і Колумбією; Болівія та Чилі мають територіальний конфлікт. Окрім США, РФ, Ірану, регіонам активно цікавиться Китай.

Отже, на місці однополюсного світового устрою із домінуванням США, що склався після закінчення холодної війни і діяв приблизно до середини першої декади XXI ст. формуються нові, складні та багатовимірні моделі міжнародної взаємодії. Зросла конкуренція між світовими центрами впливу, а високий рівень напруженості та розбіжностей між ключовими гравцями є серйозною підставою для занепокоєння. Непередбачувана поведінка РФ, яка відмовилась діяти згідно з міжнародним правом і здійснює переділ державних кордонів нанесла руйнівний удар по світовому порядку. На сьогодні подолати загрози і виклики сучасності не вдається. Більш того, підвищується ймовірність виникнення широкомасштабних збройних конфліктів у розв'язанні сучасних світових проблем, спровокованих, зокрема, амбіціями або непоступливістю, впевненістю у своїй безкарності окремих держав.

4. Нетрадиційні виклики та загрози XXI століття

Міжнародні відносини ускладнюються нетрадиційними формами агресії та конфліктів. Для вирішення конфліктів або втілення геополітичних інтересів відкрито виступати для агресора стає економічно й політично невигідно, зокрема, через санкції, політичну ізоляцію у таких умовах світ зіткнувся з новим способом

ведення збройних конфліктів — **гібридним.** Країна-агресор намагається залишатися публічно непричетною до розв'язаного воєнного конфлікту. Термін гібридна війна з'явився вперше в 2006 р. і визначав стратегію до якої вдалася «Хезболла» у Лівані. Для нового типу конфліктів застосовуються і такі поняття, як «неконвенційна війна», «нерегулярна (нестандартна) війна», «змішана війна», нелінійна війна тощо.

Єдине загальновизнане визначення гібридної загрози відсутнє. Гібридну війну розуміють як воєнні дії, що здійснюють шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних й інших засобів з метою досягнення певних цілей. Термін пояснює нову військову стратегію, яка поєднує «звичайну війну», «малу війну», «кібервійну»; або атака з використанням ЗМУ та засобів інформаційної війни. Є і інші варіанти визначення. В документах Європейської Комісії гібридні виклики пов'язують із кіберзлочинністю, нелегальними фінансовими операціями, екстремізмом і радикалізацією відносин. Український дослідник і відомий політолог Є. Магда вказує, що гібридну війну можна визначити як сукупність заздалегідь підготовлених і реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. До складових гібридної війни відносяться традиційні і нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, коли використовуються новітні або нешаблонні технології для протидії й перевазі супротивника у військовій силі.

На думку українського науковця В. Горбуліна до перших сигналів виникнення гібридних загроз можна віднести промову президента РФ В. Путіна, в якій він назвав розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою, саме вона стала рушійною силою політики ревізіонізму, яка у сучасних умовах можлива через нетрадиційні засоби впливу.

Головна ознака гібридної війни — це поєднання широкого арсеналу воєнних і невоєнних засобів впливу, різноманітність форм і способів їх застосування. Є. Магда виділяє **риси гібридної війни** — використання інформаційної зброї, участь у протистоянні недержавних акторів, використання терористичних методів, нехтування військовим правом, етикою, використання методів економічного та психологічного тиску, пропаганди тощо. Феномен гібридної війни є симбіозом руйнації військово-політичної системи противника шляхом шантажу, підкупу, диверсій, дискредитацій, інформаційного тиску, маніпуляцій свідомістю. Властивістю є домінування невійськових компонентів при вирішенні

військових завдань. Дослідники підкреслюють, що особливістю нового типу війни є: активна роль невоєнних засобів у досягненні цілей; зникає різниця між станом війни та миру; противник намагається сформувати союзників із числа місцевого населення — прихильників сепаратистських ідей; агресор не оголошує про стан війни та приховує наявність своїх військ на окупованій території; активно використовується внутрішня опозиція для послаблення супротивника і маніпулювання транснаціональними фінансовими можливостями; масштабне використання методів та засобів інформаційної війни; зростання ролі спеціальних служб у підготовці та реалізації технологій гібридних війн. Така війна не оголошується і тому не може бути завершена у класичному розумінні завершення воєн і воєнних конфліктів.

Сучасні війни ведуться в інформаційному просторі та за допомогою інформаційних видів озброєнь. Гібридна війна поєднує різноманітні методи від культурної інтервенції до прийомів інформаційної, психологічної, зовнішньополітичної протидії. У гібридній війні противник націлений на підкорення свідомості населення країни-жертви, зміни ціннісно-культурних настанов. Такі методи інформаційного впливу, як пропаганда, дезінформація, агітація, реклама, кібератаки, стають елементами нового покоління ЗМУ, здатної завдати шкоди державі. Прикладами гібридної війни є війна, яку вела «Хезболла» у Лівані у 2006 р., такі війни відчули країни Вірменія та Азербайджан (Карабахський конфлікт на початку 90-х рр. XX ст. та осінь 2020 р.), Ліван, Осетія, Сирія (з 2011 р.), з 2014 р. йде гібридна війна в Україні.

До нових проблем сучасності відносять такі явища, як кіберзлочинність та кібертероризм (кібервійна). Кіберзлочинність — це використання шкідливих програм для виведення з ладу об'єктів економічної інфраструктури, розкраданні секретних відомостей, поширенні неправдивої інформації, злому кредитних карток. Кіберзлочин українським законодавством визначається як дія, що несе небезпеку суспільству, вчинене у кіберпросторі або з його допомогою, за яке передбачена кримінальна відповідальність. Кіберзлочинність загрожує стабільності функціонування інформаційної інфраструктури; забезпечення особистісної інформаційної безпеки користувача інтернету, включаючи недоторканість приватного життя; безпеки електронних транзакцій тощо. До числа фундаментальних міжнародно-правових документів, котрий регулює питання кібербезпеки, належить прийнятий у 1992 р. документ спеціалізованої установи ООН — Статут Міжнародного союзу електрозв'язку, до якого приєдналися всі держави-члени

ООН. У 2001 р. Рада Європи прийняла «Конвенцію про кіберзлочинність», яка була першим міжнародним договором такого характеру. Станом на липень 2020 р. до Конвенції приєдналося 65 країн. Учасниками Конвенції є країни не тільки країни — члени ЄС, а й Азії (Японія, Шрі-Ланка), Америки (США, Аргентина, Чилі), Африки (Сенегал), Австралії ін. Поки це єдиний міжнародний діючий механізм протидії кіберзагрозам. У 2003 р. ЄС створив спеціальну структуру для боротьби зі злочинами у сфері високих технологій — Європейське агентство з мережевої та інформаційної безпеки. Зазначимо, що Конвенцію Ради Європи «Про кіберзлочинність» Україна ратифікувала 7 вересня 2005 р. З 2015 р. в Україні був створений Департамент кіберполіції задля попередження та розкриття кримінальних правопорушень, вчинення яких, передбачає використання комп'ютерів, телекомунікаційних та комп'ютерних інтернет-мереж і систем.

В науковій літературі, існують різні підходи до визначення кібертероризму та його кваліфікації. **Кібертероризм (кібервійна)** — напади на комп'ютерні мережі і банки даних; це навмисна мотивована атака на інформацію, що обробляється комп'ютером, комп'ютерну систему або мережу, яка пов'язана з небезпекою для життя і здоров'я людей або настанням інших тяжких наслідків, якщо такі дії вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокування військового конфлікту. Цілями його здійснення може бути тиск на органи влади, дестабілізація суспільно-політичної обстановки за рахунок залякування, ускладнення міжнародних відносин. Підкреслимо, що у політичних цілях на рівні держав кібератаки стали активно використовуватися упродовж останнього часу, зокрема, і як елемент гібридної війни. Використовуються комп'ютерні віруси і хакерські атаки, з метою проникнення в інформаційні мережі та заволодіння секретними даними чи фінансовими активами, окрім того для організації диверсійної та терористичної діяльності, вербування бойовиків, незаконного поширення та продажу зброї. Одна з найпотужніших кібератак в історії, які були спрямовані проти України, відбулася 27 червня 2017 р., тоді жертвами стали тисячі приватних і державних підприємств, банківські системи, інфраструктурні об'єкти, комп'ютерні системи компаній малого та середнього бізнесу, засоби масової інформації, комп'ютерні мережі органів державної влади і місцевого самоврядування, громадяни. У 2020 р. на державні та корпоративні системи США було здійснено масовану кібератаку і зловмисники отримували доступ до важливої державної інформації є багато і інших прик-

ладів. До комп'ютерного тероризму відносять і дії, пов'язані з розміщенням в інтернеті інформації терористичного та екстремістського характеру через створення відповідних сайтів.

Окрім кібератак складовими елементами сучасних конфліктів і війн стали **інформаційні війни.** Більш того, інформаційний чинник відіграє дедалі більшу роль у політичних кризах і конфліктах, що виникають у різних регіонах світу. У сучасних конфліктах важливою складовою є протистояння конфліктуючих сторін у інформаційному просторі. Інформаційна війна — протистояння з використанням інформаційних технологій, систем, ЗМІ; це використання та керування інформацією задля набуття конкурентоздатної переваги над супротивником. Інформаційну боротьбу поділяють на інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну. При інформаційно-технічній боротьбі головними об'єктами впливу і захисту є інформаційно-технічні системи. У процесі інформаційно-психологічної боротьби головними об'єктами впливу і захисту є психіка політичної еліти, населення протиборчих сторін; суспільна свідомість, державно-управлінські рішення у сфері національної безпеки. Мета інформаційної війни полягає у послабленні моральних і матеріальних сил супротивника або конкурента. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній сферах.

Дослідники підкреслюють, що особливостями інформаційної зброї є: масштабність — можливість завдання значних збитків економіці та воєнному потенціалу держави; універсальність — можливість багатоваріантного застосування як військовими, так і цивільними структурами проти об'єктів державного і військового управління; економічність — низька собівартість і вигідне співвідношення витрат порівняно з наслідками її застосування. Важливою відмінністю інформаційної зброї від традиційних засобів ураження є знеособлений характер та прихованість її застосування. Можна виокремити ще й такі властивості: несиловий характер (за рахунок ЗМІ); швидкість розповсюдження; опосередкований характер і таємність впливу (інформаційна дія має глобальний характер й на відміну від фізичного впливу, може бути непомітною); віртуальний характер дії (легкість доступу, можливість зламу інформаційних систем). Інформаційні технології можуть становити велику небезпеку у руках кримінальних або терористичних угруповань. Інформаційна агресія і поширення фейків у ЗМІ викликає серйозну потребу в реагуванні на ці явища на глобальному рівні. Жодна з держава світу не спроможна протистояти загрозі інформаційного тероризму самостійно, враховуючи

масштабність його дії та транснаціональний характер. Боротьба з інформаційним тероризмом, так само як і з іншими актуальними проблемами сьогодення, потребує міжнародної координації зусиль всієї світової спільноти.

На жаль, список нових проблем і викликів на початку третьої декади XXI ст. безперервно поповнюється.

Резюме за змістом теми

Вирішення сучасних проблем залежить від консолідації учасників міжнародних відносин, поглиблені їх конструктивного співробітництва. Численні проблеми зумовлюють інтенсифікацію міжнародної системної кризи. Основними проблемами сучасності, пов'язаними із політико-безпековою сферою є: збереження миру, нерозповсюдження ядерної зброї та інших типів ЗМУ, боротьба з міжнародним тероризмом, роззброєння, загострення традиційних і поява нових конфліктів і нетрадиційних загроз.

Міжнародний тероризм залишається дестабілізаційним фактором, загроза тероризму зростає. Методи, засоби діяльності, тактика терористичних організацій вдосконалюються, використовуються останні досягнення НТП; географія терористичних актів охоплює всі регіони світу, а терористичні організації охопили своєю мережею практично всі країни світу. На міжнародному рівні відзначається тенденція до поглиблення співробітництва у сфері боротьби з цим явищем, проте, незважаючи на зусилля міжнародної спільноти, проблема залишається відкритою. З розвитком технологій розширюватиметься і діяльність терористичних організацій у кіберпросторі, розвиватимуться методи інформаційно-пропагандистської роботи.

Ядерний чинник продовжує бути викликом для міжнародних відносин. Проблема неконтрольованого поширення ЗМУ та засобів її доставки є загрозою існуванню людства, але правовий режим ядерного нерозповсюдження і роззброєння переживає кризу. Збільшилось коло держав, що володіють ядерною зброєю; ядерні країни розширюють та модернізують свої ядерні сили. Ключовими проблемами міжнародної політики продовжують залишатися ядерні і ракетні програми КНДР і Ірану. Ядерні кризи засвідчили актуальність ядерної небезпеки і відсутність дієвих міжнародних механізмів контролю. Порушення РФ Будапештського меморандуму, 1994 р., його недієвість і ядерний шантаж Росії підриває міжнародний режим нерозповсюдження ЗМУ. Недостатньо

обмежити коло держав, що володіють ядерною зброєю, недостатньо не допускати його поширення є ще питання про необхідність знищення частини накопичених запасів ядерної зброї.

Наростання протиріч у світі, поглиблення суперництва між державами за сфери впливу, загроза застосування силових методів при розв'язанні суперечок, порушення низкою країн норм міжнародного права, недієвість міжнародних організацій призводить до послаблення архітектури безпеки, результатом чого є прагнення держав до зміцнення обороноздатності та військового потенціалу, що призводить до стрімкої мілітаризації та нової гонки озброєнь. Гонка озброєнь у XXI ст. стає масштабнішою, завдяки НТП (розвиток цифрових технологій, біотехнологій, технологій штучного інтелекту), що призводить до появи потужної зброї; зростають витрати провідних держав світу на розробку новітніх систем озброєнь.

Останні події свідчать про те, що переважають силові методи у міжнародних відносинах. Загострення конфліктів, виникнення нових та розмороження існуючих несе загрози для регіональної безпеки і глобальної стабільності, призводить до непередбачуваності міжнародних відносин. Особливістю сучасних конфліктів є перехід регіональних і локальних конфліктів на глобальний рівень. Світ зіткнувся з новим способом ведення збройних конфліктів — гібридним. До проблем сучасності відносять такі явища, як кіберзлочинність, загрозою кібератак. Зростає небезпека космічного тероризму та кібертероризму**.** Інформаційні війни набули поширення. Такі методи інформаційного впливу, як пропаганда, дезінформація, агітація, реклама, PR, кібератаки, стають елементами нового покоління ЗМУ, здатної завдати серозних проблем будь-якій країні. Кіберпростір став п'ятою ареною війни, окрім суші, моря, повітря та космосу.

Вирішити комплекс проблем допоможуть спільні зусилля більшості країн нашої планети, підвищення міжнародних цінностей, дотримання правил та норм з метою забезпечення функціонування стабільної міжнародної системи та міжнародного порядку. Відмова від застосування сили, від ідеологізації міждержавних відносин та готовність до діалогу і компромісів сприятиме міжнародній безпеки.

Терміни та поняття до теми

Міжнародні відносини, міжнародний тероризм, гонка озброєння, ядерне нерозповсюдження, лідерство, гібридна війна, кібертероризм, конфлікт, інформаційна війна.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте сутність міжнародного тероризму та шляхи боротьби з його проявами.

2. Охарактеризуйте діяльність міжнародних терористичних організацій. Подумайте чому міжнародний тероризм не вдається подолати?

3. Поясніть різницю між ядерним нерозповсюдженням та ядерним роззброєнням.

4. Проаналізуйте іранську та північнокорейську ядерні проблеми. Визначте позиції ключових акторів у вирішенні цих проблем.

5. Чим можна пояснити збільшення військових витрат провідних держав міжнародних відносин?

6. Охарактеризуйте зміни у системі міжнародних відносин з кінця XX до сьогодення.

7. Еволюція і характерні особливості міжнародних конфліктів сучасності. Що означає поняття конфлікти нового покоління?

8. Як змінились міжнародні відносини у зв'язку з повномасштабною війною РФ проти України?

9. Проаналізуйте відмінність між класичними і новими війнами. Поясніть поняття гібридна війна.

10. Спрогнозуйте у короткостроковій перспективі міжнародні відносини у політичному та безпековому контексті.

Теми есе, рефератів

1. Боротьба з тероризмом: досвід США та держав Європи. Висновки для України.
2. Міжнародний тероризм у контексті сучасних міжнародних відносин.
3. Нові форми тероризму: кібертероризм і космічний тероризм.
4. Поширення зброї масового ураження у сучасних умовах: проблеми та шляхи протидії.
5. Роззброєння і контроль над озброєнням як актуальна проблема у забезпеченні міжнародної безпеки.
6. Науково-технічний прогрес і гонка озброєння у XXI ст.
7. Регіональні конфлікти у сучасному світі, їх політичне значення і роль у світовій політиці.
8. Воєнно-політичний конфлікт як один із найгостріших проявів міжнародного конфлікту: політологічний аналіз.
9. Проблеми міжнародної безпеки у контексті регіональних конфліктів.
10. Проблеми інформаційної безпеки в умовах глобального інформаційного простору.
11. Гібридна війна у сучасних умовах.
12. Нетрадиційні формами агресії та конфліктів.

Література

1. Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні: аналіт. доповідь / Резнікова О. О., Місюра А. О., Дрьомов С. В., Войтовський К. Є.; за заг. ред. О. О. Резнікової. К.: НІСД, 2017. 60 с. // http://old.niss.gov.ua/content/articles/files/aktualniPitannya_press-1c1ef.pdf
2. Безпекові виклики у геополітиці XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 23–24 листопада 2017 р. / Упорядники: Мальський М. З., Кучик О. С., Вовк Р. В. Львів: Факультет міжнародних відносин ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 149 с.
3. Гбур З. Теоретико-методологічні засади поняття міжнародного тероризму // http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/5.pdf
4. Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. матер. круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.). Київ: НА СБУ, 2021. 189 с. https://academy.ssu.gov.ua/uploads/p_57_28744724.pdf
5. Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол.: В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянюк та ін. / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ: НАДУ, 2016. 784 с.
6. Глобальний і регіональний виміри міжнародної безпеки: колективна монографія / Мальський М., Вовк Р., Чайковський М.к та ін.; за ред. М. Мальського, Р. Вовка, П. Байора. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 366 с.
7. Горбулін Б. Російська гібридна війна змінює світоустрій, 2017 // https://zbruc.eu/node/63861
8. Горбулін В. Збройна боротьба в контексті четвертої індустріальної революції // Вісник Національної академії наук України. 2022. № 4. С. 3–11. https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2022/05/220503135917165-9520.pdf
9. Данильченко Ю. Б. Тероризм: феномен, детермінація, протидія: монографія. Харків: Золота миля, 2018. 478 с.
10. Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_502#Text
11. Договір з нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та політичні проблеми його реалізації https://elibrary.ivinas.gov.ua/4736/1/Dohovir %20z %20nerozpovsiudzhennia %20yadernoi.pdf
12. Завада Я. І. Іранська ядерна програма в контексті світової та регіональної безпеки. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. ЛНУ імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020. // https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/radaphd/1845/diszavada2-peretvoreno.pdf
13. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.: Віват, 2015. 304 с.
14. Міжнародний тероризм: загрози для України. Аналітична записка Національний інститут стратегічних досліджень, 2017 https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-04/mizhnar_teror-17f29.pdf

15. Місюра А. Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України. Аналітична записка // https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini

16. Писаренко Т. В. Аналіз світових технологічних трендів у військовій сфері: монографія / Т. Писаренко, Т. Кваша, Т. Гаврис та ін., за заг. редакцією Т. В. Писаренко. К.: УкрІНТЕІ, 2021. 110 с.

17. Писаренко Т. В. Глобальні технологічні тренди у сфері озброєння та військової техніки / Т. Писаренко, Т. Кваша. К.: УкрІНТЕІ, 2020. 89 с. http://www.uintei.kiev.ua/sites/default/files/ozbron_tech_0.pdf

18. Погорєлова І. С. Американо-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки // Науковий вісник Дипломатичної академії України, 2017. 24 (2). С. 25–31

19. Погорєлова І. С. Північнокорейська ядерна проблема та можливі сценарії її розвитку // Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI, (04). 2022. С. 54–62. // https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/download/62/44.

20. Політичне лідерство: навч. посіб. / [В. А. Гапоненко, С. С. Бульбенюк, М. С. Гурицька та ін.] ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2021. 324 с.

21. Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX — початок XXI століть): монографія /за редакцією Кудряченка А. І., Потєхіна О. В. — Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 235 с.

22. Резолюція 1373 (2001), РБ ООН, 28 вересня 2001 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_854#Text

23. Сиротюк Ю. Індекс війни. Моніторинг воєнних конфліктів у світі 2021 р. // https://ussd.org.ua/2022/01/18/indeks-vijny-monitoryng-voyennyh-konfliktiv-u-sviti-2021-roku/

24. Сучасний стан і основні тенденції суспільно-політичного розвитку України, 2021 // https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_polit_perspektiv_ua.pdf

25. Сучасні суспільно-політичні процеси у світі та Україні: монографія / авт. колектив: Т. Л. Нагорняк, М. В. Примуш, М. А. Польовий, та ін. — Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 228 с.

26. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / В. В. Середа, І. Р. Серкевич; за заг. ред. В. С. Канціра. — Львів: ЛьвДУВС, 2016. 188 с.

27. Цвєтков О. Загрози та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2020. С.147-165.

28. Щорічник СІПРІ 2020. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2020_ukr.pdf

29. Щорічник СІПРІ 2021: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2021_ukr.pdf

Тема 6

МІЖНАРОДНІ КОМУНІКАЦІЇ

Після вивчення теми студент знатиме: сучасні особливості, сутність, об'єкти і суб'єкти міжнародних комунікацій та зв'язків із громадськістю, основні завдання PR у міжнародній сфері; напрями та методи міжнародних PR; специфіку і роль іміджу країни; поняття брендингу у міжнародних зв'язках із громадськістю, чинники його формування; роль держави як суб'єкта зв'язків із громадськістю у міжнародній сфері.

***Після опанування теми студент вмітиме*:** аналізувати зв'язки з громадськістю як елемент міжнародних відносин та дипломатії, досліджувати вплив міжнародної громадськості на суспільні процеси, складові і тенденції розвитку всесвітньої мережі зв'язку, враховувати у професійній діяльності фактори формування позитивного і негативного іміджу країни, формувати і використовувати імідж країни у міжнародних зв'язках із громадськістю.

Навчальні питання:

1. Особливості сучасних міжнародних комунікацій і зв'язків з громадськістю.

2. Сутність поняття «міжнародні PR», його складові та напрями.

3. Розробка національного бренду в структурі міжнародних комунікацій.

1. Особливості сучасних міжнародних комунікацій і зв'язків з громадськістю

Сучасний світ неможливий без тісної та всебічної міжнародної комунікації. В умовах глобалізації та інтернаціоналізації світової політичної та економічної системи, зближення культурно-цивілізаційних просторів особливого значення набувають міжнародні зв'язки з громадськістю.

Серед *факторів* зростання ролі міжнародних PR можемо назвати:

- інтернаціоналізацію економічного, політичного і культурного життя, глобалізацію міжнародних відносин та посилення взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин;
- демократизація світових політичних процесів, зокрема зростання значення громадської думки в міжнародних відносинах;
- підвищення значення міжнародної підтримки, дипломатії, переговорів у вирішенні глобальних проблем і розв'язанні конфліктів, тенденція переходу до інформаційних війн;

- формування позитивного ставлення суб'єктів міжнародних відносин як необхідного аспекту налагодження співпраці та ведення бізнесу.

Основу міжнародних зв'язків із громадськістю становлять міжнародні комунікації. Вони існують протягом всієї історії людства, наприклад у формі міграційних процесів, переселення народів, міжкультурних контактів, дипломатії, туризму. Проте сучасні міжнародні комунікації передбачають медійний аспект, який реалізується через радіо, телебачення, періодичні видання міжнародного тиражування, інформаційні і телеграфні агентства та комп'ютерні мережі.

За визначенням П. Шпиги, **міжнародну комунікацію** можна тлумачити як спілкування, передачу інформації, що пов'язані з міжнародними відносинами, обмін міжнародною інформацією між соціальними суб'єктами, який може бути опосередкований спеціальними технічними засобами, з урахуванням впливу соціальних інститутів, членами яких є ці суб'єкти.

Можна сформулювати кілька *аспектів* міжнародної комунікації:

1) міжнародна комунікація як процес передачі й поширення інформації;

2) міжнародна комунікація як власне зміст інформаційних повідомлень;

3) міжнародна комунікація як засоби передачі інформації.

До системи міжнародної комунікації належать такі **елементи** як:

1) соціальні суб'єкти, які прямо або опосередковано взаємодіють у інформаційному процесі;

2) соціальні інститути цих суб'єктів, які впливають на таку взаємодію або повністю визначають її;

3) сама інформація.

Розрізняють різні підходи до **класифікації** міжнародної комунікації. Зокрема, вона може бути *формальною* (офіційні процедури, тривалість і процедура яких регламентовані міжнародними домовленостями, звичаями тих країн, представники яких беруть у них участь) або *неформальною* (масова комунікація, що має невимушений характер спілкування і здійснюється за неформальними правилами).

Будь-яка міжнародна комунікація характеризується низкою специфічних *особливостей*, зокрема:

1. Відсутність верховного суб'єкта контролю за комунікативним ланцюжком, рівноправність джерел інформації, дорадчий характер результатів міжнародних взаємодій.

2. Багатоманітність і плюралізм суб'єктів і структур комунікації, що включають розбіжності культурно-цивілізаційних кодів, несхожість національних моделей сприйняття інформації. У кожній країні власні культурні, політичні і релігійні уподобання, які відображаються національними медіа.

3. Необхідність жорсткішого і всебічного контролю за змістом міжнародних комунікацій, порівняно із внутрішньодержавними й особистісними.

4. Значна формалізованість міжнародних комунікацій (наприклад, наявність дипломатичного етикету і протоколу).

5. «Агресивність» середовища міжнародних комунікацій, ймовірність конфронтації на основі національних інтересів.

6. Гнучкість міжнародних комунікацій, їх творчий характер, що пов'язано з необхідністю постійно шукати компроміс між глобальними і локальними інтересами, використовувати нові види контактів.

7. Наявність і важливість неформальної міжнародної комунікації, наприклад, поширення зарубіжних фільмів, романів, інші прояви масової культури.

8. Нееквівалентність міжнародних інформаційних потоків, невідповідність обміну між багатими країнами Півночі й бідними країнами Півдня (нав'язування західних зразків масової культури, стилю життя тощо), вертикальна асиметрія комунікації, що дозволяє невеликій групі людей нав'язувати решті свої погляди, кризова асиметрія (пріоритетне висвітлення у ЗМІ сенсаційних і негативних подій).

Крім того, міжнародні комунікації мають низку особливостей у сучасному світі. Розвиток новітніх інформаційних технологій (зокрема мережевих) докорінно змінюють характер зв'язків із громадськістю, створюючи як можливості демократизації, рівноправності суб'єктів міжнародних комунікацій, так і провокуючи нові інформаційні асиметрії й загрози.

По-перше, у період інформаційного суспільства, створення глобальної інформаційної мережі, впровадження новітніх досягнень в усі сфери функціонування суспільства, постала низка глобальних проблем, від яких залежить прогресивний розвиток людства, розвиток НТП, політичних, економічних і соціальних процесів. Вирішення глобальних проблем вимагає високого рівня міжнародних взаємин, координації зусиль усіх учасників міжнародного співтовариства для досягнення спільної мети. Таким чином, на всіх рівнях і в усіх сферах міжнародних відносин потрібен високий рівень інформованості, тобто *високий рівень обміну інформації.*

По-друге, завдяки розвитку технічних засобів теле- і радіозв'язку, поруч з традиційними друкованими виданнями, відео- і аудіовізуальна техніка стала одним із основних постачальників такої інформації. Це сприяло появі нового надшвидкісного засобу міжособистісного і міжнародного обміну інформацією. Завдяки *міжнародним комп'ютерним мережам* особа має змогу залишатись в країні проживання і залучати до активної дискусії людей з різних частин світу.

Нині у світі практично налагодився такий міжнародний інформаційний порядок, за якого інформаційні потоки, що функціонують значною мірою завдяки появі новітніх електронних засобів масової комунікації, створенню інформаційних банків даних та існуванню всесвітньої комп'ютерної мережі, не лише впливають на свідомість своїх споживачів, а й сприяють прийняттю відповідних рішень, іноді навіть здатні спровокувати певну політичну ситуацію.

Інформація адекватно відтворює явища і закони зовнішнього світу, духовної діяльності людства, створює можливості передбачення і перетворення дійсності в інтересах міжнародної спільноти. Говорячи про зовнішню політику, то можна сказати, що здатність держави до вирішення глобальних проблем великою мірою залежить від інформованості учасників міжнародного співтовариства і впливу інформаційних процесів на політичні та економічні процеси. Коли суспільство проінформовано, то скоріше міжнародне співтовариство приходить на допомогу для вирішення проблеми (епідемія, війна та ін.). Сьогодні кожна країна може миттєво звернутись по допомогу через, наприклад, Інтернет.

По-третє, значно зросли обсяги інформації. За останні десять років потік інформації збільшився у тридцять разів. Інформаційний фактор став визначальним у житті цивілізації, об'єднав світ у єдину систему, що функціонує у режимі реального часу.

По-четверте, різко зросла суспільна цінність інформації. Сьогодні інформація перетворюється на стратегічний ресурс людства, і пекучою проблемою постає його розподіл. Відмінність інформаційних ресурсів від інших ресурсів в тому, що при споживанні інформація не вичерпується, а, навпаки, збільшується. Невичерпність інформаційних ресурсів створює унікальні можливості у використанні інформаційних ресурсів в інтересах людства.

По-п'яте, сучасні міжнародні PR тісно взаємопов'язані з різними суспільними системами, зокрема вони сприяють міжнародному бізнесу. Адже в умовах ринкової економіки та гострої конкурентної боротьби за світові ринки збуту товарів і послуг успіх тієї чи іншої компанії залежить від суб'єктивних аспектів попиту

на них. Тому об'єктивно виникає потреба у встановленні взаємовигідних, гарантованих відносин із громадськістю, у використанні громадської думки і впливу на масову свідомість для досягнення корпоративної вигоди, яка базується на балансі інтересів підприємства, фірми, з одного боку, та інтересів суспільства — з іншого. Це зумовило необхідність формувати у свідомості громадськості позитивне ставлення до бізнесу завдяки регулярній публічній апеляції, звертанні до споживачів.

Загалом специфіка міжнародних PR зумовлена комплексним характером міжнародних відносин, відсутністю монополії на інформаційні ресурси, багатоманітністю інформаційних потоків. За таких умов ефективні міжнародні зв'язки з громадськістю залежать не лише від політичної, а й від економічної, культурної, особистісної видів комунікації.

2. Сутність поняття «міжнародні PR», його складові та напрями

У науковій літературі можна зустріти різні визначення поняття **«міжнародні PR»**. У найзагальнішому вигляді це діяльність із накопичення, розповсюдження та обміну інформацією між акторами міжнародних відносин та світовим суспільством чи його окремою частиною, у результаті чого формуються взаємовигідні відносин, пізнаваний бренду та позитивний імідж, встановлюється довіра між суб'єктами.

Важливо розуміти різницю між концептами міжнародних та глобальних PR. Останній охоплює і узагальнює увесь світ на універсальних засадах, однакових для всіх, відкидаючи регіональні, ментальні, національні та інші особливості. Натомість, міжнародні PR спрямовані на конкретні країни та/або регіони, окремі народи. Він пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю. У цьому сенсі міжнародний піар є більш цілеспрямованим, що дозволяє враховувати ідейні, політичні, культурні, ціннісні особливості об'єкта PR діяльності.

Роль міжнародних PR можна звести до таких *завдань* їхнього здійснення:

1. Підвищення рівня загальної інформованості про життя та діяльність різних країн та регіонів світу.

2. Посилення інформованості про діяльність міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій, популяризація їхньої діяльності.

3. Сприяння формуванню інформаційного суспільства у світових масштабах.

4. Налагодження зв'язків між суб'єктами міжнародних відносин, які раніше мали обмежені контакти.

У публікації Слободяник О. розглядається застосування таких напрямів міжнародної PR діяльності як:

- Бренд-комунікації
- Лобі-комунікації
- GR
- Public affairs
- Advocacy
- Стратегічні комунікації
- IR комунікації
- Е-дипломатія
- Кліматична дипломатія

Коротко охарактеризуємо кожний із напрямів.

За С. Анхольтом, британським експертом з брендингу, термін «**національний бренд**» означає систематичний процес узгодження дій, поведінки, інвестицій, інновацій і комунікацій країни для реалізації стратегії конкурентної ідентичності.

До основних складових національного бренда С. Анхольт відносив На думку дослідника, практика ефективного державного брендингу базується на вирішенні питання: «Якими є сутність індивідуальності та унікальні характеристики нації/держави?».

Постійно зростає роль лобіювання на міжнародній арені. Так наприкінці 1990-х років під егідою ЄС працювало близько тисячі комісій, які мали дорадчий, експертний або консультативний статус. Цьому сприяє практика інститутів ЄС, які є об'єктами лобіювання, стимулювання залучення груп інтересів, що репрезентують некомерційні інтереси, до обговорення актуальних проблем. Зацікавленим групам надаються місця в консультативно-дорадчих органах і навіть утворюються фонди для фінансової підтримки таких єврогруп.

Вони об'єднують експертів, що представляли різні інтереси (приватні і державні, комерційні і некомерційні, господарчі і громадські). При їх формуванні і фінансуванні перевага надається єврогрупам, структурно організованим на наднаціональному рівні.

Суб'єктами міжнародного лобіювання є як окремі наймані лобісти, так і організовані групи — PR-агентства чи фірми, що спеціалізуються у цій галузі. На думку фахівців, ефективнішим є коаліційне лобіювання, оскільки кожне рішення владних інсти-

туцій стосується кількох груп інтересів. І було б стратегічною помилкою не координувати зусилля лобістів, що висувають схожі пропозиції до певної проблеми.

Об'єктами міжнародного лобіювання є організації й установи, що ухвалюють рішення, які зачіпають інтереси світової спільноти або її окремих сегментів. Незважаючи на зростання наднаціональної та регіональної складових процесу ухвалення рішень, національний рівень, як і раніше, залишається пріоритетною сферою лобістських зусиль. Водночас якщо самоідентифікація учасників процесу розробки і прийняття рішень прив'язана до національного рівня, то зміст цих рішень має наднаціональний характер.

Відповідно до об'єктів лобіювання можна виділити три ***рівні міжнародного лобізму:***

- Національний — просування інтересів інших держав представниками певної країни (внутрішній лобізм), а також тиск транснаціональних корпорацій чи окремих держав на уряди інших країн для ухвалення рішень, що відповідають їхнім інтересам (зовнішній лобізм).
- Регіональний — вплив на рішення регіональних і міжнародних організацій.
- Глобальний — сприяння ухваленню рішень, що мають наднаціональний характер або стосуються інтересів окремих груп сегментів світової спільноти.

Отже, *міжнародна лобістська діяльність* — це взаємодія юридичних чи фізичних осіб зі структурами державної влади та інституціями управління, що складаються на глобальному рівні, для впливу на розробку і ухвалення рішень у своїх інтересах чи інтересах конкретних клієнтів.

Основними завданнями лобістської діяльності в міжнародному середовищі є налагодження комунікацій з національними державними структурами і міжнародними інституціями, їх інформування з питань, пов'язаних із предметом лобіювання; моніторинг роботи у сферах, що стосуються інтересів країни чи організації; забезпечення представництва інтересів держави чи організації іншої країни на різних рівнях державної влади або глобального управління; вплив на законодавство, що зачіпає інтереси відповідних сегментів світової спільноти; забезпечення поінформованості і розуміння законодавцями їх проблем і діяльності. Важливою складовою міжнародного лобіювання є лобіювання інтересів окремих країн або груп країн у регіональних і міжнародних організаціях та союзах.

Надзвичайно близькою для лобіювання є сфера **GR** (*government relations*) або відносини з владними структурами. Ця галузь спеціалізується на налагодженні взаємовідносин з державними органами влади і визначається як GR — це сукупність методів, інструментів, процесів, які використовує бізнес для досягнення своїх цілей. Серед них можна виділити: зниження податкового навантаження на бізнес; реклама; підвищення конкурентоспроможності; можливість впливу на законодавчі ініціативи; вирішення конкретних питань, які зачіпають інтереси бізнесу; розвиток галузі тощо. У своїй діяльності GR-фахівці використовують такі інструменти, як укладення контрактів з державою, концесії, аутсорсинг, fundraising. Основне завдання GR формування рівноправного співробітництва з органами влади, участь останніх у вирішенні проблем бізнесу. Ця взаємодія є взаємовигідною, оскільки держава отримує інформацію від першої особи, встановлює постійний контакт з організацією.

Public affaires це поняття, що дослівно перекладається «громадські справи». Це особливий різновид паблік рилейшнз, пов'язаний із налагодженням і підтримкою взаємодії із громадськістю, зокрема світовою. Вони включають офіційні повідомлення і комунікації працівників державних установ із громадянами, їх окремими групами, інформування громадськості щодо політико-управлінських рішень і поточних подій.

Advocacy найчастіше розуміється як діяльність неурядових організацій або правозахисних громадських рухів з представництва та захисту інтересів клієнта (індивіда або групи людей) уповноваженої особи чи організації з метою отримання клієнтами доступу до благ, на які вони мають право, але не можуть його реалізувати. Досягається така мета через взаємодію від імені клієнта з юридичними та фізичними особами, впливом на громадську думку та рішення в політичній, економічній, соціальній сфері державного управління. У випадку адвокації йдеться передусім про захист порушених інтересів вразливих верств населення. З цією метою найчастіше застосовуються інструменти адвокаційних кампаній, публічні акції, мистецькі, освітні, інформаційні заходи, ініціювання проведення певних досліджень для обґрунтування певної позиції, судового процесу, створення груп та коаліцій, соціальна реклама тощо.

Стратегічні комунікації означають цілеспрямоване використання комунікації організацією або урядом для виконання своєї місії цілеспрямовані дії уряду в розумінні та залученні ключових цільових аудиторій для створення, зміцнення або збереження

сприятливих умов для розширення інтересів, політик, завдань держави через реалізацію координаційних програм, планів, тем, ключових повідомлень (месседжів) і продуктів, синхронізованих з використанням всіх інструментів державної влади.

Комунікації **Investor Relations (IR)** зазвичай розуміються як заходи із забезпечення ефективної взаємодії з інвесторами та партнерами або різновид стратегічної діяльності компанії з фінансової політики і співпраця з існуючими і потенційними інвесторами. З цією метою здійснюється інформування інвесторів щодо напрямів і стратегії розвитку компанії та про події, які можуть позитивно вплинути на імідж і статус компанії. Завдання фахівців з IR переконати інвесторів у послідовності діяльності компанії, стійкості її розвитку, наявності перспектив зростання. Важливим аспектом IR є й налагодження зворотного зв'язку з інвесторами, створення і підтримання інвестиційної привабливості компанії, формування високого рівня довіри до менеджменту. Створення сприятливого інвестиційного клімату в державі загалом також можемо віднести до цього напряму міжнародних паблік рілейшнз.

Е-дипломатія у широкому сенсі ототожнюється із використанням дипломатичними службами провідних держав світу Інтернет комунікації для зв'язку із громадянами країн перебування, проведення опитувань, надання необхідної інформації. Цей процес передбачає більшу відкритість дипломатії для звичайного громадянина, вихід комунікацій за межі офіційних політичних інститутів, зокрема завдяки розвитку інформаційних технологій. Виникає поняття вимушеної відкритості, яка означає, що якщо не наповнити інформаційний простір про державу об'єктивною інформацією, то його наповнять інші учасники світових відносин, що може негативно вплинути на реалізацію зовнішньополітичних завдань.

Поряд з поняттям е-дипломатії як синоніми використовуються поняття цифрової дипломатії, електронної дипломатії, дипломатії соціальних мереж, публічної дипломатії Web 2.0 тощо.

Ф. Хансон до основних напрямів е-дипломатії відніс управління знаннями, публічна дипломатія, управління інформацією, консульську підтримку, реагування на надзвичайні ситуації, свободу інтернету, зовнішні ресурси і політичне планування.

Важливе місце у системі електронної демократії посідають соціальні мережі. Про свідчать нині розглядаються як Facebook-дипломатія та Twitter-дипломатія. Специфікою соціальних мереж є те, що власники аккаунтів одночасно стають постачальниками, споживачами та розповсюджувачами інформації. Вони здатні

створювати сприятливе політичне середовище для просування національних інтересів, дослідження громадської думки та вирішення суспільних проблем шляхом роботи з цільовими групами. У зв'язку з цим соціальні мережі розглядають як ефективний інструмент «м'якої сили» (за Дж. Найєм мистецтво непримусового переконання). Вони використовуються для налагодження міжнародного співробітництва у сфері освіти, науки, інформації, інноваційних проектів. В умовах пандемії Covid-19, процеси комунікації через мережеві технології лише посилюється.

Наявність особистих та інституційних сторінок глав держав, міністерств закордонних справ, консульств, дипломатичних представництв, міністрів закордонних справ, керівників міжнародних урядових організацій та дипломатів, дозволяє використовувати їх для зближення позицій з міжнародних питань, розширювати межі свого спілкування і дізнаватись більше про думку та настрої громадянського суспільства. Тобто фактично стираються кордони у спілкуванні з громадськістю, як власної країни, так і за кордоном.

Нарешті, **кліматична дипломатія** — це одна із новітніх галузей міжнародних PR, що передбачає залучення широкої громадськості до обговорення проблеми змін клімату, надання всебічної інформації для громадян та посадових осіб, сприяння дебатам з питань кліматичних змін. Цей напрям комунікації фокусується на проблемах ефективнішого споживання енергії, створення чистих і збалансованих моделей транспортної інфраструктури, відповідальна діяльність бізнес підприємств, впровадження екологічного планування землекористування та сільського господарства, створення умов, що сприяють дослідженню та інноваціям у царині захисту довкілля.

Практична реалізація цих стратегічних цілей включає такі заходи як пошук надійних джерел інформації, ретельну інформаційно-аналітичну підготовку матеріалів щодо зміни клімату, налагодження відповідних форм комунікації, реагування на питання та запити щодо кліматичної інформації від громадськості, пропаганду важливості адаптації світу до глобальної проблеми кліматичних змін, способу життя і виробництва, спрямовану на збереження природного довкілля.

Фахівці з міжнародного PR загалом користуються тими ж методами, що й у інших сферах. Однак, складність цієї галузі полягає у необхідності адаптувати матеріали для преси у відповідності до специфіки менталітету і сприйняття конкретної цільової аудиторії. Йдеться не лише про лінгвістичний переклад, але й про правильний вибір каналів комунікації, що охопили б з ком-

панією та її продукцією можуть ознайомитися споживчий ринок; імпортери, агенти по закупівлях і дистриб'ютори; лідери, що формують громадську думку, у тому числі урядовці і політики.

Тому PR-кампанія у зарубіжних країнах вимагає ретельного вивчення і розуміння медіа. Вони мають відповідати напряму діяльності і цілям організації. Часто можна налагодити співпрацю з видавничими будинками, які публікуються різними мовами, мають в сукупності величезні наклади, супутникове і кабельне телебачення. Проте всі держави зберігають і національні медіа, які мають неабиякий вплив на громадськість. У деяких регіонах світу ЗМІ професійного і технічного спрямування можуть бути обмеженими або взагалі відсутніми. У такому випадку доведеться створювати свої власні медіа.

Наявність власного видання, особливо в регіоні, де спостерігається дефіцит, дуже позитивно сприймаються громадськістю. Як правило їх видають мовою цієї країни. Варто врахувати, що зміст такого видання не повинен виглядати як реклама, бути інформативним, цікавим і переконливим, допомогти читачам зрозуміти політику компанії, а також переваги її продукції.

Важливим засобом міжнародних зв'язків із громадськістю в бізнесі є документальні відеофільми. Вони можуть використовуватись під час відвідин керівниками своєї компанії в інших країнах, на міжнародних спеціалізованих ярмарках та агітаційних поїздок, розсилатись до іноземних представництв або через агентів для демонстрації потенційним замовникам вашої продукції, надаватись зарубіжним телевізійним станціям.

Істотною проблемою міжнародних комунікацій є забезпечення якісного перекладу. Він не може бути дослівним. Бажано максимально врахувати особливості сприйняття аудиторії і випробувати на носіях мови.

Таким чином, у сучасному світі паблік рилейшнз викликає підвищений інтерес. Саме там зараз дуже необхідні ті знання та розуміння, які він створює. PR-діяльність не має змішуватися з пропагандою, навіть якщо різниця між ними інколи дуже незначна.

3. Розробка національного бренду в структурі міжнародних комунікацій

Важливе місце в системі міжнародних комунікацій посідає національний брендинг. Він передбачає створення позитивного образу країни на світовій арені.

Вдало розроблений бренд країни сприяє позитивному сприйняттю комунікації з нею. Саме на його основі дипломати, політологи і фахівці з PR прогнозують стратегію взаємодії та роблять рекомендації. Постійне і вчасне надходження інформації із закордонних місій та інших джерел до координуючого центру є принципово важливим для виконання його основних завдань, тому безпроблемне функціонування інформаційних джерел має ключове, стратегічне значення.

Ідея створення політичного бренда країни стала реакцією на те, що країни в масовій свідомості стали асоціюватися із великими транснаціональними корпораціями. Фактично торгові марки і держави стали зливатися в уявленнях глобальної спільноти.

Бренд країни визначають як сукупність характеристик, які визначають національні, ексклюзивні риси певної країни та сприяють формуванню позитивного іміджу держави у системі міжнародних відносин.

Бренд впливає на позитивний міжнародний імідж країни та є його складовою. Небрендованій країні значно складніше привернути до себе політичну та економічну увагу.

Таким чином, імідж, репутація і довіра стають необхідною політичною складовою стратегічного капіталу держави. Аналогічно з орендованими товарами. Брендовані країни надто залежать від довіри з боку споживачів і рівня їх задоволення.

Характерно, що більшість новітніх брендів Західної Європи пропонують подібні ідеологеми — територію, інфраструктуру, освічене населення і майже однакові системи державного управління. Для того щоб виокремитися, їм необхідно знайти певну ексклюзивну рису й активно її просувати на міжнародній арені.

Бренд країни повинен відповідати таким вимогам:

— має бути оригінальним та асоціюватися з країною;

— легко піддаватися змінам і нововведенням відповідно до міжнародної ситуації;

— використовувати постійні цінності та культурні особливості країни;

— для його створення і просування необхідна професійна в різних сферах команда, яка має бути аполітичною та інтернаціональною;

— мати в наявності гасло (назва країни — обов'язкова) і логотип, який би містив елементи державної символіки (герб, прапор).

На сучасному етапі держави активно використовують інструментальні чинники формування міжнародного образу держави — *політичні технології*, невід'ємними елементами яких є *марке-*

тинг, іміджелогія і *PR*. Вони дають змогу свідомо трансформувати та конструювати образ держави в заданому напрямі. Вони можуть формувати привабливі образи держави у певних сферах діяльності (наприклад, туризм, освіта) і сприяти трансформації міжнародного образу держави загалом. Проте технології можуть бути лише одним із засобів трансформації, корекції, облагороджування образу, що реально існує та сформований історично, об'єктивно дією багатьох чинників.

Хоча сучасні комунікативні технології і дають значні можливості для конструювання та тиражування образів, сформувати образ держави й суспільства без зв'язку з його сталими ідентифікаційними елементами та співвіднесеністю з реальною діяльністю практично неможливо.

Декілька слів варто сказати про український державний бренд. Дослідники здебільшого негативно оцінюють український національний брендинг через фрагментарний характер. Він формувався завдяки культурних та освітніх проектів, силами української діаспори, діячів культури та мистецтва, окремих політиків.

На міжнародній арені образ нашої держави збирався з обривчастої, часто негативної інформації, яка надходила не від самої України, а від інших акторів міжнародної арени, зокрема — Російської Федерації.

Головною проблемою була відсутність єдиної концепції позиціонування української держави для світової спільноти, а також сформованого механізму та інструментів, завдяки яким ця концепція могла б популяризуватися.

За словами Г. Почепцова, найпопулярнішими інформаційними приводами про Україну були: ядерна зброя, Чорнобиль, конфлікт з Росією на території Донбасу та з приводу окупації Криму, висока корумпованість влади, бойові дії, Майдан, в культурному руслі — асоціації з козацтвом, вишиванками, селом, тощо. Непоправної шкоди іміджу України було нанесено у 2013–2014 роках. Наявність гарячого конфлікту на території країни безумовно погіршила сприйняття державного бренду інвесторами, туристами та споживачами іншої продукції, що виробляє Україна.

Водночас, серед позитивних чинників національного брендингу можна відзначити розробка єдиної концепції образу країни на міжнародній арені, що носить назву Ukraine Now у 2018 році українським дизайнерським агентством. Його головними завданнями визначено:

– привернення уваги іноземних туристів, бізнесменів та інвесторів до України;

– боротьба з негативними асоціаціями та образом держави на міжнародному рівні;

– позиціонування України, як відкритої, сучасної країни, «де все найцікавіше відбувається прямо зараз».

Новий державний бренд було високо оцінено міжнародною спільнотою. Так, у 2018 році він отримав престижну дизайнерську нагороду Red Dot Design Award 2018, виграв у номінації «Змінюйся або йди додому» на X-Ray Marketing Awards 2018, а також дві нагороди на EFFIE AWARDS UKRAINE-2019.

Таким чином, на сьогодні Україна, нарешті, має своє власне «міжнародне обличчя», яким і виступає Ukraine Now. Воно є пізнаваним та динамічним, привертає увагу до України і поступово стирає негативні стереотипи з іміджевого коду держави на міжнародній арені.

Варто зауважити, що впровадження державного бренда недостатньо для позитивного іміджу держави. Бренд не охоплює усіх сфер, що впливають на сприйняття держави за кордоном. Бренд сам по собі не може забезпечити національних інтересів держави та сприяти досягненню її цілей у зовнішньополітичній діяльності.

Важливе значення у міжнародних комунікаціях відіграє також чітка політична стратегія як всередині країни, так і на зовнішньополітичній арені. Вона передбачає використання можливостей публічної дипломатії, раціональна інформаційна політика, позиціонування країни в діджитал-сфері, наявність комплексної піар-стратегія держави, її окремих органів, неполітичних представників України (культурні діячі чи організації, бізнес-структури, тощо).

Основою побудови іміджу держави має бути реальна інформація, статистика та рівень розвитку тієї чи іншої сфери, інакше ефективність таких дій буде мати короткотривалий характер.

Поняття бренду є близьким до іміджу. Головна відмінність бренда від іміджу країни полягає в тому, що імідж — це уявлення зовнішнього світу про певну країну. Це означає, що імідж може бути як позитивним, так і негативним, а бренд переважно позитивний, оскільки формується державою на основі визначених позитивних характеристик. Як стверджують провідні фахівці з PR, **політичний імідж держави** — це уявний образ певної держави, що формується у свідомості громадян країни і закордонної аудиторії під час комунікативної взаємодії суб'єктів економічного, соціального та політичного життя як всередині країни, так і за її межами.

Імідж держави має чотири базові елементи (рівні):

1. Початковий матеріал, який попередньо опрацьовують для мінімізації негативних і максимізації позитивних якостей.

2. Модель, розроблена на основі початкового матеріалу.

3. Неминучі викривлення, які вносяться каналами трансляції іміджу (передусім ЗМІ) і засобами його тиражування.

4. Це результат активної власної роботи аудиторії та певного суб'єкта сприйняття, котрий конструює у своїй свідомості підсумковий цілісний імідж на основі моделі, що нав'язується, але з урахуванням власних уявлень.

Імідж держави як її образ, що конструюється цілеспрямовано, має два основні *об'єкти*: суспільство всередині країни і світову спільноту. Цілком очевидно, що кожна держава потребує позитивного політичного іміджу, який сприятиме її соціально-економічному та політичному розвитку й розширенню зв'язків із зовнішнім світом.

Найважливішою характерною рисою іміджу держави, як підкреслюють більшість дослідників, є його функціональність. Інакше кажучи, створення певного іміджу держави не є самоціллю. Покращуючи імідж країни, ми насамперед намагаємося досягнути за його допомогою певних цілей.

Отже, імідж держави виконує внутрішні і зовнішні *функції*. До внутрішніх належить:

– зміцнення і збереження солідарності в суспільстві й запобігання соціально-класовим конфліктам;

– збереження обраного шляху розвитку суспільства і держави;

– формування позитивного ставлення населення до держави в період активних соціальних змін.

До зовнішніх слід віднести такі:

– активна інтеграція до світового політичного та економічного суспільства, адже в умовах всебічної глобалізації політична ізоляція держави на міжнародній арені через її негативне сприйняття світовою спільнотою може призвести до гуманітарної та соціально-економічної катастрофи (КНДР, Ірак за часів Хусейна та ін.);

– гарантування безпеки країни від політичного і воєнного тиску ззовні;

– забезпечення підтримки світовою спільнотою владної еліти як ресурсу боротьби з опозицією;

– підтримка національного бізнесу і приваблення іноземних інвестицій;

– сприяння розвитку туристичної сфери;

– підтримка та захист громадян у їх зовнішніх стосунках.

Для держави ідеальним варіантом є співіснування обох позитивних іміджів, коли соціальні цінності певної країни відповідають системі світових цінностей. Однак на практиці держави від-

дають перевагу тому або іншому. Наприклад, країни мусульманського Сходу частіше прагнуть створити сильний внутрішній імідж як запоруки внутрішньої політичної стабільності.

Міжнародний образ держави, його привабливість формується на основі багатьох факторів. Особливості регіону, національних традицій, історичної пам'яті народу, ідеології тощо створюють цілісний образ, на основі якого ідентифікують певну державу серед усієї світової спільноти.

У літературі існують різні підходи до класифікації чинників, що формують образ держави. Найпоширеніший підхід засновується на факті відносної усталеності та одночасно змінності образу держав. Так, серед чинників формування образу держави науковці вирізняють *умовно-статичні*, тобто ті, що залишилися в минулому, і майже незмінні, та *умовно-динамічні*, тобто ті, що діють у реальному часі і можуть впливати на сприйняття усталених аспектів (елементів) образу, та ті, що очікуються в майбутньому.

Загалом у свідомості людей сучасний образ держави поєднує образи того, що було (історичні події та пам'ять про них, історичні міфи, культурна спадщина); того, що є (суспільні цінності, організації та інститути, статус держави у реальному часі); і того, що має бути (уявного майбутнього на основі національного ідеалу).

Інші вчені наголошують на важливості особистісного сприйняття образів і поділяють чинники, що впливають на процес формування образу держави, на *об'єктні*, які стосуються об'єкта сприйняття (держави, спільноти), *комунікативні*, зумовлені процесом розуміння та їх оцінки; *ситуативні*, обумовлені соціальним, економічним чи політичним контекстами сприйняття; а також *суб'єктні*, пов'язані з соціальними і психологічними особливостями індивіда, який сприймає образ.

Чинники, що впливають на процес формування міжнародного образу держави, можна також поділити на *первинні* та *вторинні.* До первинних (переважно матеріальних) фактори належить територія, природноресурсне середовище, історичне минуле (історичні події). Це об'єктивні чинники, які існують безвідносно до ситуації та волі людей (проте можуть бути інтерпретовані по-різному).

Другу групу становлять вторинні (нематеріальні) фактори, що постають як результат дії первинних, мають переважно суб'єктивний характер і визначають інтерпретацію первинних. До них належать архетипи, ментальність, міфи, національний характер, історичну пам'ять, духовну культуру, цінності народу. Взаємодія цих груп чинників і визначає взаємозв'язок між природно-фізичними і соціокультурними елементами образу держави.

Отже, **політичний імідж держави** — явище багатокомпонентне, складне за структурою. Сучасні дослідження з політології, соціології та політичної іміджелогії дають змогу виокремити такі структурні *складові політичного іміджу держави*:

• суб'єктивні — імідж політичного лідера, імідж політичної еліти, імідж політичних інститутів влади, імідж політичних партій, що перебувають при владі, та опозиційних, імідж збройних сил, імідж дипломатів;

• об'єктивні — іміджі: політичного режиму, рівня демократії, соціально-економічного розвитку, законодавчих і судово-виконавчих, релігійних стосунків, зовнішньополітичних акцій;

• часові — культурно-історичні факти, сучасні політичні події, політичні прогнози;

• комунікативні — модель іміджу, канали трансляції та тиражування, реципієнти.

Зупинімося докладніше на деяких найважливіших компонентах структури та комунікації феномену міжнародного іміджу.

Імідж лідера держави чи іншого державного об'єднання справді є одним із вирішальних чинників у міжнародному і національному політичному процесі. Саме цим зумовлений той факт, що до проблеми ідеальної держави та ідеального керівника зверталися більшість мислителів Стародавнього світу, античності, середніх віків і Нового часу. Сила характеру і воля державного лідера ототожнювалися з силою та міццю держави. Негативні риси певного лідера впливали на характеристику всієї нації. Для ілюстрації сказаного згадаймо такі постаті, як Александр Македонський, Наполеон I, Петро I, Адольф Гітлер, Маргарет Тетчер.

Імідж політика загалом має символічну природу. Як приклад ідеї символічності політичного лідера можна назвати Людовика XIV як символу естетичного стилю свого часу, символу всієї епохи, символу розквіту мистецтва та Франції.

Близькою до проблеми іміджу політичного лідера в структурі міжнародного іміджу є **питання *іміджу політичної еліти, партій, що перебувають при владі, та опозиції***. Більшість сучасних дослідників політичної іміджелогії доводять, що еліта як складова політичного класу, що перебуває при владі, завжди генерує та передає інформацію вниз. Проте її політичний імідж відзначається олігархічністю і замкненістю, а характерними рисами є культ *privacy* (тобто приватного життя, прихованого від сторонніх очей) і психологічна дистанція між її суб'єктами.

Досить цікавим суб'єктивним компонентом міжнародного іміджу є ***імідж збройних сил держави***: внутрішній, що впливає

на мотивацію до військової служби, і на патріотизм, та зовнішній, що відповідає за досягнення адекватного міжнародного статусу і розподілу сфер впливу.

Імідж політичного режиму, рівня демократії та соціально-економічного розвитку відіграє неабияку роль передовсім у сприйнятті країни світовою спільнотою, встановленні рівноправних політичних та економічних відносин з іншими державами.

Повторюючи загальновизнані типи політичного режиму, імідж держави може бути демократичним, авторитарним, деспотичним, тоталітарним та анархічним. Звісно, імідж таких високорозвинених країн, як США та країни Європи, належить до демократичного типу. Саме тому всі вони прагнуть встановлювати рівноправні стосунки з країнами, що теж мають демократичний імідж, і впливати на країни іншого типу.

Важливим чинником формування міжнародного образу держави є *політична система*, дієвість і конкурентоспроможність її інститутів в глобальному середовищі, а також *громадянське суспільство*, рівень розвиненості інститутів та цінностей.

Інтегруючим чинником політичної системи, що впливає на сприйняття та формування образу держави, є *політична культура,* що є матрицею існування політичної системи та одночасно середовищем, у якому функціонує і відтворює суспільні зразки (ідеали), забезпечує в процесі розвитку генералізацію цінностей у суспільно-політичному середовищі. У такому сенсі політична культура є соціокультурним чинником формування міжнародної ідентичності держави і міжнародного образу держави, забезпечує спадкоємність політичної історії.

Імідж соціально-економічного розвитку і рівня демократії в структурі міжнародного іміджу є базовим для інвестиційної привабливості країни й розвитку національного бізнесу.

Основою для формування політичного іміджу будь-якої держави є її культурно-історичні надбання, серед яких необхідно виокремити найбільш значимі історичні події, внесок у світову історію, видатні історичні постаті.

Дуже важливим є врахування сучасних політичних подій, що виникли спонтанно, природно, а не внаслідок роботи іміджмейкерів. Істотну роль у створенні міжнародного іміджу як всередині країни, так і в закордонної аудиторії відіграють політичні прогнози та очікування реципієнтів іміджу різних соціальних груп. Враховувати їх важливо для створення моделі необхідного іміджу і розробки стратегічної програми його впровадження.

Одним із елементів культури є ***ментальність*** як вторинний суб'єктивний чинник, що впливає на формування образу держави. Ментальність створює специфічну політичну і психологічну єдність суспільства (народу) у межах певної території (держави) та інтегрує елементи образу держави. Як суб'єктивний (відносно стійкий) чинник формування образу ментальність є майже незмінною, проте під впливом інших культур нівелювання національних цінностей (у процесі поширення масової глобалізованої культури) відбувається розмивання базових ментальних ознак і нашарування інших (чужих) ментальних кодів, що призводить до її трансформації та поступової зміни.

Національна ідея (***національний ідеал***) є вмістилищем для унікальної ментальної карти народу чи нації, в якому зберігаються архетипи колективного несвідомого, викристалізовується майбутнє нації, суспільний ідеал, прагнення до кращого буття. Національна ідея не лише є консолідуючим чинником всередині суспільства, а й забезпечує наступність, передбачуваність у міжнародній діяльності держави, у процесах її комунікації з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Основним чинником, що впливає на формування і трансформацію образу держави, що дає підстави виокремити її серед інших, є ***національна ідентичність***. Національна ідентичність як самоусвідомлення нацією своєї самобутності, значущості своєї ролі в історії, є основою розвитку нації, її культури. Її коріння міститься в історичному минулому, яке зафіксоване історичною пам'яттю, — ще одним вагомим суб'єктивним чинником формування і сприйняття образу держави.

Характер сприйняття минулого значною мірою впливає на сприйняття реальності. В історичній пам'яті нації містяться не лише спогади про минуле, а й закладені сподівання, що спрямовані на перспективу, у ній поєднується минуле з теперішнім і майбутнім. ***Історична пам'ять*** не є дзеркальним відображенням пережитого, вона є його осмисленням та інтерпретацією на основі власного досвіду. Суспільства такі здатні конструювати (чи деконструювати) своє минуле для потреб та інтересів, які виникають у реальній соціально-політичної дійсності, і формувати своє майбутнє.

Для пояснення чи тлумачення минулого (історичних подій, фактів, діяльності видатних постатей в історії народу) створюються сучасні міфи, які покликані згуртовувати націю, створити ознаки (образ) народу, які б дали змогу ідентифікувати його серед інших.

В історії кожного народу є події, з якими він схильний ототожнювати себе і свою долю. Найчастіше це події, пов'язані з формуванням державності, з війнами чи катастрофами, які довелося пережити народові, тобто з переломними знаковими подіями у його історії.

Міфологізація минулого дає змогу народові побачити своє місце у світі, пояснити особливості культури і ментальності, створити ідентифікаційний патерн масової свідомості, осмислити особливості власного образу, свого Я, яке є не лише відмінним від «іншого», але й дає змогу розрізняти подібних «своїх» і ворожих «чужих».

Така природа національної ідентичності дає змогу реалізовувати важливі суспільні функції, серед яких можуть бути виокремлено внутрішні та зовнішні. Зовнішніми функціями називають територіальну (окреслення соціального простору, демаркація історичної території, розміщення спільноти у просторі й часі); економічну (сприяння контролю над територіальними і людськими ресурсами, визначенню поділу праці, пересуванню товарів та робочої сили, розподілу ресурсів між членами нації у межах держави); політичну (легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов'язків, забезпечення громадського порядку і солідарності).

Серед зовнішніх чинників конструювання міжнародного образу держав на сучасному етапі важливі *світові стандарти*, сформовані міжнародною спільнотою та є конвенційними за походженням, задекларовані у нормах міжнародного права, документах міжнародних організацій, фіксуються щорічними рейтингами міжнародних організацій і рейтингових агентств.

Зовнішніми чинниками впливу на міжнародний образ держави є і *правозахисні організації*, які дають об'єктивну інформацію про рівень забезпечення прав людини всередині держави та опосередковано формують привабливість чи непривабливість сприйняття її образу міжнародними організаціями та іншими країнами світу.

Наступними активними учасниками міжнародних комунікацій та екзогенними чинниками формування міжнародного образу держави є *міжнародні екологічні рухи*, які поширюють матеріали про порушення у сфері екології та якість життя. Екологічна безпека дедалі більше турбує міжнародну спільноту, тому використання заборонених хімічних і біологічних речовин, недотримання норм екологічної безпеки, дії, що загрожують порушити глобальну екологічну рівновагу, спричиняють негативну реакцію та відповідно впливають на імідж держави за кордоном, який є частиною міжнародного образу держави.

Ще одним важливим чинником сприйняття і формування міжнародного образу держави є ***діаспора*** та ***діаспорні організації***, які репрезентують своєю діяльністю та способом життя образ своєї історичної батьківщини, риси національного характеру в суспільствах, громадянами яких вони стали. Поширюючи та пропагуючи національну культуру та цінності, лобіюючи національні проекти і програми за допомогою ЗМІ вони активно втручаються у процеси міждержавної та глобальної комунікації у світовому просторі. Так вони можуть впливати на сприйняття образу держави, яка є їх історичною територією, іншими учасниками міжнародних відносин.

Міграції населення, зокрема трудові міграції, що є виявом сучасних глобалізаційних тенденцій, — ще один вагомий фактор формування міжнародного образу держави. Відтік працездатного населення за кордон (особливо освічених верств населення — «відтік мізків») є показником незадоволеності низьким рівнем життя суспільства і негативно впливає на репутацію держави в міжнародному співтоваристві.

Наслідком відкритості суспільств і стирання кордонів між державами став інтенсивний розвиток *туризму.*

Вагомою є діяльність *дипломатичних представництв, інших зовнішньополітичних відомств та культурно-просвітницьких центрів за кордоном*, які здійснюють міжнародні обміни, репрезентують державу, обстоюють державні інтереси та інтереси і права своїх громадян, впливають на сприйняття міжнародного образу держави й є дотичні до процесів його формування і трансформації.

Резюме за змістом теми

В умовах глобалізації світового співтовариства міжнародна комунікація стає невід'ємною частиною будь-якої сфери суспільного життя. Отже, особливої ваги набувають міжнародні зв'язки з громадськістю, які реалізуються як на рівні конкретних організацій, так і на державному.

Міжнародні PR спрямовані на забезпечення розширення ринків збуту, сприяння експорту товарів, адаптацію вітчизняних комунікацій до сприйняття громадянами іноземних держав.

Особливе місце серед завдань міжнародних зв'язків з громадськістю посідає розробка і підтримання іміджу держави. Як багатокомпонентне явище бренд країни вимагає тривалих цілеспрямованих зусиль, і тому державні інститути варто розглядати як основних суб'єктів міжнародних паблік рилейшнз.

Терміни і поняття до теми

Глобалізація, інтернаціоналізація, інформаційне суспільство, міжнародна комунікація, імідж держави, бренд країни.

Запитання. Завдання.

1. Розкрийте сутність поняття «інформаційне суспільство». Як воно впливає на PR-діяльність?

2. Розкрийте особливості сучасних міжнародних комунікацій. Порівняйте міжнародні комунікації XX і XXI століття.

3. Охарактеризуйте основних суб'єктів міжнародних зв'язків із громадськістю.

4. Поміркуйте, чому певні PR-повідомлення не однаково сприймаються у різних регіонах світу.

5. Який напрям міжнародних PR Ви вважаєте пріоритетним у сучасному світі? Відповідь обгрунтуйте.

6. Як розвиток мережевих ЗМІ впливає на міжнародні комунікації? Розкрийте позитивні та негативні наслідки застосування е-дипломатії.

7. Що таке бренд країни? У чому полягає роль іміджу держави?

8. На який компонент іміджу держави слід звернути увагу в Україні?

9. Якими методами державні органи можуть здійснювати міжнародні зв'язками з громадськістю?

10. Проаналізуйте складові та суперечності міжнародного іміджу України. Розробіть власні пропозиції його покращення.

Теми рефератів

1. Зв'язки з громадськістю як основний фактор регулювання міжнародних відносин.
2. Посилення інформаційного ресурсу в умовах глобалізації та інтеграції світового співтовариства.
3. Фактори формування позитивного і негативного іміджів країни.
4. Роль держави як суб'єкта зв'язків із громадськістю у міжнародній сфері.
5. Перспективи застосування механізмів е-дипломатії в Україні.
6. Міжнародна комунікація в умовах гібридних та інформаційних війн.
7. Принципи міжнародного права як засіб регулювання міжнародних комунікацій.
8. Порівняльний аналіз внутрішньополітичних і зовнішньополітичних PR комунікацій.
9. Проблеми та перспективи міжнародного лобізму.
10. GR як напрям міжнародних комунікацій.

Література

Основна:

1. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз: Монографія. К.: МАУП, 2005. 440 с.
2. Гапоненко В.А. Зв'язки з громадськістю : навч. посіб. / Гапоненко В. А., Рихлік В.А. К. : КНЕУ, 2014. 453 с.
3. Зовнішньополітичні комунікативні технології : підруч. для студентів ВНЗ, які навчаються за напрямом підгот. «Міжнародна інформація» / Є. А. Макаренко, М. М. Рижков, Н. О. Піпченко, Т. В. Москаленко, О. П. Кучмій; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Центр вільної преси, 2016. 415 с.
4. Кастельс М. Власть коммуникации / пер. с англ. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 564 с.
5. Міжнародна інформація: навч. посібн. / М. П. Требін, І. О. Поліщук, Н. П. Осипова та ін.; за ред.. М. П. Требіна. Х.: Право, 2014. 336 с.
6. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 260 с.
7. Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах: Монографія. Київ: Вадекс, 2019. 442 с. (Серія «Комунікації XXI століття»)
8. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі. К.: Наша культура і наука. 2004. 489с.
9. Шевченко О. В. Державний брендінг в міжнародних відносинах: Навчальний посібник К., ІМВ., 2011. 152 с.
10. Шпига П. С. Міжнародні комунікації: Конспект лекцій. К.: Київський міжнародний університет, 2004. 94 с.

Додаткова:

1. Савон К. В. Міжнародний імідж України: сучасний стан та перспективи розвитку. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), І. М. Милосердна (відп. ред.) [та ін.]; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2019. Вип. 64. С. 180–193.
2. Окладна М. Г., Стеценко В. Ю. Роль цифрової дипломатії в сучасній зовнішній політиці держави. Право та інноваційне суспільство. № 2 (15) 2020. С. 13–17.
3. Слободяник О. Сучасний інструментарій зовнішньополітичних комунікацій у міжнародних відносинах. Гілея. 2019. Вип. 143. С. 68–73.
4. Тихомирова Є. Б. Кліматична дипломатія: стратегія комунікації. International relations. 2018. № 18-19. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3387

Тема 7

МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: основну термінологію необхідну для розуміння предмету. До таких термінів належать: політичне лідерство; політичне керівництво; лідер; політичний лідер; харизматичний тип лідерства; традиційний тип лідерства. Студентам необхідно: вивчити сутність та функції політичного лідера в міжнародному аспекті; розуміти зміст типу політичного лідера на міжнародній арені і вміння його практичної реалізації; окремо звернути увагу на вивчення тенденцій формування та розвитку політичного лідерства на міжнародній арені.

Після опанування матеріалів теми студент умітиме: звернути увагу на політичне лідерство в міжнародному контексті; знати базову типологію політичного лідера; вивчити тенденції формування і розвитку політичного лідера на міжнародній арені; окремо звернути увагу на особливості формування інституту політичного лідерства в різних країнах та в Україні, зокрема.

Навчальні питання:

1. Сутність політичного лідерства.

2. Тенденції формування та розвитку політичного лідерства на міжнародній арені.

1. Сутність політичного лідерства

Політичне лідерство є феноменом та пов'язане з панівним становищем в соціальній ієрархії. Політичне лідерство як соціальний інститут ідентифікується з органами державної влади. Політичне лідерство є одним з різновидів лідерства загалом. Лідер є авторитетною особою, на яку покладені найближчим оточенням повноваження щодо прийняття рішень і взяття на себе відповідальності прийняття рішень та їх подальшу реалізацію. На відміну від лідера, керівник офіційно здійснює функції управління, регуляції, контролю і відповідальності за діяльність групи.

Поняття політичного лідерства сягає глибокої давнини. В часи античності лідерами вважали осіб здатних творити історію. Кожний історичний період пов'язаний з теоріями, що визначали образ, тип і завдання відповідного лідера.

Визначення «лідер» (leader — проводир, керівник) англійського походження. В Оксфордському словнику англійської мови

(1933) термін «лідер» має значення «провідний», «керівник» виник у XIII столітті. Виникнення терміну «політичне лідерство» відбулося на початку XIX століття, коли політичні процеси розпочали розвиватися в нових соціально-економічних умовах інтенсивного розвитку капіталізму, що поєднувалося гострими міждержавними суперечностями та соціальними революціями. Новостворені соціально-політичні зміни потребували наукового обґрунтування подій, виявлення сутності нових політичних суб'єктів суспільно-громадського життя, рушійною силою яких є політична еліта та лідери.

Лідер є членом групи, який має право приймати відповідальні рішення в різних ситуаціях, або ж авторитетна особа, яка відіграє визначальну роль в організації групи та врегульовує взаємини між членами організації.

Політичний лідер являється особистістю здатною об'єднати суспільні маси задля досягнення суспільно-політичної мети. Вплив має постійний характер та поширюється на все оточення лідера. Лідер покликаний усвідомлювати про реалізацію його впливу підконтрольними засобами прямо залежними від лідера, при цьому домінуючи та впливаючи на інших осіб, засобами сформованими на авторитеті, харизматичності і легітимності.

Політичний лідер є особою, що займає перші позиції в політичних структурах — органах місцевого самоврядування, державній владі, політичних партіях та групах тиску. Феномен політичного лідерства завжди притягував увагу представників світової політичної думки.

«Політичне керівництво» розуміється як: 1) сукупність осіб чи органів, що наділені повноваженнями розробляти стратегію та тактику і організовувати, спрямовувати та коректувати поточну політичну діяльність, чи безпосередньо, через ієрархічно підвладні ступені політичного керівництва або апарат; 2) діяльність щодо здійснення стратегічних та тактичних планів, управління поточними політичними процесами з одного центру.

В залежності від рівня політико-владних відносин вирізняють суб'єктів-керівників федерального, регіонального і місцевого рівнів. Чим рівень політики являється вищим, тим важливішою є функція керівника і більш відповідальним має бути керівник, що здійснює дану функцію. Це пояснюється дуже високим політичним статусом керівника та характером рішень, які приймає керівник і які стосуються значної кількості людей. Тому високі посади обіймають люди розумні, грамотні та високопрофесійні. Невідповідності в рішеннях верхнього рівня керівництва, традиційно

передаються на нижчі рівні, що створює необхідність та потребу рекрутування «нагору» найбільш талановитих людей.

Чим нижче рівень політичного керівництва, тим значно більшою мірою керівник залежить від керівників вищих рівнів. Керівник має вписуватися не тільки в програму стратегічного розвитку країни, але й керувати країною на регіональному і специфічному рівні. Керівник «середнього» рівня працює з двома стратегічними програмами: державною та регіональною, які складно скоординувати та змістовно виразити індивідуально-регіонально. Відповідно до наявного підходу політичне керівництво поширюється на всі владні відносини, не лишаючи місця політичному лідерству.

Теорію політичного лідерства в епоху Середньовіччя заснував італієць Н. Макіавеллі (1469–1527). Згідно його положень всі люди є різними та більш схильні до поганого. За своєю природою людськими інтересами є жадоба влади і наживи.

Політичний лідер є володарем, що застосовує різні засоби для запровадження громадянського ладу та збереження його панування. За своїми рисами лідер може застосовувати віртуозні інтриги, зради, що зобов'язує лідера бути хоробрим, мати особистий вплив і авторитет.

Теорію лідера-надлюдини впровадив німецький учений Ф. Ніцше (1844–1900), де лідером є вищий біологічний тип людини, яка нехтує встановленими нормами моралі, культури та політичними цінностями. Своїх сучасників Ф. Ніцше відносив до втраченого покоління, а героями називав героїв майбутнього. Щоб стати собою, здатним володіти і керувати, потрібно позбутися буденщини і стати вище неї, що є концепцією самовиховання та руйнування в собі раба. В спрощеному вигляді дану теорію застосовували фашисти, що спотворила концепцію до людиноненависницької теорії.

Т. Карлейль і Р. Емерсон вбачали лідера творцем історії, який наділений особливим талантом. Г. Тард вважав феномен лідерства, зважаючи на теорію наслідування. Люди схильні до дій та наслідування поведінки яскравої особистості, якою являється лідер. На думку Г. Тарда, більша частина населення не спроможна до творчості, розуміння сутності історичного, політичного, соціального розвитку, через що дана роль покладена на лідера.

Німецький мислитель, засновник наукового комунізму К. Маркс (1848–1883) охарактеризував лідера як особу, якій притаманний набір певних особистих рис — знання, уміння, авторитет та організаторський талант, особа яка виражає волю та інтереси певного класу, або ж пролетаріату. Згідно марксистської концепції,

особистість відіграє позитивну роль в історичному процесі за підтримки класів та широких верств населення, і сприятливих політичних умов.

В політологічному аспекті ***політичним лідерством*** є суспільно-політичний процес, за якого одна або кілька осіб виконують роль керівника, громадсько-політичної організації або руху, держави чи суспільства, провідника визначеної соціальної групи.

Наприкінці XIX ст. першу типологію політичного лідерства розвинув німецький соціолог М. Вебер. Вчення соціолога про три типи політичного лідерства являється класикою політологічного знання. А саме, типи лідерства — традиційний, харизматичний і раціонально-легальний.

Традиційний тип лідерства вказує на владу лідера, яка утворилася на основі історично-культурних цінностей та авторитету звичаїв. Такий лідер використовує авторитет не задля власних здобутків, якостей і психологічних рис, користується авторитетом, який сформувався упродовж історичного становлення. Прикладом традиційного лідерства являється влада монарха, авторитет якого, посада та право на лідерство передаються в спадок. Прикладом лідерства такого типу є членство лордів у верхній палаті Великобританії на довічній та спадковій основі. Та в законодавчому порядку їх членство було припинене.

Харизматичний тип лідерства базується на особистісних якостях лідера, що володіє виключними рисами та здібностями, має природне відчуття авторитету, дар переконання та відчуття власної гідності. Харизму можна визначити як комплекс власних якостей особи, які слугують засобом впливу на маси. Харизматичний лідер використовує такі свої якості як силу прикладу: сильний характер, манера поведінки, відмінні ораторські здібності та акуратність.

На основі власного прикладу харизматичний лідер спроможний впливати на суспільні маси і формувати нові ідеї. Харизмою, за М. Вебером, володіють великі полководці та видатні політики. Харизматичними лідерами були основоположники світових релігій: Христос, Будда, Магомет. Великі завойовники: Юлій Цезар, Олександр Македонський, Наполеон Бонапарт. Відомими у XIX ст. стали такі харизматичні політичні лідери: Й. Сталін, В. Ленін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Мао Цзедун, Ш. де Голль, Кім Ір Сен, Ф. Кастро. Українським харизматичним політичним лідером є В. Чорновіл.

Зазвичай в кризові періоди виникає харизматичне політичне лідерство. Приводом до передання влади харизматичному лідерові є осмислення широкими масами та значною частиною прав-

лячої еліти неспроможності наявних в країні представницьких інститутів в період кризи об'єднати суспільство навколо цілі суспільного розвитку. Що спонукає до різкого посилення впливу виконавчої влади та пошуку політичного лідера як месії, який зможе вивести країну з глибокої кризи.

На сучасному етапі розвитку харизматичний тип лідерства притаманний для відсталих країн, або тих, які стають на шлях радикальних суспільних перетворень.

Всенародно обраний загальнонаціональний лідер з харизматичними рисами може відігравати позитивну роль, як Ф. Рузвельт або Ш. де Голль, так і негативну, як представники терористичної диктатури А. Гітлер та Б. Муссоліні. У політичній літературі щодо веберівської теорії плебісцитарної демократії, зазначена думка про причетність М. Вебера до краху Веймарської республіки та встановлення гітлерівської диктатури. Відповідно А. Гітлер став тим плебісцитарно-харизматичним лідером, що здатен «захистити» маси від бюрократії, згідно з теорією М. Вебера.

Раціонально-легальний тип лідерства трактується як законом обране лідерство. Статус лідерства базується на раціональності та законності його існування. За результатами виборів особі надається легітимна влада і вона стає легально вибраним лідером з багатьма повноваженнями та відповідальностями. Прикладом раціонально-легального лідерства є бюрократична система, що має ієрархічну підпорядкованість. Лідер наділений тим більшою владою, чим вищим є щабель системи.

Політичне лідерство як феномен політичного життя суспільства, досліджує місце політичного лідерства в системі владних відносин та механізми формування і функціонування, і розробляє практичні рекомендації.

2. Тенденції формування та розвитку політичного лідерства на міжнародній арені

Політичне лідерство як явище характерне майже кожній сучасній країні. Маючи відмінність в характеристиках та формі, лідерство є непорушним у виконанні певних функцій. Лідери розповсюджують нові ідеї та ведуть суспільство за собою, здійснюють розв'язання конфліктів та ряд функцій, які сформувалися історично в процесі еволюції людського суспільства.

В різних країнах інститут лідерства має свої особливості. В одних країнах лідер може бути духовним і моральним автори-

тетом, який скеровує розвиток суспільства. Тоді як, в інших країнах бути тимчасовим виконувачем волі більшості, в одному місці лідер може мати рівні права з громадянами, в іншому місці достатньо бажання лідера для зміни цих прав. Саме досить різноманітні варіанти політичного лідерства спостерігаються в постсоціалістичних країнах.

Інститут політичного лідерства досить чітко простежується на пострадянському просторі, де існує дефіцит політичних лідерів, здатних на обстоювання розробки довгострокової та прозорої модернізаційної програми, та здійснення збалансованої політики щодо реалізації модернізаційних реформ.

Ще на початку 90-х років ХХ століття правові або ж конституційні функції автоматично робили президентів, в таких державах як російська федерація, Білорусь, Молдова і Україна. Глави держав були центром політичних режимів та основними політичними акторами, тобто формальними політичними лідерами, які відповідно до їх компетенцій інтегрували суспільство, здійснювали патронажні функції та ухвалювали оптимальні політичні рішення. З часом кожен з режимів проаналізованої країни набував власної специфіки. В Білорусі централізація влади навколо Президента відбувалася завдяки порушенню процедурних конституційних норм, тоді як в росії не спостерігалося формального порушення правового поля. Дані країни трансформувалися на керовані демократії з гіперцентралізованою навколо президента системою влади.

Механізм формування політичного лідерства в колишніх пострадянських республіках характеризується тим, що на ринку фактично не існувало політичного лідерства; головним каналом формування політичних лідерів були державні органи і політична партія. Фактичним політичним лідером та найвпливовішою особою був секретар Центрального Комітету Комуністичної партії притаманний відповідній країні чи республіці. Легітимність даного лідера ґрунтувалася на впливові і авторитеті партії, відсутність опонентів в централізованій системі комуністичної держави, в якій партія та її лідер являлися центром та керівним елементом політичної системи. Альтернативою політичним лідерам були творча інтелігенція, представники дисидентського руху та наукова спільнота. Представниками політичного лідерства зазвичай були ті хто виконували активну політичну чи громадську діяльність, та за допомогою авторитету людей, за умов відсутності харизматичних і яскравих особистостей, посеред партійного керівництва здобували прихильність громадян та легітимність як представники народної волі.

Двома основними механізмами формування політичних лідерів були: система номенклатурного розподілу повноважень, де статус політичного лідера був похідною функцією від партійної або державної посади, і сукупність дисидентських рухів (В. Чорновіл, З. Гамсахурдіа) — відбір лідерів відбувався за особистими характеристиками. В 1991 р. в таких країнах, як Молдова, Білорусь, Вірменія, Грузія, Латвія впливовими політичними лідерами були представники політичної опозиції до КПРС та дисидентських рухів. В Узбекистані, Казахстані, Туркменістані, Таджикистані політичними лідерами були представники партійно-номенклатурної еліти. В Україні першим Президентом був секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань Л. Кравчук, в Молдові — першим Президентом був колишній секретар ЦК КПМ з аграрних питань Мірча Снєгур, в Азербайджані — був Президентом Муталібов Аяз Ніязи Огли. В центральноазійських республіках дисидентського руху не було і альтернативи партійними лідерам не було. В Казахстані Президентом був перший секретар ЦК Компартії республіки Назарбаєв Нурсултан Абішевич. Першим Президентом Туркменістану був Ніязов Сапармурад Атаєвич, першим Президентом Узбекистану — Іслам Абдуганієвич Карімов.

Перемога партійних керівників була спричинена «експлуатаційним» (maintaining) характером їх лідерства. К. Фрідріх надає та виділяє власну класифікацію політичних лідерів: 1) «ініціативний» — виникає на запити щодо утворення нового соціального порядку (Прибалтика, Грузія, Україна); 2) «експлуатаційний» — забезпечення сталого функціонування та запобігання його руйнуванню; 3) «протекційний» (захисний) тип — дане лідерство притаманне центральноазійським республікам.

Розвитку політичного лідерства в Україні, Молдові, росії, Білорусі притаманні:

- система формування політичного лідерства функціонує як антрепренерська /підприємницька, яка є незбалансованою і відкритою, містить елементи закритої системи гільдій /бюрократичної;
- політичне лідерство в сучасній Україні еволюціонує на шляху набуття таких демократичних пріоритетів, як персоніфікація, легалізація політики, інституціоналізація, професіоналізація;
- політичне лідерство успадкувало риси властиві лідерам номенклатурної системи;
- винятковістю політичних лідерів даних країн є поєднання ролі власника засобів виробництва, що здійснює функції організатора виробництва та роль політика, який організовує політичне життя;

- тенденції інституалізації і професіоналізації політичного лідерства.

Завданням України було сформувати новий політичний клас та нову еліту. З прийняттям Конституції України у 1996 р. паралельно з перебуванням на посаді Президента України Л. Кучми, наша держава стала президентсько-парламентською республікою, в якій глава держави отримав абсолютний контроль над всіма гілками влади. В правовому і політичному значенні президент був центром владного і політичного механізму України. Інституційні повноваження президента надали йому історичне право здійснювати функцію суб'єкта української модернізації. На початку ХХ ст. за сприяння влади в Україні сформувався «олігархічний капіталізм». Українські олігархи і сформовані ними фінансово-політичні групи стали впливовими та практично визначальними економічними і політичними акторами. З входженням олігархії в українську економіку та подальшою реорганізацію всієї економіки заради одержання олігархічними фінансово-промисловими групами прибуткової ренти, олігархи стали невід'ємною частиною політичної еліти України.

Основними особливостями української частини панівного класу є зміцнення позицій сильного центру, який виступає не лише як соціальний арбітр, а й задає напрямок всім перетворенням, які впроваджуються. Зміцнення ролі індустріальних чи регіональних еліт в розподілі ресурсів, що супроводжується перерозподілом впливу між елітами, де основна увага сконцентровується довкола вибору тієї моделі суспільного розвитку, що є необхідною для втілення в життя.

Політичне лідерство за часів Л. Кучми не дотримувалося таких основним умов ефективного лідерства, як спроможність формувати соціальні категорії, які надають змогу протиставляти «своїх» і «чужих», та пов'язувати їх з потребами і установками послідовників. Зокрема, це і відсутність змістовної програми президентського політичного лідерства. Президентські вибори 2004 р. визначали альтернативи подальшого національного розвитку, що вже вирізнялися наявністю позитивних змістовних програм, які стали причиною мобілізації громадських і політичних сил.

За президенства В. Ющенка олігархічні групи завдяки політичній реформі 2004–2006 рр. утворили для себе політичне поле, в якому не було домінуючого політичного суб'єкта. В. Ющенко зробив акцент на позитивній стороні ідентичності «європеїзму», нав'язуючи суспільству такі нові категорії як «європейська нація». 7 лютого 2010 р. наступним Президентом України був

обраний В. Янукович, який запропонував категорії «стабільність», та здійснюючи свої повноваження припинив задовольняти своїх виборців. З 7 червня 2014 р. по 20 травня 2019 р. президентський пост займав П. Порошенко, який був один з лідерів «Євромайдану» та очолював народний супротив. Пост Глави держави П. Порошенко отримав в часи військового конфлікту на Сході України (на Донбасі).

Наступним Президентом України 20 травня 2019 р. був обраний В. Зеленський, якого можна вважати безумовним політичним лідером України і який має високий рейтинг довіри у провідних демократіях світу. В. Зеленському вдалося об'єднати провідні держави світу та сформувати коаліцію. З початком російської агресії президент створив політичну платформу оборони України, проголосивши всім політикам працювати на захист та оборону держави. Показовим є те, що Президент України В. Зеленський відзначений Премією Вінстона Черчилля за лідерство Міжнародного товариства Вінстона Черчилля.

Оцінюючи стан політичного лідерства в Україні, можна сказати, що українські президенти, отримуючи перемогу на виборах з підтримкою більше як 50 % виборців досить швидко втрачають їх довіру, що є підтвердженням проблем з політичним лідерством в Україні. Відсутність рейтингових політиків та низький рейтинг майже всіх президентів говорить про недостатнє виконання ними ролі політичного лідера. Зокрема Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович краще реалізовували політичне лідерство перебуваючи в статусі лідера опозиції чи партійного лідера, ніж на посаді президента. Це говорить про складність завдань, які постають перед Президентами України, чи недостатнє розуміння особливостей президентського політичного лідерства.

Особливості формування політичного лідерства в центральноазійських країнах: мала кількість альтернативних шляхів і каналів формування політичного лідерства; роль політичних партій є символічною, вони повністю підконтрольні державі; «третій сектор» не інституціолізований щодо появи нових лідерів та малорозвинений; тільки державні органи мають можливість формування потенційних політичних лідерів, результатом чого є відсутність багатоканальної, системної і цілісної основи даного процесу.

В Узбекистані центральне місце в політичній системі належить президентові. В Туркменістані політичні еліти є маргіналізовані і схожі на радянський партгоспактив чи середньовічних підданих свого володаря. Особа в даній системі може змінюватися, але принцип взаємовідносин залишається. Киргизстан є однією з

держав де протягом державної незалежності здійснилася зміна еліт. В країнах Центральної Азії є звичною беззмінність Президентів, але при цьому відбуваються формальні вибори. Механізмом формування політичного лідерства є передача влади «у спадок», що сприяє продовженню політичних династій. Політичні лідери фактично є автократичними керівниками.

Формування та розвиток політичного лідерства в кавказьких країнах: Грузія — зміна влади відбувалася внаслідок національно-визвольних революцій; Азербайджан — перевага надається харизматичним лідерам; Вірменія — від початку незалежності політичне лідерство формувалося на засадах антикомуністичної ідеології.

Провідною фігурою в грузинській владі був лідер партії «Національний рух — демократи» М. Саакашвілі, який обіймав посаду президента Грузії в 2004–2013 рр., один із лідерів «Революції троянд». В 2015 р. був позбавлений грузинського громадянства, натомість отримав українське громадянство за президенства П. Порошенка. В 2015–2016 рр. займав посаду голови Одеської ОДА, а в 2017 р. зареєстрував політичну партію «Рух нових сил». Політична діяльність М. Саакашвілі в Україні була зумовлена конфліктом з П. Порошенком та його відставкою, досить частими звинуваченнями у популістських методах управління. 7 травня 2021 р. президентом України В. Зеленським, М. Саакашвілі був призначений головою Виконавчого комітету Національної ради реформ України.

Еволюція інституту політичного лідерства в країнах Балтії: лідери обиралися з раціонально-легальних міркувань виборців; прибалтійські країни обрали курс демократичних режимів, де виявляється еволюція політичного лідерства, яка формується на основі конкурентності, професіоналізації і інституалізації лідерства. Країнами де президентами обиралися емігранти є Литва — Валдас Адамкус і Латвія — Вайра Віке-Фрейберг. Даний шлях формування еліти показує рівень толерантності суспільства. Політики-емігранти не мають міцних зв'язків з місцевими потужними фінансово-промисловими групами, що є їх перевагою у конкурентній боротьбі.

Екс-президент Литви Валдас Адамкус, який був обраний у 1998 р. в 72 роки, понад 40 років проживав у західному світі, мав вільне уявлення про свободу та прогресивні погляди, гарно знав правила гри в цивілізованому світі. Головними зовнішніми пріоритетами Президента було приєднання до НАТО і ЄС, всесторонній розвиток та зміцнення зв'язків з усіма сусідами, покращання іміджу держави. В. Адамкус, як і наступний Президент

Литви Р. Раксас визнавали збереження хороших відносин з Україною. В 2019 р. Президентом Литви став Г. Науседа, в минулому радник президента В. Адамкуса.

В Латвії президент здійснює церемоніальну роль глави держави. Латвія є республікою з парламентською багатопартійною представницькою демократією, де головою уряду є прем'єр-міністр. Законодавча влада здійснюється урядом та парламентом, а виконавча влада здійснюється урядом. З 8 липня 2007 р. по 7 липня 2011 р. президентом Латвії був Валдіс Затлерс, який як професійний лікар брав участь в ліквідації Чорнобильської катастрофи в 1986 р. З 8 липня 2011 р. по 7 липня 2015 р. президентський пост очолював латвійський підприємець та політик Андріс Берзіньш. З 8 липня 2015 р. по 29 травня 2019 р. президентом Латвії був екс-міністр оборони Раймондс Вейоніс. В 2019 р. президентом Латвії обраний латвійський юрист Егілс Левітс, який підтримує та допомагає Україні, виступає проти російської окупації і російського імперіалізму.

Церемоніальна роль належить також президенту Естонії, який є символічною фігурою. Арнольд Рюйтель, який займав президентський пост з 8 жовтня 2001 р. по 9 жовтня 2006 р., навіть після складання повноважень досить активно підтримує контакти з офіційним Києвом. З 9 жовтня 2006 р. по 10 жовтня 2016 р. президентом Естонії був Тоомас Гендрік Ільвес, який підтримував проєвропейський курс розвитку України. Керсті Кальюлайд (10 жовтня 2016 — 11 жовтня 2021) була першою естонською лідеркою, яка відвідала зону бойових дій на Донбасі. В 2021 р. естонський біолог та державний службовець Алар Каріс був обраний президентом Естонії, який всіляко підтримує українців.

Такі Центрально-східноєвропейські країни (ЦСЄ) як Польща, Угорщина та Чехія обрали шлях реальних демократій, що спричинило вдале функціонування новоутворених політичних режимів у другій половині 90-х років XX ст. Антикомуністичні демонстрації, які розпочалися у Чехословаччині восени 1989 р. стали продовженням «оксамитових революцій» в Польщі і Угорщині.

Принциповим питанням став перехід до повноцінних виборів, як до головного способу формування політичної еліти. В Польщі в результаті виборів до Сейму 4 червня 1989 р. 161 місце здобула «Солідарність». В серпні 1989 р. польський парламент схвалив кандидатуру одного з активістів «Солідарності» Т. Мазовецького, як прем'єр-міністра країни. З 22 грудня 1990 р. по 22 грудня 1995 р. на президентських виборах перемогу здобув лідер «Соліда-

дарності» Л. Валенса, який активно підтримував «Помаранчеву революцію» 2004 р. та виступає за інтеграцію України до Європейського Союзу. Обраний з 6 серпня 2015 р. президент Польщі А. Дуда, теж активно підтримує шлях на вступ України до Європейського Союзу.

До основних факторів, які зумовили створення «керованих» демократій з гіперболізованим впливом президента в 90-х роках ХХ ст. в Молдові, Білорусі, росії та Україні відносять: брак досвіду демократичного будівництва; окрім вирішення питання щодо розбудови демократичних інститутів, ще завдання переходу з соціалістичної до ринкової економіки і поступовий перехід від імперії до сучасної європейської нації; повна відсутність ротації еліт.

Ще з середини 90-х років Молдова відмовилася від моноцентричної владної моделі та перемістилася в сторону парламентаризму. Україна досягши в часи розбудови у ХХ столітті моноцентричної влади, розпочала рух до збалансованого розподілу влади між політичними акторами лише з середини 90-х років ХХ століття.

В Молдові шлях до впливового президенства відбувався в межах парламентської республіки. Форма політичного устрою є важливим, але не визначальним чинником успішних модернізаційних перетворень. Позитивна динаміка модернізаційних процесів потребує таких факторів, як ефективної діяльності владного механізму, могутніх національних лідерів як суб'єктів політики та монолітність еліт.

Першим Президентом пострадянської Молдови було обрано Мірчу Снєгура у 1991 р., яку він займав до 1996 р. М. Снєгура народився 1940 р., завершив Кишинівський сільгоспінститут, працював директором НДІ польових культур, генеральним директором науково-виробничого об'єднання «Селекція». З 1980 р. перебував на партійній роботі, працював секретарем ЦК Комуністичної партії Молдови по сільському господарству. У 1989 р. обирався Головою Верховної Ради МРСР. У 1995 р. вийшов зі складу Аграрно-демократичної партії та сформував Партію відродження і згоди. У 1996 р. в другому турі програв президентські вибори П. Лучинському. У 1998 р. М. Снєгура було обрано депутатом парламенту за списком виборчого блоку «Демократична конвенція». Очолював альянс «За демократію і реформи». Президент М. Снєгура увійшов в історію не тільки як політичний діяч, за час перебування якого на посаді Молдова стала незалежною країною. Але й з постаттю першого Президента пов'язаний на пострадянському просторі сепаратистський скандал між Молдовою та Придністров'ям.

Наступний Президент П. Лучинський репрезентував себе як досвідчений політик. В 1997 р. за шість місяців президенства Молдова призупинила падіння ВВП, забезпечила зростання іноземних інвестицій на 93 %, бюджет у напрямку доходів було виконано, що сприяло усуненню заборгованостей по пенсіям та заробітним платам. З 1998 р. П. Лучинський оголосив курс по боротьбі з політичною корупцією та неефективним механізмом управління засобом перетворення країни на президентську республіку. 23 травня 1999 р. разом з місцевими виборами П. Лучинський провів загальнонаціональний референдум щодо запровадження президентської форми правління в республіці. Вже 5 червня 2000 р. парламент Молдови проголосував поправки до Конституції, в результаті чого Молдова стала парламентською республікою, в якій Президент обирається парламентом, та парламент формує уряд. 25 лютого 2001 р. парламент обирає президентом Молдови В. Вороніна, який був лідером комуністів. В. Воронін був провідним політичним актором Молдови. Сильними сторонами президента були: вміння йти на компроміси, лояльне ставлення до опонентів, гармонійне поєднання популізму і політичної принциповості, талант політичного тактика.

З квітня 2009 р. Молдова не мала законного Президента. Починаючи з 16 березня 2012 р. з восьмої спроби главою держави став голова Вищої ради магістратури 63-річний Н. Тімофті. В 2016 — 2020 рр. президентське крісло посідав І. Додон. Впродовж 2019 р. в Молдові відбулися дві політичні кризи та проходили парламентські вибори, що стало масштабним перезавантаженням влади в країні. Прийшло правління Демократичної партії Молдови (ДПМ), та за визначенням мас-медіа і молдовських політиків відповідно до імені лідера Демократичної партії олігарха Влада Плахотнюк — «режим Плахотнюка», минув транзитивний період коаліції проросійської Партії соціалістів Республіки Молдова (ПСРМ) і проєвропейського блоку (ACUM), відбулася зміна на правління міноритарного Уряду, що був підконтрольний Президенту Молдови І. Додону.

Причинами програшу Демократичної партії були непопулярність даної політичної сили та її лідера В. Плахотнюка: значний рівень корумпованості правлячої верхівки та зосередження влади в руках В. Плахотнюка, який засобом своїх людей контролював Уряд, парламент і судову гілку влади; підтримка В. Плахотнюка посприяла перемозі І. Додона на президентських виборах 2016 р.

24 грудня 2020 р. президенткою Молдови стала Мая Санду, яка брала участь у виборах президента 2016 р. М. Санду дотри-

мується євроінтеграційного напрямку. Заявою М. Санду стало те, що російські військові повинні піти з Придністров'я, а Крим — це Україна.

В демократичних країнах на відміну від недемократичних, на основі прозорої, відкритої процедури здійснюється постійна зміна лідерів на підставі конкуренції. Політичне лідерство міжнародного рівня має формуватися на демократичних механізмах циркуляції еліт, через стратегію конкурентної поведінки.

Резюме за змістом теми

Представлені в різних системах політичне лідерство і керівництво існують як механізм інтеграції групової діяльності; як спосіб існування влади; як форма відносин у групі; як політичний інститут та процес; як тип влади. Явище політичного лідерства є одним з системотворчих чинників суспільно-політичних процесів. Політичне лідерство і керівництво як процес в історичній динаміці проявляється через дію соціальних (інститут влади і президенства) та політичних інститутів, що його складають. Інститут політичного лідерства виникає за відповідних політичних і соціокультурних умов суспільного розвитку. Змінюючись і трансформуючись в часі та виникнувши у XIX ст. інститут політичного лідерства зберігає суттєві риси і відмінності щодо інших політичних і соціальних інститутів, та має свої характерні ознаки.

Політичними лідерами є люди, що повинні бути інтелектуально, професійно, морально-психологічно і організаційно підготовлені до владної діяльності, здатні справляти легітимний вплив на все суспільство чи його окремі частини. За роки незалежності на українській політичній арені так і не з'явилося достатньо особистостей спроможних вирішувати суттєві завдання не тільки управлінського характеру, а й з розбудови державності. Політичні лідери повинні структурувати когнітивний простір масової свідомості шляхом утворення, стимулювання та підтримки соціальних категорій, які включають в себе якнайбільше послідовників та рядових членів суспільства. Низьким рейтингом українських президентів являється те, що вони не змогли створити почуття єдиного «ми», що повинно об'єднати суспільство і лідера, жоден з них не міг показати себе в якості такого, який підтримує «колективну ідентичність».

Як явище політичне лідерство притаманне майже кожній сучасній країні. Зокрема, відбулося функціонування інституту полі-

тичного лідерства за умов нових незалежних держав, таким шляхом пройшла й Україна, та держави в минулому регіональної організації Співдружності Незалежних Держав, країни Балтії та Вишеградської групи. Зміни в постсоціалістичну добу поставили на перший план питання стабілізації через активне опанування громадянами численних інституцій, якими є інфраструктура сучасного громадянського суспільства. Питання адаптації до євроатлантичних інститутів пройшли такі сусіди України, як Словаччина, Польща, Чехія, Угорщина. Тому досить різноманітні варіанти політичного лідерства виявляються в постсоціалістичних країнах.

Розуміння вибору країною того чи іншого шляху, та роль лідера у вданих процесах проявляєтеся через чинники інституціоналізації суспільства та харизматичного лідерства. Такими харизматичними лідерами можна вважати Л. Валенсу, В. Гавела, та С. Ніязова. Для харизматичних лідерів важливим є формування інститутів для сучасного розвиненого суспільства — вільні вибори, багатопартійність, громадський контроль над збройними силами, ціною власної популярності або ж «харизми». В іншому випадку «харизма» сама є «інститутом», що утримує в собі все. Інститут лідерства є ще сприятливим індикатором розвитку суспільства, який визначає вектор його руху.

Політичне лідерство в країнах Центральної Азії сприяло розвитку цінностей і норм поведінки європейських держав. Ефективна співпраця України з Узбекистаном, Казахстаном та Туркменістаном має показувати бажання і можливість України, бути фактором збільшення рівня безпеки в регіоні Центральної Азії. Характеристикою лідерства в прибалтійських країнах на найвищу державну посаду є обирання представників еміграції, які завдяки інтегрованості в західні суспільства сприймались як відкриті лідери. Лідерам прибалтійського регіону притаманні націєорінтованість, консолідованість в стратегічних питаннях. Утворені на території колишнього Радянського Союзу постсоціалістичні країни показують різні варіанти розвитку інституту політичного лідерства. Основними механізмами формування політичного лідерства Радянського Союзу були сукупність дисидентських рухів і система номенклатурного розподілу повноважень. В Україні, Молдові, Білорусі та росії система формування політичного лідерства функціонує як антрепренерська та містить елементи системи гільдії. У центральноазійських державах характеризується меншою кількістю альтернативних каналів і шляхів формування політичного лідерства, якими володіють лише

державні органи. Закавказькі країни схильні до харизматичного лідерства. В прибалтійських країнах політичне лідерство формується на засадах конкретності, професіоналізації і інституоналізації.

Терміни та поняття до теми

Політик — активний учасник політичного життя, політичний діяч, особа, яка професійно займається питаннями політичного життя суспільства.

Лідерство — це управлінський статус, соціальна позиція пов'язана із прийняттям рішень, це керівна посада.

Політичне керівництво — це діяльність державних органів та посадових осіб, які посідають верховне, ієрархічно найвище місце у структурі держави і концентрують найвищі повноваження щодо прийняття державних рішень, найвищих кадрових призначень, розподілу фінансових та матеріальних суспільних ресурсів, а також використання силових та інформаційних структур держави.

Політичне лідерство — процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все суспільство, чи певну його частину, котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичний лідер (від англ. leader — ведучий, керівник) **—** це людина, яка, завдяки своїм особистим якостям, має домінуючий вплив на членів соціальної групи, організації, партії. Лідер здійснює функції впливу, організації, *мобілізації,* цементування чи роз'єднання в групі засобами морального впливу, апелюючи до громадської думки.

Харизма (від грец. chasrisma — милість, благодать, Божий дар) — це особливості, видатні здібності *вождя*, надані йому, як вважається, від природи, від Творця. Це робить його в очах пересічних громадян носієм вищої правди, істини, виразником сутності суспільного буття.

Харизматичний лідер — політичний дія, наділений *харизмою*, що й визначає його становище як лідера. Одна з передумов утворення *політичних партій.*

Запитання. Завдання

1. Розкрийте зміст понять «політичне лідерство» та «політичне керівництво»?

2. Що впливає на становлення політичного лідерства?

3. Який, на Вашу думку, тип політичних лідерів переважає в сучасній Україні?

4. Обґрунтуйте думку за допомогою трьох аргументів про хибність позиції, яка виправдовує помилки лідера помилками або провокаціями його оточення.

5. Назвіть відомих Вам зі світової історії політичних лідерів.

6. Поясніть, у чому українська політична еліта відстає від еліти Європейських країн, враховуючи при цьому: політичні традиції; тип політичного режиму; рівень економічного розвитку; обсяг привілеїв і пільг.

7. Назвіть особливості формування політичного лідерства в Україні, росії, Молдові, Білорусі.

8. У чому полягають особливості функціонування політичної еліти в країнах Центральної Азії?

9. Назвіть спільне та особливе у формуванні інституту президента центральноазійських країн.

10. Охарактеризуйте державотворчу діяльність глав держав Закавказзя. Порівняйте та зробіть висновки?

11. Які передумови зумовлюють політичний темперамент еліти в Балтійських країнах?

12. Охарактеризуйте відомого Вам українського політичного лідера за такими рисами: політичне переконання; освіта; вольові якості; стратегічні пріоритети; основні помилки; основні досягнення.

Теми рефератів

1. Визначте основні тенденції формування політичного лідерства в Балтійських країнах.
2. Проблеми та шляхи формування політичного лідерства в сучасній Україні.
3. Характеристика основних політичних лідерів українського політичного процесу.
4. Шляхи формування політичного лідерства в країнах Центральної Азії.
5. Канали та шляхи формування політичного лідерства в країнах Центральної та Східної Європи.

Література

1. Балацька О. Б. Політичні еліти та лідерство: навч. посіб. для студентів ВНЗ; [під ред. Л. І. Павлової]; М-во освіти і науки України, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Сєвєродонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2020. 135 с.

2. Буракова Л. Чому Грузії вдалося. / Пер. з рос. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 264 с.

3. Комарова К. В. Лідерство: навч. посіб. для студентів ВНЗ / К. В. Комарова, С. П. Коляда; М-во освіти і науки України, Ун-т мит. справи і фінансів. Дніпро: Ун-т мит. справи та фінансів, 2017. 430 с.

4. Крейґ Нік. Лідерство починається з призначення; [пер. з англ. В. Галкіна]. Харків: Фабула, 2019. 238 с.

5. Лідерство у громаді. Як наснажувати людей та досягати спільних цілей: посібник / [авт. та упоряд. І. Ібрагімова]. Київ: Юстон, 2020. 105 с.

6. Михненко А. М. Лідерство та управлінська еліта : навч. посіб. / А. М. Михненко, Н. Т. Гончарук, Е. М. Макаренко. К.: НАДУ, 2011. 291 с.

7. Морарь М. В. Партійне лідерство як політичне явище. Монографія. Мелітополь: вид-во редакції «Ваша газета», 2011. 400 с.

8. Нежинська О. О. Лідерство та керівництво: психологічний дискурс; М-во соц. політики України, Ін-т підгот. кадрів держ. служби зайнятості України. Херсон: Олді-плюс, 2020. 263 с.

9. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Монография. Киев: Знание Украины, 2006. 296 с.

10. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. Монография. Киев: Знание Украины, 2001. 270 с.

11. Пахарєв А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 182 с.

12. Політика в особах (політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Ф. М. Рудич та ін. ; за заг. ред. Ф. М. Рудича]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 397 с.

13. Політична еліта та лідерство: хрестоматія / М-во освіти і науки України, Терноп. нац. екон. ун-т; [уклад.: Т. В. Гончарук-Чолач, М. Л. Шумка]. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2019. 267 с.

14. Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті — початок 90-х рр. XX ст.). К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 268 с.

15. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні / Зущик Ю. М., Кривошеєнко О. В., Яблонський В. М. К. : Альтерпрес, 1999. 273 с.

Тема 8

СУЧАСНІ СВІТОВІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: сутність та типи політичних процесів сучасності; передумови і фактори, базові принципи політичної трансформації, модернізації і демодернізації; процес формування глобалізації та її призначення; визначальний вплив політичних процесів на всі сфери суспільного життя; поняття та основні характеристики демократизації як політичного процесу; базові постулати транзитології та теорії демократичних транзитів, а також кейси їх реалізації у різних країнах перехідного типу; поняття й ознаки автократії як одного з провідних політичних режимів сучасності; передумови і наслідки авторитарних реваншів у сучасному світі.

Після опанування матеріалів теми студент умітиме: визначати сутність провідних політичних процесів; аналізувати перспективи політичного розвитку і політичних змін в сучасному світі; відстежити реалізацію різних модернізаційних проектів та типів; розрізняти позитивні та негативні наслідки глобалізації; застосовувати основні терміни, пов'язані з світовими політичними процесами; визначати місце України у провідних світових політичних процесах сучасності; вирізняти специфіку перебігу процесів демократичного транзиту у різних країнах перехідного типу; аналізувати причини авторитарних реваншів та прогнозувати можливі вектори розвитку сучасних автократій.

Навчальні питання:

1. Поняття та сутність провідних світових політичних процесів сучасності.
2. Процеси глобалізації та їх наслідки: політологічний аналіз.
3. Суперечності демократичних транзитів у сучасному світі.
4. Авторитарні реванші та феномен автократичної креативності.

1. Поняття та сутність провідних світових політичних процесів сучасності

Людському суспільству властивий невпинний розвиток, постійне долання статичності, застиглості, «замороженості». За великим рахунком і незначними винятками, жива історія — це нескінченна низка досягнення нових якісних рубежів, сутнісних змін і перетворень, іншими словами — трансформацій, чи то уповільнених, чи розмірених, або прискорених чи навіть стрибкоподібних і карколомних. Подібні сутнісні зміни і перетворення ми можемо розглянути крізь призму низки політологічних кате-

горій, таких як: *політичний (трансформаційний) процес, модернізація, демодернізація, трансформація, глобалізація.*

Термін «*процес*» запозичений політичною наукою з кібернетики, де під ним розуміється будь-яка послідовність, що настають одна за одною і нерідко по черзі взаємопов'язаних подій, що ведуть до конкретного результату. У політичній науці поширено три основні погляди на визначення політичного процесу: по-перше, під політичним процесом розуміють усе, що відбувається в політиці; по-друге, ототожнення цієї категорії з категорією «політика»; по-третє, трактування поняття «політичний процес» як зміни станів політичної системи суспільства.

Таким чином, ***політичний процес*** у широкому сенсі є сукупною діяльністю соціальних спільнот, громадських об'єднань і груп, окремих осіб, які переслідують певну політичну мету, а у вузькому сенсі — діяльність соціальних суб'єктів для здійснення політичних рішень. Наявність у суспільстві політичних процесів свідчить про те, що політична система існує, функціонує і розвивається. Політичний процес показує, як індивіди, групи, інститути зі своїми суб'єктивними інтересами і цілями взаємодіють, один з одним.

В сучасній науковій літературі існує чимало визначень змісту поняття «***трансформація***». Дослівно «трансформація» (від лат. transformatio — перетворення) означає модифікацію чи зміну виду, форми, структури або істотних властивостей і характеристик об'єкта. Трансформувати означає змінити, перетворити з одного на інше. Стосовно суспільства поняття «трансформація» є однією з найбільш істотних форм його перетворення, у якій відбуваються зміни самої соціальної системи, а не лише її окремих компонентів.

Розглядаючи поняття трансформації як загальний предмет філософського аналізу, *В. Карасьов* визначає трансформацію як найбільш широку й універсальну категорію, зміст якої складає становлення, функціонування і розвиток якості соціуму в цілому або його окремих одиниць.

У суспільних науках термін «трансформація» почав використовуватися із середини минулого століття, однак трансформація розглядалася в цей період виключно як модифікація поняття «модернізація». Тільки з кінця 80-х рр. XX ст. «трансформація» стала використовуватися як самостійне поняття у дослідженні сучасних соціумів, насамперед, щодо характеристики соціальних процесів, які відбувалися на посттоталітарному (посткомуністичному) просторі. Сьогодні ж ця категорія використовується як ключове поняття у дослідженні сучасних суспільств і стосується

майже всіх аспектів соціальної проблематики — від глобальної трансформації світового співтовариства до трансформації політичних еліт або культури.

Оскільки поняття ***трансформаційного процесу*** є достатньо широким, сучасні автори вкладають у нього різний зміст. Довідкова література визначає трансформацію стосовно суспільних процесів як зміну форми, природи або характеру суспільства чи окремої його структури, перетворення соціальних структур, соціально-політичних і правових інститутів, що супроводжується, на відміну від реформування, їх корінним зламом, перехід до якісно нового стану організації суспільства, що здійснюється як результат наростання питомої ваги нерівних за своєю вагою та спрямованістю відносин зі своїм оточенням. Провідними сучасними вченими соціальна трансформація розуміється як:

– радикальна й відносно швидка зміна соціальної природи суспільства (*Т. Заславська*);

– перетворення суспільства, що відрізняється національно-культурною своєрідністю (*В. Ядов*);

– швидка, зовнішня, поверхнева зміна соціальності за допомогою впровадження в неї чужорідних елементів, видаваних за необхідні підстави, і супроводжуване наростанням негативних явищ (*Н. Іконнікова*);

– комплексне, переважно еволюційне перетворення суспільства як соціокультурної системи — соціокультурна трансформація (*Н. Лапін*).

Як бачимо, соціальну трансформацію можна визначити як процес зміни суспільства, що містить у собі «безліч складно поєднаних економічних, політичних і соціальних процесів», неминучими й дуже важливими наслідками якого стають зрушення у соціальній структурі суспільства та його культурі. Найважливішою складовою процесу соціальної трансформації є трансформація політичної системи.

Під *політичною трансформацією* розуміється набуття політичною системою нових рис, зміна політичних стандартів і цінностей; радикальні структурні зміни, спрямовані на досягнення якісно нового стану системи; процес істотної зміни умов і механізмів функціонування політичної системи в цілому або її окремих частин, що призводять до виникнення нових форм політичних організацій та інститутів, до зміни форм державного правління або політичного режиму.

Особлива роль політичної трансформації як складової загальної соціальної трансформації, на думку сучасних дослідників,

визначається тим, що саме в її процесі продукуються управлінські рішення, як правило, у вигляді нормативних актів, що регулюють найважливіші аспекти всього суспільного життя і є обов'язковими до виконання, оскільки підкріплюються державним примусом. Політична трансформація, на відміну від економічної та культурної (що можуть відбуватися майже автономно достатньо довгий час), передбачає відповідні обов'язкові зміни в усіх інших сферах суспільного життя.

Основним змістом трансформаційного процесу є якісна й комплексна зміна структури і функціонування політичної системи суспільства, динаміка й результативність якої залежить від здатності політичних інститутів і основних політичних акторів реагувати на внутрішні та зовнішні виклики. Політична трансформація є відбиттям спроможності політичної системи адаптуватися до нових соціальних вимог, підтримувати раціональні традиційні структури, а також створювати нові інститути, що забезпечують оптимізацію механізмів «зворотного зв'язку» між владою й громадянами.

Таким чином, політична трансформація може бути визначена як процес кардинальних змін характеру, структури й механізмів функціонування політичної системи, спрямований на досягнення якісно нового стану системи — її інституціональної сфери, а також норм, цінностей та моделей політичної поведінки.

Основу націлених трансформаційних процесів, як засвідчує світовий досвід, становить процес ***модернізації***. Термін «модернізація» вживається в науці з 50-х років XX ст. Етимологічно він пов'язаний з французькими словами *moderne* — сучасний, новітній та *modernisation*, що означає оновлення, а також з англійськими однокореневими термінами *modern, modernity, modernization,* щодо яких можливі два варіанта перекладу на українську мову. Перший — буквальний, коли всі три терміни передаються спорідненими словами: модерний, модерність і модернізація, другий — українізований варіант: сучасний, сучасність та осучаснення. Отже, під «модернізацією», яка в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, у політичній науці розуміють: сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості.

Відповідно до загальної ідеї концепції зазначених вчених, модернізація є процесом трансформації системних якостей політич-

ного життя та функцій інститутів політичної системи під час переходу від традиційного суспільства до сучасного. При цьому поняття «*традиційне суспільство», «не-західне суспільство»* і *«сучасне суспільство»* відбивають різний рівень розвитку соціальних систем, наявність різних механізмів соціальної регуляції та адаптації, технологій соціальних змін, а також фіксують різні місце і роль індивіда в соціальних системах та можливості його самореалізації. Модернізація, таким чином, це процес перетворень, що передбачає рух суспільства до найбільш ефективної моделі стійкого розвитку; подолання економічної відсталості, політичної нестабільності, розвиток інноваційної діяльності, процес створення нових технологій, нової системи духовних цінностей та ідеологічних настанов.

Серед авторів класичної теорії модернізації відсутня єдність думок щодо рушійної сили процесу політичної модернізації. Застосовуючи функціональний підхід, *Г. Алмонд* і *Л. Пай* вважають, що політичний розвиток потребує постійного вдосконалення функцій, які має виконувати політична система для забезпечення стабільності та ефективності всього політичного організму. Зміна системних якостей та функцій політичних інститутів, на думку вчених, містить у собі *три процеси*:

- структурну диференціацію інститутів політичної системи та спеціалізацію їх функцій;
- зростання здатності політичної системи до інновацій, мобілізації та виживання;
- тенденцію до рівноправності.

Мета модернізації у загальносвітовому масштабі тісно пов'язана з ціннісно-культурним механізмом її забезпечення: економічного зростання, демократії для народу, політичної стабільності й соціального порядку, добробуту і всебічного забезпечення творчого потенціалу особистості, врівноваженого соціальною справедливістю й рівністю можливостей.

Яскравим прикладом модернізаційних процесів є зокрема українська виборча система. Під «виборчою системою» ми розуміємо порядок формування виборних органів держави та органів місцевого управління (самоврядування) на основі конституції та законів. Історія української виборчої системи — найкращий приклад того, як вирішення проблем здійснюється через запозичені рішення. Ключові проблеми, які має розв'язати українська виборча система:

– забезпечення політичної відповідальності на рівні партій і політиків;

–розвиток політичних партій у цілому по країні;
– розвиток партійної демократії й конкуренції лідерства;
– формування стійких коаліцій;
– реалізація передвиборчих програм.

Зворотним процесом модернізації є ***демодернізація***. Найчастіше цей процес розглядають у контексті трансформації пострадянських країн. У своїй праці «Розвиток та дистопія» *М. Мінаков* описав генезу поняття демодернізація. У західній соціології це поняття використовували спочатку для опису реакції окремих груп (приміром, релігійних спільнот чи молодіжних контркультурних рухів) на загальні модернізаційні процеси. *А. Турен* і *Ш. Ейзенштадт* намагалися перенести це поняття до центру уваги соціальної теорії, проте намарно. *Дж. Боун* і *Д. Фазенфест* застосовували теорію демодернізації для економічного аналізу пізнього капіталізму.

У Східній Європі вчені застосовували це поняття охочіше, особливо після того, як пострадянська демодернізація стала домінувати в результаті утвердження президенства *В. Путіна в Росії*, перемоги авторитарних тенденцій в часи правління *В. Януковича в Україні* та розростання авторитарно-консервативного «поясу» від Астани до Мінську та від Москви до Анкари. У цьому контексті першим почав вивчати демодернізацію російський етнограф *В. Тішков* під час дослідження наслідків чеченських воєн для населення Чечні. Російський політик *Г. Явлінський* використав це поняття для опису тенденцій соціально-економічного розвитку Росії на початку XXI ст. Дещо пізніше український історик *А. Портнов* писав про демодернізацію у контексті розвитку української освіти.

А. Рабілотта, Я. Рабкін і *С. Саул* запропонували загальну теорію демодернізації, яку визначили як зворотний розвиток сучасного суспільства. *Я. Рабкін* визначає ***демодернізацію*** у лінеарних термінах: «Демодернізація означає регрес за шкалою модерності. Це означає тривалу деградацію матеріальних, фізіологічних (health) та культурних умов у колись модернізованому суспільстві, повернення до «передмодерних» форм життя і колективних ідентичностей».

В. Козюк і *О. Длугопольський* розглядають «ресурсне прокляття» як демодернізуючий процес у ресурсозалежних суспільствах. Дослідники демонструють, що тривала опора на природні ресурси приводить до інституціонального дефіциту, домінування неформальних правил і процедур в управлінні та до узурпації влади правлячими групами. Спираючись на аналіз даних про економічні та управлін-

ські практики у сучасних суспільствах, автори дійшли висновку про наявність статистичної залежності між експортом мінералів і розвитком «кроні-секторів» в економіці, а також зворотній кореляції між експортом мінералів і політичною стабільністю.

Висновки. Той або інший різновид політичного процесу визначається характером, спрямованістю й інтенсивністю політичних змін, під якими можуть розумітися переходи політичної системи з одного стану до іншого. Критеріями виокремлення певного різновиду політичного процесу є: перетворення, що відбуваються в політичній структурі суспільства, політичній культурі й політичній поведінці; становлення та розвиток політичних інститутів; ускладнення форм політичної взаємодії тощо.

2. Процеси глобалізації та їх наслідки: політологічний аналіз

Глобалізаційні процеси стали невід'ємним елементом існування та розвитку всіх країн світу. ***Глобалізація*** сприяє посиленню взаємозалежності держав та злиттю усіх кордонів. На сьогодні немає держави, спроможної уникнути впливу цього процесу на ті чи інші сфери суспільного життя, навпаки, глобалізація стає дедалі інтенсивнішою та відчутнішою. На думку деяких учених, однією з передумов виникнення сучасних процесів глобалізації є початок зародження так званих глобальних форм співіснування людства, які належать до витоків зародження людства, де вже тоді основна роль належала силовим формам «спілкування» між різними племенами та народами.

З погляду етимології поняття «*глобальний*» походить від французького «global», тобто планетарний, всеосяжний та означає процес, предмет або явище, що належить до території всієї земної кулі, охоплює її повністю, тобто має всесвітній характер.

Існують різні точки зору з приводу того, коли почався процес глобалізації: це явище сучасне чи його витоки сягають у глибину століть. Так, у інтерпретації професора *М. Стегера* процес глобалізації охоплює *п'ять періодів розвитку*:

1) доісторичний період глобалізації (V–III тисячоліття до нашої ери);

2) рання глобалізація (п'ятнадцять століть після Різдва Христового);

3) глобалізація до періоду модерну (1500–1700 рр.);

4) глобалізація епохи модерну (1700–70-ті роки XX ст.);

5) сучасний період глобалізації (з 1970-х рр. і дотепер).

У *вузькому розумінні* процес глобалізації розглядають виключно як економічне явище та досліджують його прояви в сфері економіки й технологій, які призводять до перетворення земної кулі у «велике село». Дж. Сорос ототожнює глобалізацію з вільним рухом капіталу й подальшим зростаючим домінуванням глобальних фінансових ринків і багатонаціональних корпорацій над національними економіками.

Прихильники *широкого підходу* розглядають глобалізацію як явище цивілізації, що охоплює також політико-правову й соціально-культурну сфери суспільства. Прикладом такого підходу є визначення глобалізації, запропоноване російським дослідником *В. Култигіним*, який розуміє її як тенденцію, процеси, основною рисою яких є пов'язування різних країн у єдине світове ціле в соціальних, політичних, економічних, культурних царинах. На думку *В. Кувалдіна*, глобалізація є новим суспільним устроєм, процесом формування глобального людського співтовариства.

Щоб все ж дати остаточне визначення поняттю «глобалізація» варто спочатку зазначити основні ***характерні ознаки*** цього явища:

1. Глобалізація є якісно новим етапом закономірного розвитку світового ринкового простору.

2. Глобалізація має об'єктивний характер, адже відбувається незалежно від волі суб'єктів глобалізації.

3. Глобалізація є загальносвітовим процесом, який охоплює усі без винятку сфери суспільного життя, всі процеси та явища, що відбуваються у світі.

4. Глобалізація сприяє утворенню взаємозв'язків та взаємозалежності, сприяє загальносвітовій єдності, утвердженню певних стандартів, уніфікації норм, за допомогою яких врегульовуються такі взаємовідносини.

5. Це двосторонній процес, наслідками якого є як позитивні, так і негативні явища.

6. Глобалізація є безперервним процесом. Навіть у випадку, коли держава буде ізольована від світу, процеси глобалізації обов'язково вплинуть і на неї.

7. Глобалізація пов'язана з кризою світового капіталізму, переходом від економічного, індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного суспільства.

8. Глобалізація проявляється в найбільш тісній взаємозалежності національних виробничих комплексів, обумовлений зростанням масштабів і прискореним переміщенням виробництва, товарів і послуг, фінансового капіталу.

Таким чином, узагальнюючи, ***глобалізація*** — це процес трансформації світового співтовариства, що охоплює усі сфери життя суспільства, у єдину відкриту систему інформаційних, технологічних, фінансових, економічних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей.

До *позитивних наслідків глобалізації* можна віднести:

– встановлення нової системи політичних і економічних міжнародних відносин по завершенні холодної війни;

– бурхливий технологічний прогрес;

– значно ширший та вільніший доступ до інформації і відповідне поширення можливостей та способів комунікації у світовому масштабі;

– покращення взаєморозуміння між різними культурами та цивілізаціями внаслідок, з одного боку, інтенсифікації глобального інформаційного обміну, а з іншого, — нівелювання відмінностей завдяки розповсюдженню по всій планеті продуктів маскультурі;

– здатність держав шляхом об'єднання спільних зусиль подолати проблеми глобального характеру або мінімізувати їх шкідливі наслідки;

– можливість підвищення соціально-економічного, міжнародно-правового статусів держави через його участі у міждержавних об'єднаннях;

– вищий рівень міжнародної кооперації, міжнародного поділу праці;

– формування єдиного правового простору;

– сприяння розвиткові демократичних інститутів державного управління;

– прискорення темпів інформаційного, культурного обмінів.

До *негативних наслідків глобалізації* належать:

– світова економіка стає більш нестабільною й уразливою, тому негативні тенденції в тій чи іншій країні або регіоні миттєво позначаються на економічному здоров'ї інших;

– значно зростають масштаби міграції населення, у першу чергу, з бідних у розвинені країни;

– посилюється соціально-економічна диференціація держав через їх нерівноправний статус на світовій арені;

– розмивання у межах національного суверенітету регулюючої функції держави, яка вже не може захистити національну економіку від небажаних економічних впливів з боку міжнародних корпорацій, ТНК і МНК, які формують «правила гри» на глобальному рівні;

– загроза втрати національної та мовної ідентичностей;

– бурхливий сплеск транснаціональної злочинності, в тому числі й в інформаційній сфері, у так званому «кіберпросторі»;

– розгортання і подекуди інтенсифікація національно-етнічних конфліктів, війн за володіння тими чи іншими ресурсами;

– криза універсальних міжнародних організацій;

– загроза навколишньому середовищу, що пов'язана з нестримним розвитком могутньої виробничої техніки і транспортних засобів, інтенсифікацією виробничої діяльності людей.

Виникає логічне запитання: «Що ж кінець кінцем глобалізація несе країнам — загрозу чи нові можливості?». Однозначно відповісти на це питання практично неможливо, адже баланс позитивних і негативних наслідків постійно змінюється. Слушно зауважити, що глобалізація відкриває нові можливості для економічного розвитку, взаємодії держав, але водночас загострює існуючі та породжує нові проблеми, які визначаються як ***виклики*** — проблеми загального характеру, пов'язані з появою нових чинників світового розвитку, що ставлять під сумнів можливість нормального функціонування механізмів відтворення суспільного життя.

Усі глобальні виклики, які постали перед людством, можна поділити на чотири основні групи.

1. *Проблеми переважно соціально-політичного характеру*: відвернення ядерної війни; припинення гонки озброєнь; розв'язання регіональних міждержавних конфліктів; збереження миру шляхом утвердження міжнародної безпеки.

2. *Проблеми соціально-економічного характеру*: подолання відсталості та пов'язаних із нею бідності та культурної нерозвиненості; забезпечення ефективного виробництва світового валового продукту; пошуки шляхів подолання енергетичної, сировинної та продовольчої криз; оптимізація демографічної ситуації в країнах, що розвиваються; освоєння в мирних цілях довколоземного простору і Світового океану.

3. *Соціально-екологічні проблеми*, обумовлені погіршенням природного середовища існування людей: гарантування екологічної безпеки, що передбачає розробку ресурсів та енергозберігаючих технологій; створення безвідходних технологій і виробництв; раціоналізацію землекористування; охорону унікальних природних зон; проведення економічного моніторингу тощо.

4. *Проблеми прав людини і загально гуманітарні проблеми*: подальше поглиблення різниці у рівні життя народів країн розвинутих і таких, що розвиваються; зростання злочинності, вплив мафіозних структур; дотримання соціальних, економічних та

індивідуальних прав і свобод; ліквідація голоду, епідемічних хвороб; подолання відчуження людини від природи, суспільства, держави та результатів власної діяльності.

Різновидом глобалізації є політична глобалізація. ***Політична глобалізація —*** система глобалізаційних процесів, які ведуть до уніфікації політичного устрою держав, розширення політичних зв'язків між державами, народами і континентами, а в кінцевому рахунку до встановлення особливих політичних відносин — глобальних за масштабом і таких, що «пронизують» внутрішній устрій усіх держав.

Політична глобалізація проявляється в трьох основних *формах*: у інтенсифікації взаємодії між національними урядами; у формуванні наднаціональних політичних інститутів; у посиленні міжрегіональної взаємодії (регіоналізації). Якщо перша форма політичної глобалізації традиційна, то друга і третя — відносно нові явища, що відіграють актуальну роль для перехідних країн у сучасних умовах.

Головною специфікою сучасного світового політичного процесу з огляду на прояви політичної глобалізації є одночасна дія двох суперечливих тенденцій — *консолідації* (до об'єднання) і *дезінтеграції* (до розмежування). *Тенденція консолідації* виявляється у процесі формування масиву світових продуктивних сил, інтернаціоналізації економічної діяльності в масштабах регіонів і цілого світу, у стрімкому розвитку НТР та інтеграції різних виробничих і невиробничих факторів, у прогресі сфер інформатизації та управління макроекономічними і технологічними інноваціями.

Друга *тенденція (дезінтеграції)* характеризується відцентровими процесами, обумовленими одночасним існуванням на планеті народів і держав, які перебувають на різних стадіях цивілізаційного чи формаційного розвитку. Вони прагнуть розмежування через величезні відмінності в культурі та релігії, у рівні добробуту, освіти, медичного забезпечення і зайнятості, через проблеми політико-правового розвитку, національно-етнічні розбіжності тощо. Такі чинники є історично дезінтеграційними, вони неминуче породжують відчуженість між людьми, недовіру між державами і, як наслідок, — суперечки, конфлікти, війни. Останні роки XXI ст. позначені тим, що процеси світової політики в цілому невпинно змінюються. З одного боку — в світогосподарських і політичних зв'язках зберігаються риси дезінтеграції, навіть економіко-політичної ізоляції деяких міжнародних суб'єктів (держави-агресори, автаркії). Також помітно зростає розрив в економічному розвитку багатьох країн. Але з іншого, на світовий політичний процес впливають дедалі

потужніші інтеграційні тенденції: глобалізація економіки, політики (наприклад, розповсюдження практик демократії), інформації, гуманітарної сфери, захисту прав і свобод людини; зокрема, все динамічніше розвивається світовий ринок ресурсів, енергетики, продукції, послуг і робітничої сили.

Якщо вести мову про *Україну* у системі глобалізаційних процесів, то в рейтингу індексу рівня глобалізації країн світу (*KOF Index of Globalization*) наша держава у 2020 р. посіла 45 місце, покращивши свій попередній результат на 2 сходинки. При формуванні рейтингу враховувались чотири основні параметри:

– *економічна інтеграція* — обсяг міжнародної торгівлі, інвестицій;

– *персональні контакти* — міжнародні поїздки, туризм, обсяг міжнародних телефонних переговорів;

– *технологія* — кількість користувачів Інтернету, кількість інтернет-серверів;

– *залучення до міжнародної політики* — членство держав у міжнародних організаціях, кількість посольств.

Україна максимальною мірою порівняно із іншими державами колишнього СРСР (за винятком країн Балтії) є відкритою до процесів глобалізації, а відповідно і найбільшою мірою підпадає під вплив деструктивних її проявів. Така відкритість, яка цілком відповідає структурі українського менталітету, є, з одного боку, потужним фактором модернізованої динаміки суспільного розвитку, а з іншого — це перешкоджає формуванню та реалізації власної національно регламентованої стратегії розвитку, що у майбутньому може призвести до нездатності України контролювати та ефективно управляти негативними проявами глобалізації.

Висновки: Сучасна епоха — це час глобальних вимірів основ суспільства. Саме посилення взаємних зв'язків, взаємозалежності й уразливості людей, спільнот і держав, яке отримало до кінця XX ст. глобальні масштаби і є основним об'єктивним змістом феномену глобалізації. За словами дослідника *С. Рогова*: «Не доводиться сумніватися у тому, що глобалізація відкриває перед людством величезні можливості, пов'язані зі стрімким розширенням обміну товарами, послугами та інформацією і появою принципово більш широкого, ніж раніше, поля взаємодії між людьми. Втім варто мати на увазі й те, що глобалізація породжує нові соціально-економічні феномени, які можуть бути негативними за своєю природою або вимагати болючою адаптації суспільства до них шляхом зміни суспільних інститутів, культури, свідомості і стереотипів економічної поведінки».

3. Суперечності демократичних транзитів у сучасному світі

Однією з провідних тенденцій розвитку сучасних світових процесів є ***демократизація*** — комплекс системних змін, реформ, перетворень, насамперед у політичній царині держави і суспільства, провідною метою яких є створення умов і закріплення на рівні політичної свідомості і культури, політичної системи та державного врядування демократичних принципів, норм та цінностей як засадничих для політичного і суспільного розвитку нації. Так, у 1974 р. у світі нараховувалося 39 країн з демократичним урядуванням (27,5 % від загального числа), на початок 2018 р. їх кількість збільшилася до 116 (59 %). Більшість країн, які демократизуються, мають авторитарне політичне минуле, частина з них є посткомуністичними. Переходи від авторитаризму до демократії (електоральної, процедурної, процесуальної) у політичній науці отримав назву *демократичних транзитів*.

Процеси демократизації (демократичних транзитів) досліджуються у межах окремої галузі політологічних студій — ***транзитології***, яка виникла у 1970–80-х рр. як відповідь на процеси демократизації, які розгорнулися у цей період у частині країн Латинської Америки, Південної Європи (Іспанія, Португалія, Греція), Центральної і Східної Європи, Азії (Туреччина, Південна Корея) й Африки.

Один з фундаторів транзитології *Д. Растоу* визначив здатність провідних політичних сил виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократії як базовий внутрішній чинник демократизації. Пізніше американські дослідники *Г. О'Доннелл* і *Ф. Шміттер* сформулювали визначення демократичного транзиту як процесу послідовної інституціоналізації політичних змін, який у своєму розвитку проходить три етапи: лібералізацію, демократизацію та соціалізацію. Лібералізація — це інституціоналізація громадянських свобод без трансформації владного апарату, її результатом є встановлення «опікунської демократії» (*tutelary democracy*) як формально демократичного режиму. Демократизація — етап інституціоналізації демократичного механізму влади, що ґрунтується на вільній конкуренції політичних сил, що усталюється через укладання політичних пактів між різними елітарними і політичними групами та утвердження електоральної демократії. Соціалізація — етап консолідації демократії, коли відбувається зміна політичної культури

громадян, а демократичні цінності стають невід'ємною складовою масової політичної свідомості. Найпоказовішими прикладами таких триступеневих демократичних транзитів стали поставторитарні країни Південної Європи і частина країн Латинської Америки.

Демократичні транзити кінця XX століття у посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи засвідчили, що схема *Г. О'Доннелл* і *Ф. Шміттер* спрацювала лише у Польщі та Угорщині. Саме тому у частині посткомуністичних країн Європи відбулися автократичні відкати (Сербія, Росія, Біларусь). Відмінністю посткомуністичних демократичних транзитів та їх спроб була специфіка їх вихідних позицій. Якщо попередні переходи відбувалися від авторитарних режимів зі сталою державністю, то посткомуністичні трансформації — від тоталітарних і змішаних режимів. З 30 посткомуністичних країн, які є на сьогодні, 24 (80 %) є новоутвореними державами, що виникли внаслідок розпаду Югославії, СРСР та «оксамитового розлучення» Чехо-Словаччини. Тому ці країни мали значно складніші наслідки тоталітарного і тоталітарно-авторитарного минулого, які позначилися на політичній свідомості та політичній культурі. Відтак демократизація часто у цих країнах означала виключно поверхневі, суто формальні політичні реформи «згори», на які накладалися виклики фактичного створення/ відновлення політичних націй.

Отже, з методологічної точки зору, нині у політичній науці відсутня єдина, універсальна парадигма транзитологічного процесу демократизації, яка дозволяла б систематизувати та адекватно передбачати послідовність й закономірності режимних перетворень і політичних трансформацій в окремих країнах в рамках демократичних переходів. Політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію — дуже часто відбувається транзит від одного недемократичного режиму до іншого недемократичного типу правління. Досвід політичних трансформацій останніх п'ятнадцяти — двадцяти років переконує дослідників у тому, що наслідком подібних поставторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування ***«гібридних» політичних режимів***. Для подібних режимів характерним є формування так званої «фасадної» демократії.

На переконання *А. Мельвіля*, аналіз особливостей перебігу процесів демократизації у посткомуністичних, країнах та його наслідків варто здійснювати, враховуючи наступні особливості політичного розвитку:

– специфіку докомуністичних традицій в їх цивілізаційному, соціокультурному, політичному та інших вимірах, у тому числі — наявність чи відсутність демократичного досвіду;

– особливості зовнішнього середовища як фактору, який сприяє або перешкоджає внутрішнім демократичним трансформаціям;

– стан соціально-економічної, політичної, культурної, етнічної, релігійно-конфесійної та інших сфер функціонування суспільства у відправних точках політичних трансформацій;

– характер перебігу процесів ерозії і розпаду старих, авторитарних структур влади;

– базові принципи зміни і репродукції політичних й економічних еліт;

– специфіку нових політичних інституцій та шляхів їх побудови;

– тактику політичних акторів (з урахуванням їх конкретних індивідуально-психологічних особливостей).

Частина посткомуністичних країн у процесі демократизації зіштовхнулася з викликами небезпеки потрапляння до «інституційної пастки» (термін вітчизняного науковця *Ю. Мацієвського*), складовими якої є: клієнтелізм, непотизм, корупція як операційний код політичної культури; структурні обмеження політичної системи; фрагментована структура еліт та практика укладання між ними неформальних пактів; блокування варіанту «гри за правилами»; інволюція конституціоналізму та формування й утвердження гібридного політичного режиму. Спільною проблемою для багатьох перехідних суспільств у процесі демократизації є нестійкість і непослідовність конституційного процесу та вплив політичної кон'юктури на ефективну роботу базових політичних інститутів. З точки зору латиноамериканських транзитологів *Р. Пребіша* (економіст) і *Ф. Кардозо* (соціолог) всі країни світу на чотири групи: центр; периферія центру; центр периферії; периферія периферії. Найбільш розвинуті в економічному плані держави Центру експлуатують країни Периферії (Латинська Америка, Африка та Азія), які у результаті опиняються в економічній залежності від перших. Економічний статус країн накладає відбиток і на процеси демократизації у них. Політична ситуація в країнах Периферії є зазвичай нестабільною: на зміну авторитарним правителям приходять демократичні уряди, правління яких переривається встановленням нових диктатур. Виходом з такої ситуації, на думку *Р. Пребіша*, є проведення широкої демократизації, під якою він розуміє трансформацію всіх відносин «***Центр-Периферія***» та вихід периферії на

самостійний / автономний розвиток, що уможливить поєднати в країнах третього світу економічний та політичний лібералізм.

Трансформаційні процеси у поставторитарних і посттоталітарних країнах зазвичай відбуваються у вигляді суцільної або вибіркової модернізації, коли спостерігається засвоєння універсальних для західної цивілізації стандартів та стилів життя. Дискурс «демократизація та становлення громадянського суспільства versus ***вестернізація***» тривалий час залишався домінуючим у соціальних та політологічних дослідженнях. Це було пов'язано головним чином з тим, що західна цивілізація впродовж кількох століть залишається політико-правовим, соціальним, культурно-цивілізаційним дороговказом для суспільств з «навздогінним» типом модернізації. Ціла низка здобутків Заходу є безсумнівною для будь-якого неупередженого дослідника. Серед успіхів західної демократії, досягнутих та утверджених у минулому столітті варто відзначити наступні:

– подолання політико-правових обмежень для окремих груп населення та поглиблення правового захисту особистих та майнових прав громадян;

– доповнення свободи ринкової конкуренції свободою політичної конкуренції;

– вдосконалення механізму поділу влади;

– надання усім громадянам активного і пасивного виборчого права.

Слушно зауважити, що у посткомуністичних країнах в останнє десятиліття спостерігається феномен *архаїзації*, «консервації» суспільства як вкрай реакційна відповідь на розгортання вестернізаційних і демократичних процесів, що починалися з кінця 1980-х рр. Прикладом може бути діяльність правопулістської партії «Альтернатива для Німеччини» (*Alternative für Deutschland, AfD*), яка має значне число прихильників саме на східнонімецьких землях, де відчутні настрої ностальгії за комуністичним минулим у НДР (феномен «Остальгії»). Отож, можна вести мову про дві крайнощі сприйняття дискурсу і практик вестернізації — або сліпе, некритичне копіювання, або абсолютне несприйняття.

Польський науковець, правник, громадський діяч *А. Боднар* характеризує процеси посткомуністичної трансформації у своїй країні як «демократію, привезену Євросоюзом?», наводячи наступні аргументи на користь цієї позиції: 1) *Польща* досі працює у напрямі стабілізації національної політичної системи, у зміцненні її демократичних засад; 2) політичну систему Республіки

Польща можна кваліфікувати як «трикутник» міжінституційної звітності, що спирається на наявний конституційний проект та дієву опозицію»; 3) Саме Європейський Союз відіграв важливу роль у зміцненні національної демократії.

За словами угорської дослідниці *Р. Уїтц*, досвід трансформаційних процесів в її країні значно відрізняється від Польщі: в *Угорщині* євроінтеграція не стала рушійною силою для докорінних політичних і конституційних змін. Національна політична інфраструктура зазнала значно меншого, аніж польська, впливу загальних європейських стандартів політичного життя.

Румунська науковиця *А. Станчулеску* зауважує: *Румунії* право вступу до ЄС фактично було «подаровано» ще до виконання усіх умов членства країною. Позитивним наслідком такого політико-символічного кроку з боку Європи стало зміцнення молодої демократії. Проте демократизація у Румунії відбувалася і відбувається донині з перекручуваннями, з відкладанням на майбутнє вкрай необхідних, хоча і болісних, реформ, що призводить до принесення «в жертву зміцнення недосконалих ще демократичних норм».

В. Гельман для аналізу процесів демократичних транзитів у країнах Східної Європи створив модель «переходу з відкритим фіналом». Вихідною точкою цієї моделі є розуміння трансформації політичного режиму як ***нелінійного процесу***, тобто такого, що не має наперед визначеного завершення. Динаміку перехідного періоду за такою схемою (моделлю) він пропонує розглядати наступним чином: 1) послаблення попереднього режиму; 2) розпад попереднього режиму; 3) невизначеність; 4) вихід з невизначеності = встановлення нового режиму; 5) консолідація нового режиму. Відповідно трансформація політичного режиму є процесом переходу від одного консолідованого режиму до іншого. Сам же процес переходу пов'язаний з відсутністю консолідації політичного режиму, що робить невизначеність найбільш важливою характеристикою переходу, яка виділяє його серед інших змін політичного режиму.

Поширення імітаційних форм демократії, реалізація реформ під зовнішнім тиском і контролем, постійна загроза автократичного реваншу, створення штучних бар'єрів для легітимного виходу на політичну авансцену молодих політичних і соціальних акторів — це традиційні виклики, які постають перед країнами, які демократизуються. Водночас виникають і нові небезпеки, пастки та потенційні загрози спотворення демократичних стандартів і правил гри, у тому числі й конкуренції у політичному полі.

Прикладом, ми спостерігаємо у мережевому середовищі вплив так званих «ботів» — проплачених учасників мережевих спільнот, які залишають коментарі та вступають у віртуальні дискусії з метою схилити аудиторію на свій бік або дискредитувати своїх опонентів. В основі діяльності «ботів» — маніпулятивні технології, що спотворюють як саму політичну дискусію, так і характер політичної конкуренції.

Демократія є багатоаспектним явищем. Це і суспільно-політичний ідеал, і форма організації, і тип політичного режиму. Як тип (різновид) політичного режиму демократія також є неоднорідною, утворюючи інституційно-організаційний, нормативно-процедурний та світоглядно-ціннісний виміри. Процес демократизації посттоталітарних та поставторитарних країн має на меті послідовну реалізацію низки цілей, що передбачають створення базису, закріплення та забезпечення безперебійного функціонування кожного з них.

Названі виміри демократії та відповідні цілі демократичного транзиту не є чимось умоглядним, абстрактним, вони мають цілком конкретні прояви у політичному і соціальному житті тієї чи іншої країни. Якщо прояви інституційно-організаційного виміру є універсальними для будь-якого державного організму (насамперед, це наявність певним чином організованої системи органів державної влади, які представляють законодавчу, виконавчу і судову влади та функціонування яких ґрунтується на дотриманні принципів розподілу влади і «стримувань та противаг»), то нормативно-процедурний, а особливо світоглядно-ціннісний виміри демократії можуть виявлятися доволі варіативно. Причому в останні десятиріччя під впливом викликів загальноцивілізаційного та/або локально-регіонального характеру варіативність типових і нетипових проявів нормативно-процедурного та світоглядно-ціннісного вимірів демократії зростає у рази. Як писав знаний німецький політичний філософ *У. Бек*, демократичні транзити останніх десятиліть позначені дедогматизацією і десакралізацією сталих принципів демократії, еволюцією демократії як глобального історичного феномену.

Висновки. Некритичне насадження західних цінностей і демократії в не-західних суспільствах не є правильним. Передчасний перехід до демократії західного типу може призвести до серйозних економічних труднощів і політичної нестабільності, як наслідок — породити авторитарні і диктаторські режими. Сучасна демократія — це система цінностей, яка поділяється більшістю громадян та впроваджується ними в їх політичних і соціальних

активностях. Саме у цьому полягає секрет її життєздатності та привабливості. Американський політолог, професор Єльського університету *Р. Даль* був переконаний, що «...демократична ідея не втратить своєї привабливості для людей у недемократичних країнах, і в міру того, як у цих країнах будуть формуватися сучасні, динамічні і більш плюралістичні суспільства, їх авторитарним урядам стане все важче протидіяти устремлінням до розширення демократії».

3. Авторитарні реванші та феномен автократичної креативності

Незважаючи на успішні хвилі демократизації, які розгорталися у другій половині XX ст. та на початку XXI ст., авторитарні режими нині залишаються домінуючими на політичній мапі світу. Тому одним із нових і перспективних напрямів сучасної політичної науки стає ***порівняльний аналіз авторитаризму*** (*Comparative Authoritarianism*), який спирається на якісні і кількісні методи досліджень.

Політологиня *Н. Бермео* (*Nancy Bermeo*) стверджує, що форми відступів від демократії, такі як: класичні через державні перевороти, фальсифікації в день виборів, — зменшилися після закінчення «холодної війни», натомість більш тонкі і «прикрі» форми автократичних відкатів зростають. Новітні форми відкатів в автократію спричиняють ослаблення демократичних інститутів зсередини. Ці форми є ефективними внаслідок легітимізації через ті самі інститути, від яких маси очікують захисту демократичних цінностей. Подібний феномен часто пов'язаний з розгортанням популістських рухів і приходом до влади лідерів-популістів.

За даними *Freedom House Annual Report* у сучасному світі не менше 61 % країн мають ті чи інші ознаки автократій. У 2020 р., як зауважують аналітики *Freedom House,* у 73 країнах світу ситуація з правами і свободами людини погіршилася у порівнянні з попереднім роком і тільки у 28 країнах покращилася. ***Democracy gap*** *— «демократичний розрив»* — склав 45 пунктів не на користь демократії. Це рекордний показник за всю історію досліджень, адже у 2019 р. він становив 27 пунктів. Показово, що серед країн, де спостерігаються «демократичні розриви» є не лише автократії або гібридні правління, але й демократичні врядування. Наприклад, «*індекс свободи*» у США за останні 10 років знизився з 94 до 83 пунктів. 100 пунктів нині в «індексі свободи»

мають Фінляндія та Норвегія, в України — 60, у Росії — 20, у Білорусі — 11.

У чому полягають причини «живучості» автократій та реваншу авторитарних режимів? По-перше, саме автократії є найдавнішою формою організації державного устрою. По-друге, сучасні автократії є найбільш розмаїтими, маючи різнорідні форми і локальні моделі. По-третє, інститути та стратегії (від репресій до кооптацій еліт) автократій сьогодні є доволі гнучкими й адаптивними до змінних умов і викликів сьогодення. По-четверте, багато автократій експлуатують міфи про успішні авторитарні режими та «дифузність» авторитаризму.

Новими типологіями автократій є наступні.

1. Режими з домінантною партією, персоналістські режими і військові правління — *Geddes, Wright and Frantz* (2014 р.).

2. Неелекторальні режими (монархії і військові правління) та електоральні режими (безпартійні, однопартійні та обмеженого плюралізму) — *Hadenius, Teorell and Wahman* (2013 р.).

3. Монархії, військові та цивільні диктатури — *Cheibub, Ghandi and Vreeland* (2010 р.).

4. Гібридні режими (перехідного типу, режиму конкурентного авторитаризму та режими, які поєднують характеристики демократій й автократій) — *Diamond, Morlino, Levitsky and Way* (2002–2010 рр.).

5. Консервативні автократії (країни Сходу, Польща за Я. Качинського), патрональні демократії/автократії (Угорщина, Чехія, Україна) та «диктатура з використанням ринку» (Китай) — *B. Maguar, B. Madlovics* (2000-2020 рр.).

6. Авторитарна технократія (Сінгапур) — *R. Dahrendorf* (2006).

Особливостями розвитку політичних і державних інститутів у сучасних автократіях є: створення інститутів новітнього типу, спрямованих на зниження видатків авторитарного правління (у тому числі у мережевому сегменті політичної системи); курс на зростання політичної передбачуваності автократій; розвиток контрольованої багатопартійності; врахування міжнародного контексту при прийнятті рішень; довгий горизонт планування.

Водночас діяльність *лідерів-автократів* розвивається за двома наступними моделями. Перша — стратегії за сприятливих умов. Такі стратегії нині поступово трансформуються від відкритих репресій до кооптацій елітарних груп; від політики пропаганди і цензури до створення політичних організацій і громадських рухів як ширм для «фасадної» демократії. Друга — діяльність автокра-

тів за несприятливих умов: економічних і соціальних криз, виступів опозиції, зростання протестних настроїв, санкцій тощо. За цих умов більшість автократій обирають стратегії автаркії та ізоляціонізму.

Найбільшими проблемами для сучасних авторитарних режимів є якість державно-управлінських інститутів й кадрів та обмежений «горизонт планування». «Горизонт планування» сучасних авторитарних режимів зазвичай визначається життєвим циклом самого лідера-автократа. *Лідерський фактор*, безперечно, є ключовим у будь-якій автократії. Так, лідерський фактор може бути чинником успішності модернізаційних перетворень (*Лі Куан Ю, Ден Сяопін*).

Центральним дискусійним питанням політологічного дискурсу сучасних автократій є питання про природу реваншів авторитаризму нині. Що це? Авторитарні хвилі і ренесанси? Чи прояви кризи демократії? Отже, у сучасній політичній науці останніми роками виокремилися *концепції автократій*:

– теорії інформаційного авторитаризму (*С. Гурієв, Д. Трейсман*);
– «Democracy by Mistake» (*Д. Трейсман*);
– санкційних автократій (*А. Ескриба-Фолш, Дж. Райт*);
– «How Democracies Die» (*С. Левітскі, Д. Зіблатт*);
– нові індекси демократії й авторитаризму (*V-Dem*).

Як зазначалося вище, одним з різновидів новітніх автократій є інформаційна автократія. ***Інформаційна автократія*** (англ. *Informational Autocracy*) — тип авторитарного політичного режиму, який з'явився на початку XXI ст., влада в якому утримується за допомогою цензури, придушення або маргіналізації незалежних ЗМІ, кооптації інформаційної еліти та оснащення інформаційними системами поліції та спецслужб для придушення спроб повстання. Теорія інформаційних автократій розроблена *С. Гурієвим* та *Д. Трейсманом.* На відміну від класичних автократичних моделей, інформаційні автократії роблять ставку не на терор та масові репресії, а на репрезентацію своєї влади як найбільш компетентної, а також кооптації найбільш інформованих верств населення. В інформаційних автократіях державна ідеологія класичних автократій і тоталітарних систем поступається загальній ненависті до умовного Заходу.

Цікавою для осмислення феномену новітніх автократій є ***теорія J-кривої***, яка пояснює популярність авторитарних режимів і автократичні відкати. Відповідно до теорії J-кривої, якість державного управління і державних інститутів за умов авторитаризму є вищими ніж за умов перехідного або гібридного режиму.

Дослідження 2020 р., в якому використовувалися дані *World Values Survey*, засвідчило, що прихильники культурного консерватизму є найвідкритішою ідеологічною групою для авторитарного правління в західних демократіях. Цей феномен пояснюється тим, що в англомовних західних демократіях, які «засновані на захисті» суспільних відносин, поєднуються культурний консерватизм і ліві економічні погляди, що їх підтримували авторитарні режими.

Частина науковців переконані, що є група сучасних автократій, які можна також віднести до гібридних режимів. У межах транзитології в останні роки сформувався окремий дослідницький напрям — ***гібридологія***. Такі посткомуністичні країни, як Угорщину та Польщу, представники гібридології називають гібридними — консервативно-бюрократичними автократіями. Консервативно-бюрократичні автократія спираються на домінування у політичній і соціальній ієрархії патрон-клієнтських відносин, концентрацію політичної влади в руках однієї особи або політичної партії, що порушує принцип поділу влади. Водночас подібні режими намагаються сформувати ціннісний базис та прагнуть індоктринації суспільства.

Окрему групу країн, які належать до автократій сучасності, утворюють ісламські держави *Арабського Сходу*. Арабський світ зазнав змін після хвилі масових політичних протестів («Арабська весна» 2011 р.). Диктаторські режими, що правили десятиліттями, були повалені, натомість перемогу отримали ісламісти на вільних конкурентних виборах, у частині країн (Єгипет) відбулося втручання армії з метою наведення порядку. Результатом стало нове протистояння традиціоналістів та «модерністів», тобто. ортодоксів та прихильників впровадження сучасних форм організації суспільно-політичного життя.

Для групи країн *Центральної і Південно-Східної Азії* успіх автократій обумовлений насамперед їх соціально-економічною ефективністю. Вражаючим прикладом успішного соціально-економічного розвитку новітніх автократій стала китайська модель, а також високі показники економічного зростання у В'єтнамі, Росії та Казахстані в 2000-ті роки. У двох останніх країнах економічне зростання забезпечили високі ціни на нафтогазову сировину, внаслідок чого повторити їх досвід без таких самих ресурсів в інших країнах неможливо. Однак ці успіхи підживлюють віру у те, що авторитаризм забезпечує кращі можливості економічного розвитку, ніж демократія.

В останні роки дослідники виокремлюють такі ознаки ***новітнього авторитаризму***:

– заперечення плюралістичного характеру суспільства та політики як конкурентної боротьби за владу, тлумачення політики

виключно як царини, діяльність всередині якої має бути санкціонована владою;

– популістські апеляції до народу, до підтримки більшості, що забезпечують правлячій партії і режиму в цілому широкі можливості для обмеження політичних та громадянських прав і свобод;

– пошук ідеологічних обґрунтувань політичного курсу, який активізувався (на противагу традиційному авторитаризму, що, зазвичай, є деідеологізованим);

– спроби використання традиціоналістських ідеологічних обґрунтувань з опорою на релігію чи героїчне історичне минуле (найпоказовіший приклад — сучасна Росія, де православ'я де факто стало державною релігією, а культ «Дня Перемоги» — «Победобєсія» стало однією з засад державного мілітаризму);

– посилюється контроль над засобами масової інформації, насамперед над Інтернетом;

– активне використання судочинства та правозастосовної практики у придушенні опору активістів громадських груп (тривале досудове затримання, великі тюремні терміни, примус до виїзду із країни тощо);

– ігнорування резолюцій міжнародних організацій, що засуджують використання авторитарних практик (за збереження у них формального членства);

– звинувачення Заходу та в цілому зовнішніх сил в організації та здійсненні змов із метою повалення влади тощо.

Таким чином, відхід від демократичного маршруту, що відбувається, (навіть за збереження популістської «демократичної» риторики у правлячих еліт) свідчить не тільки про несприятливі об'єктивні передумови для демократичного будівництва, а й про слабкість суспільно-політичних сил, покликаних виступати як його основних суб'єктів. Новітнім автократіям вдалося легітимувати свою владу і переконати суспільство в тому, що політичні свободи можуть бути принесені в жертву економічного процвітання та добробуту.

Показово, що для пересічних громадян, які не цікавляться політикою, факт поширення і посилення авторитарних форм правління у сучасному світі залишається майже непомітним. Цьому парадоксу сприяє те, що новітні автократії успішно мімікрують під демократичні режими, використовують інноваційні та креативні підходи для управлінських і комунікативних практик. Жителі автократій щодня чують від своїх лідерів цілком демократичну риторику, мають певний набір прав і свобод, можуть не бути потенційними об'єктами державних репресій, якщо не виявляють несанкціонованої владою політичної активності.

Неуспішність демократичних транзитів у низці країн та позитивне ставлення до автократичних форм правління з боку громадян авторитетний американський політолог *Р. Даль* пояснює наступним чином. У багатьох країнах перехідного типу спостерігалася так звана «*експертократія*» — штучне нав'язування непідготовленому суспільству демократичних цінностей, норм і практик. За умов, коли таке суспільство було чи є немонолітним, подібні практики викликають явний або латентний опір з боку частини соціальних і політичних акторів. Якщо ідеали демократії поділяють всі члени суспільства, то успішність їх реалізації не викликає сумнівів. Якщо суспільство не є монолітним щодо питань демократизації, то навіть залучення експертів не завжди є запорукою ефективності демократичного транзиту країни перехідного типу. До того ж, будь-які трансформації, модернізації, реформи призводять до поділу суспільства на тих, хто умовно «переміг», та тих, хто умовно «зазнав поразки». Адже зміни і необхідність вибору завжди як наслідок залишають по собі незадоволених. Автократія пропонує привабливу для багатьох альтернативу.

Висновки. Новітні автократії докорінно відрізняються від класичних авторитарних систем: у них періодично відбуваються вибори на основі обмеженого плюралізму; ЗМІ частіше є фінансово ангажованими владою, аніж насильно цензурованими; автократичні лідери сучасності часто є надзвичайно популярними всередині своєї країни та за її межами політиками-харизматиками; державна пропаганда одним з центральних завдань має підтримку стабільно високого рейтингу лідера-автократа; політична опозиція переслідується, втім найчастіше її лідерів змушують емігрувати, а не знищують фізично. Новітні автократії виявилися гнучкішими за своїх класичних попередників, водночас вони не застраховані і від тих самих проблем, що класичні авторитарні режими: економічні і соціальні кризи; етнічні, релігійні та міжкультурні конфлікти; стагнація державної системи внаслідок відсутності повноцінної конкуренції і ротації еліт; відносно короткий життєвий цикл автократичних диктатур, який обмежується роками життя лідера-автократа.

Резюме за змістом теми

Зміст політичної модернізації становлять якісні перетворення політичної системи, пов'язані з відповідними трансформаціями в економічній, соціальній і культурній сферах суспільства у напря-

мі до найбільш ефективної моделі сталого розвитку. Ефективність процесу модернізації безпосередньо залежить від ступеня органічності її співвідношення з реально існуючими національними владними інститутами та ціннісними орієнтаціями населення. Глобалізація означає розширення й ускладнення взаємозв'язків й взаємозалежностей як людей, так і держав, що виражається в процесі формування планетарного інформаційного простору, світового ринку капіталів товарів й робочої сили, в інтернаціоналізації проблем техногенного впливу. Феномен глобалізації вже давно вийшов за суто економічні рамки та охоплює практично усі основні сфери суспільної діяльності. Процес демократизації посттоталітарних та поставторитарних країн, який почався наприкінці 1980-х рр. та який отримав назву «третьої хвилі демократизації», мав нелінійний характер. Дослідженням різних моделей демократичних переходів займається сучасна транзитологія. Новітні автократії постали разом з завершенням третьої хвилі демократизації і є на сьогодні серйозною альтернативою як класичним демократіям, так і класичним авторитарним режимам. Більшість сучасних автократій мають гібридну природу, спираючись не стільки на застосування терору проти інакомислячих, скільки на використання сучасних інформаційних технологій для конструювання лояльної правлячому режимові громадської думки.

Терміни та поняття до теми

Політичний процес, політична трансформація, модернізація, державне управління, політичні інститути, виборча система, глобалізація, політична глобалізація, світове співтовариство, демократизація, демократичний транзит, транзитологія, автократія, права і свободи людини.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте зміст поняття «політичний процес».

2. Чому, на вашу думку, процес трансформації займає важливе місце у світових політичних процесах?

3. Назвіть, які, на вашу думку, фактори і проблеми створюють передумови для сучасних політичних процесів?

4. Які процеси впливають на зміну системних якостей та функцій політичних інститутів?

5. Чому, на вашу думку, процес демодернізації найчастіше розглядають крізь призму трансформації пострадянських країн?

6. Яким чином глобалізація впливає на Україну?

7. Чи є глобалізація ефективним способом для зближення народів та зменшенню конфліктів між країнами? Аргументуйте свою думку.

8. У чому полягає проблема визначення сутності поняття процесів глобалізації?

9. Які наслідки несе за собою розвиток процесів глобалізації?

10. Спробуйте підрахувати і «зважити» баланси демократії й антидемократизму у політичній системі сучасної України. Складіть схему або таблицю динамічної зміни цих балансів за останні 10–15 років. Сформулюйте висновки на основі отриманих результатів.

11. Класична лінійна модель демократизації характерна для: Іспанії, Туреччини, Великої Британії, Заїру? Аргументуйте свій вибір. Назвіть особливості політичного процесу в кожній з цих країн.

12. Революційний варіант переходу до демократії було реалізовано в: Іспанії, Німеччині, Португалії, Японії? Аргументуйте свій вибір. Назвіть особливості політичного процесу в кожній з цих країн.

13. Конкурентна модель переходу до демократії передбачає:

1) поступову послідовну лібералізацію політичного режиму;

2) ресоціалізацію громадян;

3) різку лібералізацію;

4) контрольований демонтаж інститутів старої системи за умови збереження та конституювання нових демократичних інститутів?

Оберіть усі можливі варіанти відповідей. Розкрийте їх зміст. Наведіть конкретні приклади.

14. Які фактори значною мірою визначають долю демократизації: структурні (соціально-економічні та культурно-ціннісні передумови й умови, що сприяють/перешкоджають становленню і закріпленню демократичних норм і інститутів) або процедурні (особливості та послідовність конкретних рішень та дій, які реалізуються обмеженим колом ініціаторів та безпосередніх політичних учасників процесу демократизації)? Аргументуйте свою позицію. На підтвердження наведіть приклади.

15. Що розуміють у сучасній політичній науці під «суспільством перехідного типу»? Якими є його ознаки? Чи належить Україна до групи суспільств перехідного типу? Обґрунтуйте свою відповідь.

16. У чому полягає специфіка розуміння незахідного суспільства? Які країни належать до цієї групи суспільств та чому? Чи можлива у них модернізація і демократизація?

17. Як ви розумієте визначення українського науковця М. Мінакова «автократична креативність»? Які риси такої креативності ви можете виокремити?

18. Поміркуйте та сформулюйте аргументи «за» і «проти» щодо твердження «Авторитарні/автократичні режими сучасності мають значний запас життєздатності».

Теми рефератів (есе, творчих робіт)

1. Модернізація як еволюція політичного процесу в світі.
2. Значення трансформації у провідних світових політичних процесах.
3. Сутність процесу глобалізації та його вплив на суспільне життя.
5. Україна в умовах глобалізації.
6. Моє розуміння демократії як суспільно-політичного ідеалу.
7. Демократичні транзити на початку XXI ст.: досягнення і поразки.
8. «Авторитарна креативність»: аналіз case study.

Література

1. Бульбенюк С. С. (2014). Демократизація й євроінтеграційна стратегія сучасної України: національна специфіка та досвід сусідів. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 4. Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О. О. 108–114.

2. Горбатенко В. П., Бульбенюк С. С. (2010). Політична трансформація в сучасному світі: навч. посібник. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал». 160 с.

3. Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті XXI століття (2012); [пер. з англ.]. К.: Український письменник. 267 с.

4. Еткінд О., Мінаков М. (2018). Пострадянський транзит і демодернізація. *Ідеологія та політика*. № 9. 4–14.

5. Романюк О. І. (2011). Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій. Харків: ХДАК. 376 с.

6. Романюк О. І. (2018). Транзитологія як галузь наукових студій. *Сучасне суспільство.* Випуск 2 (16). 208–220.

7. Співак В. М. (2011). Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія. К.: Логос. 416 с.

8. Сучасні суспільно-політичні процеси у світі та Україні: монографія (2019). Авт. колектив: Т. Л. Нагорняк, М. В. Примуш, М. А. Польовий, та ін. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 228 с.

9. Ткач О. (2021). Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризма. Political Studies. № 2. 170-185. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/Tkach.pdf

10. Beck, U. (1997). The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order. Cambridge: Polity Press. 206 p.

11. Bulbeniuk, S., Manelyuk, Yu. (2018). United Nations and international order: excursion to the recent. *Gileya*. Vol. 131 (4). 457–459.

12. Guriev, S., Treisman, D. (2019). A Theory of Informational Autocracy (April, 3). URL: https://ssrn.com/abstract=3426238 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3426238

13. Lutscher, Ph. (2019). At Home and Abroad: The Use of Denial-of-service Attacks during Elections in Nondemocratic Regimes. *Journal of Conflict Resolution*. URL:http://yonatanlupu.com/Technology %20and %20Authoritarian %20Governments.pdf

14. Magyar, B., Madlovics, B. (2020). The Anatomy of Post-Communist Regimes. URL: https://www.postcommunistregimes.com/

15. The Global Resurgence of Democracy (1993). / Ed. by L. Diamond, M.F. Plattner. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.

Тема 9

ПОЛІТИЧНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

***Після вивчення теми студент знатиме*:** сутність та основні трактування поняття «глобалізація», головні теоретико-методологічні засади політичної глобалізації, сутність основних політичних аспектів глобалізації; роль держави у глобальних процесах сучасності, основні концепції створення системи глобального управління, причини антиглобалістських рухів.

***Після опрацювання теми студент вмітиме*:** аналізувати політичні рішення в сфері глобалізації, давати об'єктивну оцінку впливу глобальних тенденцій на поширення демократії у сучасному світі, визначати новий зміст державного суверенітету в умовах глобалізації, аналізувати глобальні аспекти політичних проблем сучасності та їх рішень.

Навчальні питання:

1. Сутність та основні трактування глобалізації.
2. Параметри політичної глобалізації.
3. Глобалізація та антиглобалістський рух.

1. Сутність та основні трактування глобалізації

Глобалізація — одна із потужних сил сучасного світового устрою. В неї безліч вимірів — економічний, політичний, соціальний, культурний, вплив на безпеку, на оточуюче середовище тощо. Глобалізація — це аж ніяк не плавний, мирний, поступовий процес формування єдиної світової цивілізації. Це, навпаки, складний, суперечливий, нерівномірний процес, що супроводжується багатьма конфліктами, кризами та протистояннями і зберігає відносини панування та підкорення. Одна з головних проблем — це питання: хто отримує вигоду від переваг глобалізації?

Існування протиріч з даного питання засвідчують дискусії та суперечки щодо хронологічних меж і сутності цього феномену. Одні дослідники відносять початок глобалізації до 1800-х і навіть 1500-х рр.. Деякі автори схильні пов'язувати або навіть ототожнювати її з модернізацією, що розпочалася з промислової революції. Серед вчених є представники, які стверджують, що за чотири століття до народження Ісуса Христа імперія Олександра Македонського вже представляла собою форму глобалізації.

Більш прийнятною є точка зору тих аналітиків, які вважають, що цей процес розпочався лише з кінця 1960-х рр. XX ст. Показовим залишається факт, що поняття «глобальний» вживається вже більше чотирьох століть, тоді як термін «глобалізація» був уведений до політичного лексикону на рубежі 1960-х рр. Видання вебстеровського словника у 1961 р. стало першим, у якому були зроблені трактування термінів «глобалізм» і «глобалізація». Однак, на думку одного з розробників теорії глобалізації Р. Робертсона, в академічних дослідженнях цей концепт отримує значимість лише в середині 1980-х років. Вважається, що термін «глобалізація» ввів у науковий обіг на початку 80-х років Теодор Левіт. У каталозі Бібліотеки Конгресу США 1994 р. зазначались лише 34 назви книг, які мали термін «глобалізація» та різні похідні від нього, при чому найбільш рання з них була датована 1987 р.

Складність у визначенні сутності глобалізації посилюється тим, що в її трактуванні велике місце займають різного роду соціокультурні, політичні, ідеологічні, етнонаціональні та інші тенденції, економічні, геополітичні, національні інтереси тощо. Слід враховувати і той факт, що глобалізація неоднаково дається взнаки у різних державах, які мають відмінний економічний потенціал.

На думку Е. Хейвуда, *глобалізація* — це складна система світових взаємозв'язків, за якою події, що відбуваються в одному регіоні та прийняті в одному регіоні політичні рішення впливають на людей, які живуть на іншому кінці земної кулі. За цим підходом, *сутність глобалізації* полягає в тому, що відстань і територіальні кордони між націями-державами перестають відігравати колишню роль.

Згідно більш широкого визначення, *глобалізація* — це домінуюча після закінчення «холодної війни» єдина загальносвітова система, що виникла як результат зближення національних економік та заснована на безперешкодному переміщенні капіталу, інформаційній відкритості світу, швидкому технологічному оновленні, зниженні тарифних бар'єрів і лібералізації руху товарів і капіталу, планетарної наукової революції, міжнаціональних соціальних рухів, нових видів транспорту, реалізації телекомунікаційних технологій, інтернаціоналізації освіти.

Американський вчений Т. Фрідман у своїх наукових статтях дав визначення *глобалізації* як домінуючої геополітичної характеристики нового століття та обгрунтував взаємозв'язок економічного та інформаційного компонентів цього процесу. На думку дослідника, *глобалізація* являє собою «…безжалісну інтеграцію

ринків, національних держав і технологій, що дозволяє індивідам, корпораціям і національним державам досягати будь-якої точки світу швидше, далі, глибше і дешевше, ніж будь-коли раніше…». Глобалізація означає поширення капіталізму вільного ринку практично на всі країни світу.

На думку французького дослідника Е. Перро*, глобалізація* досі не має чіткого визначення. Він наводить три власні варіанти трактування цього поняття.

По-перше, глобалізація сприймається як розмивання влади держави. Велику роль в цьому відіграє розвиток комунікацій: на зміну легко контрольованого державною адміністрацією поштового зв'язку прийшли ефірна, дротова, електрона, супутниковий зв'язок, з'явилась мережа Інтернету; всі вони набагато складніше піддаються контролю. Крім того, глобальний феномен інформатизації у більшості країн світу призводить до обмеження самобутньої, народної культури.

По-друге, глобалізацію прирівнюють до наднаціональної солідарності, головним чином у сфері екології. У масовій свідомості в останні десятиліття, завдяки розвитку космонавтики, сформувалось більш цілісне уявлення про планету, як компактний біологічний ареал, єдиний для всього людства. Глобалізація, за цим підходом, зводиться до ідеї солідарності, дослідники акцентують увагу на розгляді діяльності міжнародних інститутів: політичних — Організація об'єднаний націй (ООН), економічних — Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкцій та розвитку (МБРР), багаточисельних неурядових, церков, навіть міжнародних мафіозних структур та інших злочинних організацій.

Третій підхід полягає в тому, що глобалізацію обмежують сферою комунікативних інфраструктур (поширення інформації, переміщення людей і товарів). Згідно цієї концепції була висунута ідея «планетарного села», коли будь-який житель планети за допомогою засобів масової інформації може стати очевидцем віддалених світових подій (наприклад, Олімпійські ігри, футбольні чемпіонати, проповіді Папи) або подій в інших країнах.

Однак, на думку Е. Перро, існує певний парадокс: почуття приналежності до спільного для всіх людей та єдиному населеному світу супроводжується розпадом попередніх цінностей і уподобань. Кожна група і кожний індивід створюють власний особливий світ, свій «всесвіт», в результаті чого з'являється відчуття «розколотого світу».

Е. Перро пропонує розглядати глобалізацію не як сформований феномен, а як процес — процес інтеграції різноманітних

культур в єдину ринкову логіку, при чому перетворені культури являються одночасно і результатом глобалізації та умовою її подальшого розвитку. У процесі глобалізації створюється однорідність соціально-економічних умов і в той же час спостерігається зростання індивідуалізму.

Слід відрізняти процеси *інтернаціоналізації, глобалізації, транснаціоналізації*. З *інтернаціоналізацією* пов'язують ті процеси, що знижують розподільне значення кордонів і підвищують значення міжнародних угод для національного суспільства. В економічній сфері рівень інтернаціоналізації визначається за обсягом експорту та імпорту, серед населення — зростаючою долею іноземців, у науковій сфері — ростом значення іноземних експертів для національного престижу вчених, у суспільній думці — кількістю іноземних радіо- і телепрограм.

Глобалізація означає виникнення комунікацій, що охоплюють весь світ та зріст інтенсивності відносин обміну, що виходить далеко за межі регіоні. Завдяки технічному прогресу, міжнародним угодам і політичній лібералізації охоплюючи весь світ інформаційні та телекомунікаційні мережі сприяють скороченню часу, необхідного для ефективного взаємозв'язку та подоланню просторової відстані. Події все частіше сприймаються одночасно, з усе меншою кількістю інформаційних паузу різних регіонах і точках земної кулі.

Транснаціоналізація пов'язана з виникненням інституціональних структур і колективних суб'єктів, які діють згідно новим національно-державним правовим порядкам. Сюди відносять міжнародно-правові договори, які містять у собі часткову відмову від суверенітету. Особливо це стосується об'єднань, подібних НАТО чи ЄС. Національна держава продовжує залишатися найбільш важливим актором на світовій арені. Однак не можливо заперечувати факт стрімкого зростання значення наднаціональних і транснаціональних структур.

Одним із засновників *теорії глобалізації* є Е. Гідденс. На думку Гідденса, виникнення ознак глобалізації та розвиток цього процесу тісно пов'язані з формування сучасного суспільства і моделей держав-націй, які рефлексивно реагують на історичні події та зміни. Вчений розглядає глобалізацію як прямий наслідок модернізації. Вже модернізація вириває соціальні відносини з контексту та поміщає в більш широкі просторово-часові межі. Глобалізація тільки посилює цю тенденцію. В останніх роботах Гідденса глобалізація розглядається як обумовлений багатьма чинниками багатопрофільний розгалужений процес, який

об'єднує в собі багато умовностей і неясностей, з непередбачуваними наслідками, «процес нерівного розвитку, який одночасно розділяє і координує». Однак Гідденс (разом з Робертсоном) не вважають глобалізацію формою вестернізації.

> *...Але глобалізація стає все більш децентралізованим процесом — вона непідконтрольна жодній групі держав, а тим більше великим корпораціям. В західних країнах її наслідки відчуваються не менше, ніж будь-де ще. <> Все більш поширеним явищем стає так звана «колонізація навпаки». Колонізація навпаки означає вплив країн, які не відносяться до Заходу, на розвиток подій в західних країнах. Прикладів тому безліч — взяти хоча б «латино американізацію» Лос-Анжелосу, виникнення глобально орієнтованого високотехнологічного сектору в Індії або продажу бразильських телепрограм в Португалію. Чи є глобалізація силою, яка служить загальному благу? На це питання не існує простої відповіді, враховуючи складний характер самого явища.*
>
> *Е. Гідденс «Вислизаючий світ», 1999*

У самому загальному змісті глобалізація об'єднує в собі «стиснення» світу, з одного боку, та швидке зростання усвідомлення світом самого себе — з іншого. Сучасна глобалізація задає загальні межі, в якій цивілізації, регіони, національні держави, корінні народи, що позбавлені державності, конструюють свою історію та ідентичність. У світі спостерігається тенденція зростання усвідомлення власної унікальності у народів і регіонів. Як феномен глобалізації слід розглядати захист місцевих традицій та особливостей. Однак останнє не може бути забезпечено міжнародними організаціями та рухами. Саме тому глобалізація лише укріплює позиції національної держави як провідного гравця на світовій арені. Це твердження суперечить іншій думці, що глобалізація руйнує національну державу. Насправді, паралельно співіснують дві тенденції: формування світу без кордонів та укріплення національної держави.

2. Параметри політичної глобалізації

На сучасному етапі особливо важливим стає політичний підхід у дослідженнях феномену глобалізації. Останній спрямований на вивчення глобальних міжнародних політичних процесів і проблем, що пов'язані із встановленням нового світового порядку. За цим підходом глобалізація — це одна із тенденцій розвитку

сучасного світу, що пов'язана із виникненням нової системи міжнародних політичних відносин, зміною складу її суб'єктів і появою на міжнародній арені нових «наднаціональних» політичних акторів.

Глобалізація абсолютно змінила основи політичного життя — відповідні трансформації відбулися у розумінні політики та сутності політичних відносин. *Політична глобалізація* є частиною комплексного, об'єктивного, багатовимірного процесу глобальної трансформації, яка має свої джерела, рушійні сили, обумовлена низкою причин суспільного розвитку.

У 1970 р. політологи побачили загрозу міжнародній системі, що виникла внаслідок звужування сфери державного суверенітету, яке вони назвали «новим Середньовіччям». Загроза характеризується чотирма провідними тенденціями: 1) об'єднання держав на регіональній основі (як приклад ЄС); 2) дезінтеграція держав за національною ознакою; 3) поширення міжнародного тероризму;

4) глобальна технологічна уніфікація.

Найбільш чітко ці тенденції були проаналізовані англійським політологом Х. Буллом. Однак він заявив, що не бачить свідоцтв виникнення всесвітнього суспільства, що зможе замінити існуючу систему міжнародних відносин.

Американський дослідник Дж. Розенау у 1980 р. зазначав важливість національної держави як головного актора міжнародної політики, однак не виключав можливості «трансформації і краху системи держав-націй у тому вигляді, в якому вона існувала протягом останніх чотирьох століть». Розентау констатує необхідність відмови від терміну «міжнародні відносини»:

> *<> Саме поняття «міжнародні відносини» виглядають застарілими перед обличчям очевидної тенденції, у відповідності з якою все більше і більше взаємодій, що складають світову політику, розвертаються без безпосередньої участі націй чи держав….*
>
> *Дж. Розенау «Світова політики в русі. Теорія змін і наступності» (1990)*

Політолог виділяє п'ять основних причин ерозії старої світової системи:

1) поява нових технологій постіндустріальної ери, перш за все мікроелектронних;

2) виникнення глобальних проблем, вирішення яких силами однієї держави неможливо;

3) ослаблення здібності держав вирішувати свої внутрішні проблеми;

4) формування нових, більш міцних «субспільнот» всередині національних суспільств;

5) зростання знань, кваліфікації і ментальної самостійності громадян, які роблять їх менш залежними від державної влади.

Наслідком дій цих факторів стала біфуркація глобальних макроструктур на «державно-центричний світ» (відносини між США, Росією, ЄС, Японією Третім світом тощо і поліцентричний світ (відносини між субгрупами, міжнародними організаціями, державними бюрократіями, ТНК і т.д.).

Політична глобалізація — система глобалізаційних процесів, які ведуть до уніфікації політичного устрою держав, розширення політичних зв'язків між державами, народами і континентами, а в кінцевому рахунку до встановлення особливих політичних відносин — глобальних за масштабом і таких що «пронизують» внутрішній устрій усіх держав.

Політичну глобалізацію розглядають з точки зору зростання значення міжнародних організацій, які мають власну класифікацію. *Транснаціональні організації* здійснюють свої повноваження не всередині будь-якої держави, а по відношенню до безлічі держав. Більшість організацій такого роду виникли після Другої світової війни: ООН, Європейський Союз, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світова організація торгівлі (СОТ). Якщо міжнародні організації відповідають принципам міжурядових відносин, вони забезпечують механізм, що дозволяє урядам робити узгоджені дії, не поступаючись суверенітетом. *Наднаціональні органи* правомочні диктувати ті чи інші рішення національним державам. Характерний для політичної глобалізації акцент на принципі міждержавності відрізняє її від феноменів економічної і культурної глобалізації. В останньому випадку діють недержавні і ринкові фактори.

Розпад СРСР, криваві події та розпад СФРЮ, війна у Перській затоці змусили аналітиків обговорювати сценарії подальшого світового розвитку. У 1991 р. як відповідь на зазначені виклики Ф. Фукуяма запропонував сценарій «кінця історії», у 1993 р. С. Хантінгтон — сценарій «зіткнення цивілізацій», Дж. Ритцер — сценарій «макдональдизації». Ці сценарії, кожен по своєму, розглядають проблему глобалізації.

– *Сценарій «кінця історії»* — перемога ліберальних і демократичних цінностей Центральної цивілізації, формування глобальної цивілізації на основі базових («універсальних») норм Заходу з

терпимістю і відкритістю до інших «неворожих» культур. «Трикутник сил» «Північна Америка — Європейська спільнота — Східна Азія» має підтримувати динамічну рівновагу у глобальному світі, де головний регулятор — глобальний ринок. «Велика сімка», СОТ, СБ, МВФ, інститути ООН відіграють роль глобального управління.

– *Сценарій «зіткнення цивілізацій»* — тенденція глобалізації заміняється контртенденцією розлому глобальної цивілізації: конфронтація цивілізаційних «осередків» у боротьбі за виживання етносів, в першу чергу, ісламського — з християнським і, можливо, з буддистсько-синтоїстським.

– Сценарій «макдональдизації» — поєднання тенденцій «вестернізації» та «американізації», одно полярний світ з США в ролі гегемона (ієрархічна ринкова мир-система), у випадку послаблення США — боротьба за гегемонію з Китаєм.

Наприкінці XX століття простежується тенденція зростання ролі національних урядів на світовій арені та недосконаліть системи управління глобальним суспільством. У зв'язку з цим слід говорити про чотири основні виклики з якими стикається інституціональна структура сучасної держави:

1) зростає розрив між офіційними і реальними владними повноваженнями урядів з їх наднаціональними і регіональними органами. Використовуючи інформаційні технології, останні стають вузловими пунктами глобальних політичних мереж, які включають міжнародні гуманітарні організації, глобальні корпорації, глобальні еліти та технології, чия діяльність у значні ступені залежить від впливу урядових структур;

2) загострюються конституційні проблеми, пов'язані з розподілом і використанням владних повноважень всередині урядів, у взаємодіях з іншими урядами, між урядом і народом.

3) передача адміністративно-державних функцій підвідомчим структурам з метою врегулювання і легітимації діяльності, прийняття рішень і вирішення конфліктних ситуацій залишає за урядом роль головного захисника державних інтересів;

4) у століття інституційного плюралізму значно збільшилася кількість і різноманітність конституційних форм, які виконують адміністративно-державні функції.

Таким чином, глобалізація змушує уряди ділитися з іншими інститутами своїми повноваженнями верховного правителя та арбітру, зберігаючи роль вищого правового, політичного і морального авторитету. Саме у реалізації функцій правової, політичної і моральної регуляції слід бачити джерело збереження і навіть

зростання впливу держави на різноманітні глобальні мережі. Завдяки цим функція державні органи здійснюють координацію діяльності ринкових і державних структур, вільних асоціацій громадян, суспільних рухів. У цьому смислі глобальні мережі відіграють роль своєрідного інструменту загального управління.

У цьому розумінні актуальною є *концепція неоетатизму*, що по суті реабілітує роль держави у глобальних процесах сучасності. Низка вітчизняних і зарубіжних авторів виокремили відмінності між старим і новим етатизмом за наступними параметрами:

а) організаційними механізмами — старий етатизм волів до механізмів, що управляють. Новий етатизм віддає перевагу механізмам спрямовуючим;

б) старий етатизм мав суб'єктом раціонально-легальну адміністрацію (за М. Вебером), у створенні якої держава вважалася найбільшою і абсолютною цінністю. Суб'єктом нового етатизму є широка соціальна коаліція, що об'єднує адміністраторів, підприємців, представників середнього класу та побудована на принципах відкритості. У створенні цієї коаліції держава виглядає лише як один із факторів соціальної організації між недержавними акторами і силами впливу;

в) міждержавні відносини в межах старої державності будувались на принципі абсолютної суверенності та визнання державного суверенітету як вищої цінності світового нормативного порядку, чому в реальності «відповідають» відносини переваги, нерівності, гегемонізму. Міжнародні відносини з виникненням неоетатизму включають похідний від міжнародного права принцип відносного або «м'якого» суверенітету, тенденцію до пом'якшення нерівності (деполяризацію);

г) старий етатизм характеризується з точки зору тотальності через те, що в ньому публічна влада і приватна або злиті, або розділені інституціонально, а не структурно та пов'язані відносинами первинності — вторинності. В неоетатизмі влада публічна відділяється від влади приватної (або соціальної), а влада державна — від влади політичної. Всі вони пов'язані відносинами взаємообумовленості та рівновіддаленості;

д) колишній етатизм орієнтувався на підтримку корпоративних утворень як основних одиниць соціуму, не визнаючи цієї ролі за індивідом і його груповими об'єднаннями. Неоетатизм не має «привілейованої» одиниці, орієнтується на рівно віддалення індивіда, корпорації, примордіальних спільнот (етнічних, мовних та ін.), які не стільки детермінують, скільки обумовлюються державою;

є) відносини старого етатизму з природою були відносинами переваги — підкорення (як і відносини з одиницями соціуму). Неоетатизм орієнтується на такий розвиток, у процесі якого відтворюється і підтримується рівновага соціуму та його природного середовища (стратегія стійкого розвитку).

Політичним аспектом глобалізації є поширення демократії. Відповідно, глобалізація — це зростання відповідальності держави за демократичні цінності та інститути. Глобальні тенденції мають суперечливий вплив на їх долю.

З одного боку, більша інформаційна прозорість світу, імперативи децентралізації та ринкова конкурентоспроможність прискорюють розширення демократії. Чисельність демократичних держав на планеті постійно зростає.

З іншого боку, демократія та ринковий лібералізм взяті самі по собі не створюють надійних і стійких до викликів глобалізації держав. Остання, скорочуючи внутрішній державний суверенітет, сприяє послабленню легітимації демократичних інститутів в межах окремих держав. Справа в тому, що об'єднання людей у народ, який має закони свого спільного проживання на основі народного суверенітету, стало основою сучасної демократії. Саме це вперше здійснено в межах національної держави. У демократичній державі людина виступає ціллю, роль її у суспільному житті абсолютна. У будь-якій іншій формі цієї ж держави. вона — тільки засіб досягнення мети. У цьому випадку утилітаристські міркування вигоди починають тиснути над громадянськими правами. Людина виявляється вбудованою в структури ієрархічних відносин, які ігнорують принцип рівноправ'я.

Демократична ідея підпадає під загрозу через темпи економічної глобалізації, що набагато перевищують темпи глобалізації політичної. В той час, коли економічна діяльність може вільно здійснюватися поверх національних кордонів, політика продовжує функціонувати в їх межах. У зв'язку з цим навіть поширюється концепція нової — космополітичної, або міжнародної — демократії.

По третє, все більший вплив у світі мають транснаціональні корпорації та неурядові організації, керівництво яких не формується за допомогою традиційних демократичних процедур, що не може не позначатися негативно не процесах демократизації світу.

З четвертої сторони, глобалізація супроводжується накопиченням інформації про громадян, їх поведінці, створенням електронних баз даних про їх телеметричні параметри. Як наслідок, це призведе до різкого зростання можливостей для втручання в

особисте життя громадян, глобального контролю за їх поведінкою на індивідуальному рівні.

Глобалізація — це і активізація зусиль держав зі створення системи глобального управління (global governance). ОЕСР, СОТ, МВФ, Всесвітній банк вже зараз займаються питаннями, які раніше були виключно справою національних держав. Однак всі ці організації є класичними зразками моноорієнтованих структур, які явно недостатньо враховують комплексні наслідки своїх дій. В цій сфері існують чотири основні концепції:

- перша — концепція світового уряду, що являє собою по суті збільшену модель національної держави. Світовий уряд у глобальному масштабі займається тим самим, чим уряди всередині окремих країн. Ця концепція на сучасному етапі є маргінальною. Жодний світовий уряд не може мати достатньої політичної легітимації. До того ж світ потребує політики забезпечення цілісного порядку, а не здійснення владних повноважень;
- друга — концепція реформування ООН, коли її Рада Безпеки перетворюється у квазіуряд, а Генеральна Асамблея — у квазіпарламент. У такого підходу немало прихильників, однак він також піддається критиці як сугубо етатистський. ООН розглядається як організація із занадто центриськими цілями, керування якої здійснюється вузьким колом обраних держав. Якщо віддати ООН центральну роль у глобальному управлінні, викличе побоювання недооцінки у подібних випадках значення приватних гравців — бізнесу та неурядових організацій;
- третя — концепція політичного управління глобальним розвитком з боку або однієї держави-гегемона (США), або групи найбільших держав, об'єднаних у НАТО, ОЕСР чи «велику сімку». Подібна концепція вже активно реалізується на практиці, але неминуче буде зустрічати протидію у тих держав, що не належать до клубу великих держав;
- концепція корпоративного глобального управління, що користується найбільшою популярністю у багатьох теоретиків глобалізації. Остання передбачає колективний процес пошуку і реалізації рішень. Керівник Інституту розвитку та світу Дуйбургського університету Д. Месснер вважає, що національна держава як і раніше знаходиться у центрі світових зв'язків. Вона є осередком, до якого сходяться відносини всіх суб'єктів світової політики — ООН і її спеціалізованих організацій, регіональних союзів, субнаціональних (локальних) органів, неурядових організацій, ЗМІ, багатонаціональних концернів, різних груп інтересів, наукових центрів. Національна держава, на думку німецького дослід-

ника, сприяє координації зусиль усіх акторів міжнародного життя з метою вирішення чотирьох головних задач, які виникли у процесі глобалізації сучасного світу:

1) визначення меж такого світового порядку, в якому бізнес не зможе «приватизувати» політику;

2) забезпечення більш ефективного реагування на «виклики історії» у вигляді різноманітних глобальних проблем;

3) формування правового глобального поля на базі західних традицій;

4) використання загальних принципів управління при вирішенні національними державами регіональних і локальних проблем.

Актуальним стає питання про посилення таких організацій як Європейський Союз, ООН, СОТ які будуть вимушені змінити свої функції у зв'язку із необхідністю захисту прав людини, економічної справедливості, зростанням антиглобальних рухів, міжнародного тероризму, екологічних проблем і таке інше. Все це свідчить про те, що існує значний розрив між ідеологією та добрими намірами провідних акторів глобалізації щодо сприяння поширенню заснованої на правах людини ліберальної демократії та реальними методами здійснення цих намірів.

Глобалізація призводить до значних змін у політичній сфері та стала поштовхом до прояву нових тенденцій у міжнародному політичному процесі. Перша з них — це прагнення до політичного домінування країн Заходу, що дозволяє стверджувати про асиметричність характеру політичної глобалізації. Одній невеликій групі країн належить більша частина всесвітнього економічного багатства, а інша, більша група держав, є предметом економічної експлуатації та політичного підкорення. На основі цього закладаються передумови довготривалих конфліктів, у тому числі військових, між країнами, що належать до протилежних угруповань. Друга тенденція полягає в тому, що поряд з посиленням процесу політичної глобалізації, активно відбуваються процеси регіоналізації, локалізації та фрагментації політичного життя. З посиленням глобальної взаємозалежності відбувається девальвація як економічного, так і політичного суверенітету, що є третьою тенденцією у сучасних політичних процесах. Таким чином, глобальні політичні процеси надають все більш зростаючий вплив на внутрішньополітичні трансформації. Останні, в свою чергу, набувають міжнародного характеру.

Слід зазначити, що динаміка сучасного міжнародного процесу у напрямку глобалізації передбачає виявлення основних полюсів

політичної сили, їх еволюції в політичному просторі та часі, виявлення основних суб'єктів глобальних політичних відносин, встановлення їх ролі і функцій у міжнародному політичному процесі.

3. Глобалізація і антиглобалістський рух

Антиглобалізм виник як міжнародний суспільний протестний рух, сутність якого виражається в інтелектуальній і організаційній альтернативі неоліберальній глобалізації. Виходячи із багатоаспектної сутності антиглобалізму, його слід розглядати як демократичну альтернативу політиці неоліберальної глобалізації, що спрямована на побудову нової, більш справедливої цивілізації.

За невеликий період свого існування антиглобальний рух пройшов значну еволюцію від спонтанних виступів проти «Макдональдса» до спроб організації на зразок всесвітнього антиглобального інтернаціоналу.

Більшість учасників антиглобального руху вважають термін «антиглобалізм», який закріпився завдяки ЗМІ, не зовсім вдалим, що викривляє істинний зміст руху. Антиглобалісти виступають не проти глобалізації, оскільки вбачають в ній об'єктивний процес, а проти негативних наслідків її неоліберальної моделі, що здійснюється у вузьких інтересах транснаціональних компаній і міжнародного фінансового капіталу. Саме тому учасники називають його «антикорпоративним рухом», «антикапіталістичним рухом», «рухом за глобальну демократизацію». Широко поширений також термін «альтерглобалізм» або «альтернативний глобалізм», що має на увазі іншу модель глобалізації — знизу і в інтересах громадян. Однак термін «альтерглобалізм» не зміг стати адекватною заміною «антиглобалізму» через неможливість переформовувати вже сформований інформаційний бренд.

Основні діючі суб'єкти антиглобалістського руху — це громадські, неурядові або політичні групи та асоціації. Вони можуть носити місцевий, регіональний, національний або міжнародний характер, займатися конкретною вузькою проблематикою або претендувати на рішення проблем в масштабі всього суспільства. Спектр цих організацій достатньо широкий. У світі нараховується близько 500 антиглобальних організацій різного напряму. Склад учасників конкретних акцій протесту може залежати від порядку денного заходу, у зв'язку з яким вони організуються.

До *основних рис* сучасного антиглобалістського руху можна віднести його неоднорідність, відсутність чіткої організації. Рух не виступає як політична партія з централізованою владою, з щорічними виборами членів, з партійними осередками. У русі відсутні єдиний визнаний лідер та чітка ієрархія. Він формується з ідей окремих організаторів та інтелектуалів, однак жоден з них не є його ватажком. Саме тому протестні акції антиглобалістів піддаються справедливій критиці через децентралізаваність та відсутність конкретних вимог.

Найважливішим аспектом антиглобалістського руху є його мережевий характер, відсутність традиційної пірамідальної ієрархії. Практично всі антиглобальні організації мають свої сайти в Інтернеті, що дозволяє швидко поширювати необхідну інформацію. Формально всі складові руху організації та групи зберігають автономію по відношенню один до одного, жодна з них не може бути домінуючою. Іншими словами, особливістю руху є принципова плюралістичність та багатоаспектність.

Для антиглобалістського руху *характерні* відсутність ієрархії, горизонтальність, кооперація учасників, чіткість та швидкість створення і розпаду структур, відкритість для «входу» і «виходу», загальнодоступність ресурсів (перш за все інформаційних), рівноправність учасників незалежно від їх ролі, масштабу і ресурсів, вторинність форм і структур по відношенню до змісту діяльності, принцип мережевою або консенсусної демократії. Антиглобалісти категорично наполягають на тому, що політичні партії і об'єднання не мають права бути організаторами заходів руху, хоча їхні члени можуть брати участь у них як фізичні особи.

Особливе місце в антиглобалістському русі займають селянські організації: найпотужніша у русі бразильська MST і селянська організація Індії (Navdanya), дослідницькі центри Азії та США. Міжнародне об'єднання «Via Campensina» («Селянський шлях») обєднує селянські організації 60 країн (50 млн. людей), включаючи достатньо радикальні, такі як «Рух бідняків Таіланду» і «Рух безземельних Бразилії».

Найбільшою різноманітністю в антиглобалістському русі відрізняються профспілкові та радикальні соціальні організації. Профспілки Індії, Японії, Південної Кореї, Філіппін, Бразилії, Південної Африки приймають активну участь в антиглобалістському русі. Профспілки все більше усвідомлюють значення інтернаціоналізму не просто як ідеології, але і як принципу практичної діяльності, орієнтуючись на проведення міжнародних компаній у тісній співпраці з неурядовими організаціями.

Антиглобалістський рух підтримують ліві політичні організації широкого спектру. Серед найбільш активних слід відзначити комуністичні партії (наприклад, партія комуністичного оновлення Італії була одним із основних організаторів масових маніфестацій в Гену), а також троцькістські та анархістські організації. Деякі з них достатньо впливові серед лівих Латинської Америки і Західної Європи (їх депутати входять в парламенти Бразилії, Аргентини, Франції та ін..) та активно працюють в різних соціальних рухах, зокрема профспілках, АТТАК (Асоціація громадян за оподаткування фінансових операцій, Франція), рухах безробітних, жіночих організаціях. В Європі радикальні ліві організували блок «За Європу без капіталізму, війн і дискримінації». В антиглобалістському русі представлено багато молодіжних організацій, що активно приймають участь у демонстраціях та акціях протесту. Молодіжні антиглобальні організації відрізняються неформальністю і більш радикальними акціями.

Своєю основною задачею більшість антиглобалістів вважають привернення уваги світової спільноти до недоліків неоліберальної моделі розвитку, її негативним сторонам — соціальним, економічним, політичним, екологічним і культурним наслідкам глобалізації. Крім того, низка учасників руху прагне до розробки альтернативи існуючої глобалізації. Їх пропозиції достатньо різноманітні: від необхідності реформування міжнародних економічних і політичних інститутів до переходу до соціально-орієнтованої моделі глобалізації. Серед антиглобалістів популярий лозунг «укріплення громадянського суспільства» або «нової громадянськості». Його прихильники пропагують активну участь громадян в процесі прийняття політичних рішень, щоб мати можливість контролювати глобалізацію. Головним суб'єктом активного громадянського суспільства мають стати неурядові організації, що складають основу антиглобалістського руху. Таку думку відстоюють особливо АТТАК, Селянська конфедерація, частина соціал-демократів, комуністів і троцькістів.

Серед *основних вимог*, що висуваються антиглобальним рухом, виділяються наступні:

- реформування міжнародних фінансових інститутів (СОТ, МВФ, ВБ);
- забезпечення контролю за діяльністю ТНК з боку груп і течій громадянського суспільства;
- досягнення прозорості діяльності Великої сімки;
- повне або часткове списання боргів країнам, що розвиваються.

Антиглобалісти вважають для себе необхідним висунути альтернативну концепцію світоустрою та спробувати змусити державні і міжнародні інститути взяти до уваги інший погляд на проблеми світу. Вони виступають проти права керівництва багатих країн «правити світом, не враховуючи думку простих громадян» тощо.

Серед основних видів діяльності антиглобалістського руху слід відзначити зустрічі, демонстрації проти проведення офіційних самітів міжнародних інститутів. Учасники руху проводять власні «соціальні форуми», де аналізується процеси глобалізації, обговорюються способи опору та альтернативні пропозиції. В цілому, етапність дій антиглобалістів може реалізовуватися:

1) *у короткостроковій перспективі* — шляхом зриву конференцій, зустрічей, заходів наднаціональних організацій та концернів поряд з цілеспрямованим завданням збитків окремим корпораціям, підприємствам через бойкот, пошкодження майна, хакерських атак на системи управління;

2) *у середньостроковій перспективі* — анулюванням або реорганізацією та демократизацією конференцій існуючих наднаціональних організацій, та таких, як СОТ, ВМФ, Світовий банк;

3) *у довгостроковій перспективі* — розробкою альтернативних варіантів прийняття рішень, усунення соціальних, економічних, екологічних розбіжностей між державами.

Антиглобалістський рух керується сукупністю правил, принциповими з яких є:

- інтернаціоналізм руху;
- інтеркласовість і інтерідеологічність;
- антигегемоністський характер.

Звідси витікають і основні принципи антиглобалістів: солідарність, співробітництво і відповідальність; організація на принципах вільної, добровільної і ефективно діючої асоціації; самоорганізація і самоуправління.

Основні течії антиглобалістського руху — радикальна і реформістська. Кожна з них об’єднує навколо себе різні сили, саме тому зазначений поділ в деякому сенсі має умовний характер. Разом з тим він відображає реальні процеси, що відбуваються всередині антиглобалістського руху, і допомагає аналізувати розкол в його лавах.

Реформісти відрізняються від радикалів перш за все методами протесту. Вони вдаються до поміркованої тактики дій і прагнуть до мирних форм протесту. Зокрема приймають участь в науково-

суспільних конференціях, ведуть дослідження, де вносять свій вклад як вчені та суспільні діячі.

Члени радикального крила антиглобалістського руху виступають за використання насильницьких засобів у боротьбі проти неоліберальної глобалізації. Вони схильні до погромів майна громадян, йдуть на силову конфронтацію з поліцією тощо. Їх соціальну базу складають перш за все безробітна молодь, що не бачить для себе прийнятних перспектив у сучасному західному суспільстві. Зрозуміло, що чисельність радикального угруповання, діяльності якого приділяється велику увага ЗМІ, в умовах неоліберальної глобалізації буде зростати.

Авангардом реформістської течії антиглобалістського руху є АТТАК. АТТАК була сформована у червні 1998 р. у Франції і вважається основою зародження руху антиглобалістів. У витоків АТТАК стоїть невелика група провідних діячів, які тісно пов'язані з політичним істеблішментом і лівими партіями Франції (включаючи соціалістів і троцкістів). На сучасному етапі об'єднання представляє собою мережу комітетів, що виступають проти фінансових спекуляцій, офшорних зон, політики СОТ. Чисельність її членів зросла до 50 тис. людей.

Офіційна мета АТТАК — це обмеження впливу фінансового капіталу і тим самим оздоровлення сучасної капіталістичної системи. Завдяки АТТАК, ідея податку американського економіста Джеймсона Тобіна отримала друге народження. Останній запропонував введення податку на фінансові трансакції у розмірі 0,1–0,2 % (так званий податок Тобіна). Прихильники такого заходу не тільки розраховують тим самим заохотити капіталовкладення в сферу виробництва, але і пропонують своєрідний варіант неокейнсіанської теорії — суми, виручені за рахунок «податку Тобіна», будуть спрямовані на соціальні потреби і на розвиток країн Третього світу. Для їх акумулювання пропонується використання потенціалу реорганізованих міжнародних інститутів (як потенційні кандидати пропонуються ООН і Світовий банк).

Широку популярність серед представників руйнівного крила набула книга

шотландського соціолога Джона Холлоуея «Змінити світ, не беручи влади» (2002р.), центральна ідея якої полягає у створенні соціальних просторів, автономних відносно держави і капіталу.

<>Світ, що достойний людини, не може бути створений через державу… Причина в тому, що державу не можна використовувати для здійснення радикальних змін суспільства, оскільки сама держава

— це форма суспільних відносин, що вбудована у комплекс капіталістичних суспільних відносин. Реальне існування держави як інстанції, що відокремлена від суспільства, означає, що незалежно від змісту її політики, вона активно приймає участь в процесі відокремлення людей від контролю над їх власним життям… Сьогодні ми можемо бачити, що ідея про можливість змінити світ через державу була ілюзією…

Єдиний шлях здійснення радикальних змін сьогодні — це не взяття влади, а її розкладання. Революція більш нагальна, ніж колинебудь…

Дж. Холлоуей «Змінити світ, не беручи влади» (2002)

В останні роки спостерігається зміщення акцентів антиглобальної діяльності з деструктивних акцій до розробки сценаріїв гармонізації політичних відносин у світі. У той же час антиглобалістський рух за принципом протистояння спільному противнику достатньо нестійкий у довгостроковій перспективі. У антиглобалізма відсутня загальна цілісна ідеологія та єдиний керівний орган, що не дозволяє йому стати серйозною політичною силою (хоча деякі дослідники вважають такий стан руху плюсом). Існує низка факторів, що перешкоджає розвитку руху. Антиглобальні акції протесту у більшості пов'язані з інформаційним аспектом і в цьому існує загроза руху. В першу чергу увага до антиглобалізму можлива тільки при доступності великих міжнародних самітів для пересічних учасників антиглобалістського руху. Однак достатньо зробити місце самітів важкодоступним і антиглобалісти втрачають територію протесту, в якому найважливіше значення має масовість.

Можна визначити *декілька сценаріїв подальшого розвитку* антиглобалістського руху. *Перша перспектива* ґрунтується на тезисі, що антиглобалісти розвиваються у нинішньому напрямку, повністю розкриваючи свій потенціал саме як альтернативний напрямок. В майбутньому це дасть руху можливість стати головним політичним і суспільним противником існуючого порядку, принаймні на Заході. *Друге перспектива*: антиглобалізм зберігає свої сучасні межі та залишається масовою організацією глобального громадянського суспільства поза політичної партійності. Саме в цьому сенсі він стає силою, що досягає максимум контролю за глобальним політичним суспільством.

Подальший прогрес цього руху буде визначатися тим, наскільки він зможе вийти за межі сучасного варіанту свого розвитку. Тільки шляхом ідеологічного і політичного оформлення антиглобалізм зможе стати провідною силою, що здібна до розвитку де-

мократичних ідей, до ведення предметного діалогу з ООН, національними урядами, транснаціональними корпораціями, широкими прошарками громадянського суспільства з метою створення справедливого і гуманного світоустрою. На відміну від інших політичних рухів, антиглобалізм не ставить своєю метою захоплення політичної влади. Антиглобалісти визначають себе як глобальний суспільний протестний рух. Однак на сьогоднішній день не існує громадянського суспільства, достатньо дієвого і достатньо рівнозначного політичному суспільству, що відповідало б сучасному рівню економічної, інформаційної, культурної глобалізації світу. Головна проміжна ціль антиглобалістського руху — це реформування глобального громадянського суспільства, а не створення нової політичної влади.

Резюме за змістом теми

На сучасному етапі в результаті посилення відносин взаємозалежності, що торкаються практично кожної людини, світ став єдиною глобальною системою. Соціальні, політичні та економічні зв'язки пересікають кордони держав і безпосередньо впливають на долі людей, які в них проживають. Таку посилену взаємозалежність світового співтовариства вчені позначають універсальним терміном «глобалізація». Спочатку поняття «глобалізація» сформувалося як визначення нейтральних характеристик процесів, що пов'язані із глобальними наслідками технологічної революції. Подальше вивчення «глобалізації» дозволило дослідникам детально виділити конкретні форми її прояву, які, на їх думку, дають можливість краще зрозуміти характер цього важливого феномену сучасності.

В той же час глобалізація політики аж ніяк не новий феномен. Політична глобалізація — це не просто поняття, що інтерпретує зростання зв'язків чи взаємозалежність між державами. В першу чергу — це історичний процес, який означає фундаментальні зміни чи перетворення в просторовому масштабі людської соціальної організації, що зв'язує віддалені спільноти та виводить відносини влади за межі регіонів і континентів. Таке визначення дозволяє відрізнити глобалізацію від процесів інтернаціоналізації та регіоналізації.

Слід зазначити, що динаміка сучасного міжнародного процесу у напрямку глобалізації передбачає виявлення основних полюсів політичної сили, їх еволюції в політичному просторі та часі,

виявлення основних суб'єктів глобальних політичних відносин, встановлення їх ролі і функцій у міжнародному політичному процесі.

Терміни та поняття до теми

Антиглобалізм, глобалізація, глобальна демократизація, інтернаціоналізація, політична глобалізація, національна держава транснаціоналізація.

Запитання. Завдання

1. Який зміст вкладається у поняття «глобалізація»?

2. Як існують трактування глобалізації?

3. Розкрийте сутність основних теоретичних підходів до аналізу глобалізації.

4. Які фактори і тенденції глобалізації?

5. Як у процесі глобалізації співвідносяться тенденції універсалізації та фрагментації?

6. Які політичні наслідки глобалізації?

7. Які політичні, економічні та технологічні перетворення знижують бар'єри між державами?

8. Дайте характеристику сучасному етапу глобалізації. Назвіть і охарактеризуйте суперечності, що характерні для сучасного етапу глобалізації.

9. Як глобалізація відзеркалюється на державному суверенітеті?

10. Які функції держави в умовах глобалізації?

11. Як ви оцінюєте перспективи зникнення незалежної національної держави?

12. Чи можливий єдиний та гомогенний транснаціональний світ, в якому національна держава відігравала б другорядну роль?

13. Чому національну державу неможливо (чи можливо) списати в архів історії?

14. Дайте відповідь на питання: чи може Європейський Союз стати моделлю регіональної організації для всього світу?

15. Які у вас є аргументи проти глобалізації?

16. Кого називають антиглобалістами?

17. Наведіть загальні цілі та основні види діяльності антиглобалістів.

18. Розкрийте погляди антіглобалістів на процес глобалізації

19. Охарактеризуйте основні антиглобальні рухи. В чому полягає їх принципова відмінність?

20. Назвіть та дайте характеристику основним проявам глобалізації в Україні в політичній, культурній та економічній сферах.

Теми рефератів (есе, творчих робіт)

1. Глобалізація: процес та осмислення.
2. Глобалізація як феномен сучасного світу.
3. Підходи до визначення та причини глобалізації.
4. Головні провідники глобалізації.
5. Фактори і тенденції глобалізації.
6. Глобалізація: концепції і дебати. Позитивні та негативні риси глобалізації
7. Політична система суспільства в епоху глобальних трансформаційних змін.
8. Глобалізація і демократія.
9. Сутність поняття та предметне поле політичної глобалістики.
10. Управління глобальними процесами.
11. Новий зміст державного суверенітету в умовах глобалізації.
12. Міжнародні відносини в контексті глобалізації.
13. Глобалізація і нерівність.
14. Глобальна проблема біженців і міжнародна міграційна політика.
15. Політичний вимір глобальних проблем сучасності.
16. На шляху до глобального інформаційного суспільства.
17. Новий світовий порядок чи «глобальна перебудова».
18. Альтерглобалізм як феномен сучасного світу.
19. Загальні цілі та основні види діяльності антиглобалістів.
20. Основні напрямки критики антиглобалістів.

Література

1. Баранівський В. Ф. Політологія. Підручник. Київ: Національна академія управління, 2016. 236 с.
2. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації: монографія / О. С. Власюк, А. І. Мокій, О. І. Іляш та ін.. Київ: НІСД, 2017. 384 с.
3. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. 248 с.
4. Гапоненко В. А., Лисенко Ю. В. Політологія. Практикум. К.: КНЕУ, 2014. 357 с.
5. Гелд Д. Глобалізація – антиглобалізація / Пер. з англ. І. Андрущенко. К.: К. І. С., 2004. 189 с.
6. Глобалізація та політика національної безпеки: підручник / під ред. Петра Юхименка. К.: Центр навчальної літератури, 2021. 408 с.
7. Глобальні проблеми сучасності: підручник / [кол. авт.]; за ред. В. С. Бакірова (голова), А. П. Голікова, О. А. Довгаль, В. А. Пересадько, В. І. Сідорова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 632 с.

8. Гронтковська Г. Е. Міжнародна економіка: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2014. 384 с.

9. Кормич Л. І. Світовий політичний процес: глобальний та національний вимір: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за спец. «Політологія», «Міжнародне право», «Міжнародні відносини», «Соціологія». НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2017. 240 с.

10. Кузьмін О. Є., Пирог О. В., Литвин І. В. Глобальна економіка: навчальний посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 300 с.

11. Лукашевич В. М. Глобалізація: навчальний посібник. Львів: Новий Світ, 2010. 440 с.

12. Манелюк Ю. М., Чубур Н. В. Сучасні ідейно-політичні течії. Практикум: Навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2010. 214 с.

13. Нестор Ґарсія Канкліні. Уявлена глобалізація. К.: Ніка-Центр, 2016. 256 с.

14. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 540 с.

15. Постол О. Альтерглобалізм як соціально-політичний феномен сучасності. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації* [Текст]: [український науковий журнал]. № 2. Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», Всеукр. асоц. політ. наук; [голов. ред. В. М. Бебик]. Київ: Україна, 2012. 335 с.

16. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 649 с.

17. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: Монографія. К.: Логос, 2011. С. 145–223.

18. Томахів В. Політологія: навчальний посібник. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 244 с.

19. Френсіс Фукуяма Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К.: Наш формат, 2019. 608 с.

20. Хрестоматія з політології: навч. посібн. / упор. В. Ф. Смолянюк, Н. В. Чубур. К: КНЕУ, 2011. 579 с.

Тема 10

МІСЦЕ УКРАЇНИ У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: теоретико-методологічні основи дослідження геополітики України, особливості формування української геополітики, місце розробок українських вчених XX століття в сучасній геополітичній ситуації України, особливості та проблеми євроатлантичної інтеграції України, специфіку питання щодо безпекової та оборонної інтеграції України.

Після опанування матеріалів теми студент умітиме: виявляти проблеми зовнішньополітичної діяльності Української держави на різних етапах її розвитку, систематизувати й аналізувати пріоритети української геополітики, виокремити національні інтереси України, робити прогнози та пропонувати різноманітні варіанти можливого розвитку подій у сфері двосторонніх та багатосторонніх зовнішньополітичних взаємодій України з країнами та міжнародними організаціями світу.

Навчальні питання:

1. *Україна на стику цивілізацій: проблеми і перспективи розвитку*
2. *Геополітичні концепції українських вчених початку XX століття*
3. *Західні геополітичні концепції щодо місця України в системі геополітичних відносин*
4. *Європейський вибір як ключовий геополітичний пріоритет України*

1. Україна на стику цивілізацій: проблеми і перспективи розвитку

Класична геополітика займається перш за все питаннями, які стосуються державних інтересів країни. В традиційному розумінні цього терміну держави виступають єдиними діючими особами світової політики. Взаємозв'язок між ними відбувається в просторі та ним обумовлений.

Кожна країна має виключне, притаманне тільки їй *територіально-географічне положення*. Територія держави має свій неповторний ландшафт, форму, простір, розміри, природні ресурси. Території держав обмежені простором та утворюють політичні кордони з територіями сусідніх країн. *Політичний розподіл світу* не збігається з його поділом на природні географічні регіони. Така розбіжність утворює у кожному конкретному випадку сукупність специфічних протиріч між державою, як соціальним співтовари-

ством, та її фізичним оточенням, а також і серед самих держав з приводу зовнішнього природного середовища.

Унікальність територіально-географічного положення кожної країни обумовлює також і унікальність її історичного фону. Така сукупність визначає самобутність народу, держави, робить їх історичними індивідуальностями. Серед великої кількості чинників, які здійснюють вплив на діяльність людей, а також і на їх політичну діяльність, географічний чинник найменше підлягає змінюванню. Він виконує роль фундаменту спадкоємності політики держав до того часу, поки їх географічно-просторове положення залишається незмінним.

Геополітичні ідеї, в тому чи іншому вигляді, виникли одночасно з феноменом державної та імперської експансії і були пов'язані з питаннями про вплив географічного середовища, клімату на звичаї, побут, спосіб правління, політичний устрій, кордони, війни тощо.

Геополітика розглядає націю (країну, державу) як цілісний та єдиний суб'єкт в світовому політичному просторі. Нація окреслена «ззовні», а події, які відбуваються всередині, не мають великого суттєвого значення. Саме з цієї точки зору геополітика схожа на шахи — значення шахової фігури не залежить від матеріалу, з якого вона вироблена. В той же час *геополітичний статус нації*, тобто її місце серед світових структур домінування, повинен підтримуватися її державними установами, економічним розвитком, загальнонаціональною ідеологією.

Геополітичні інтереси країни пов'язані насамперед із зовнішніми аспектами її розвитку і виникають завжди у конкретному регіоні, країні (географічна ознака). Геополітичні інтереси формуються: економічною діяльністю країни у певному регіоні світу або континенту; економічним співробітництвом з конкретною країною та його здійсненням через її територію (шляхи сполучень, магістральні трубопроводи); військовими, етнічними та екологічними чинниками тощо.

Дуже поширеним є поняття «*геополітична ситуація*», що визначається як існуючий на конкретну дату або протягом певного проміжку часу стан геополітичних положень, геополітичних інтересів і взаємодій країн регіону (світу), а також угруповань країн, місць збройних конфліктів тощо. Поступові зміни у геополітичній ситуації відбиває поняття «*геополітичний розвиток*». Він спостерігається у змінах економічного і політичного статусу країн та характеру їх взаємодії, у розпаді й утворенні країн та їх угруповань, у змінах складу угруповань, у появі або

зникненні внутрішньодержавних та міждержавних військових конфліктів.

Геополітичний процес протягом певного часу характеризується відповідною «*геополітичною траєкторією*», що визначається як послідовність конкретних геополітичних ситуацій. Слід розрізняти реальні (тобто ті, що вже відбулися) і можливі геополітичні траєкторії. У з'ясуванні можливих траєкторій та умов їх здійснення полягає зміст *геополітичного прогнозу*.

Поліпшення геополітичної ситуації в кінцевій точці траєкторії означає позитивний розвиток, а погіршення — негативний. *Геополітичний розвиток* може мати одночасно позитивні і негативні наслідки в різних аспектах. Сукупність усіх можливих траєкторій утворює дерево геополітичного розвитку. Головним завданням геополітичного прогнозу є визначення негативних траєкторій і геополітичних тупиків, з'ясування умов і заходів їх запобігання.

Серед багатьох понять геополітики особливе місце займає «*геополітичне положення*». «Географічне положення» — це просторове відношення певного об'єкта (наприклад, держави) до наявних умов, які знаходяться поза ним і зв'язки з яким мають істотне значення для розвитку і функціонування цього об'єкта. Воно є складовою частиною геополітичного розвитку, геополітичної ситуації та певною мірою визначає геополітичні інтереси. Виступаючи одночасно як ресурс і як об'єктивне обмеження розвитку держави, геополітичне положення має велике самостійне значення, впливає на вирішення численних економічних, соціальних, політичних і дипломатичних проблем державного рівня. Воно тісно пов'язано з відомими категоріями, що відображають різні види положення (географічне, природно -, економіко -, суспільно-географічне тощо), маючи спільні з відповідними визначеннями моменти.

Геополітичний фактор — це сукупність географічних параметрів, що зумовлюють відповідний напрямок у політиці держави по забезпеченню її життєво важливих інтересів на певному етапі розвитку.

До *геополітичних параметрів* належать розмір, територія, довжина державного кордону, клімат, рельєф місцевості, флора та фауна, гідрологічні особливості. До цього ж можна віднести історичні особливості держави, в тому числі конфесійні відносини, суспільно-політичний устрій, політичні та соціальні структури. Кожен з визначених параметрів окремо являють собою не більше ніж геопараметр, що є предметом географії, фізичної та політичної. І тільки в сукупності, в разі включення цих параметрів до

механізмів формування життєво важливих інтересів держави, міждержавних відносин, вони формуються в геополітичні фактори.

Пріоритети геополітичних факторів являються головною засадою формування національних інтересів та напрямків внутрішньої та зовнішньої політики держави. Об'єктивне оцінювання наявних ресурсів, зумовлених значною мірою геополітичними параметрами, допомагає привести у відповідність потреби та можливості, вірно орієнтуватися державі в світових політичних процесах, в умовах існуючих геополітичних обставин шукати адекватні шляхи впровадження зовнішньої та внутрішньої політики.

Існують різноманітні підходи щодо формування *геополітичних моделей світу*. Найбільш життєздатними, які знайшли своє практичне застосування в теорії та практиці міждержавних відносин, виявились такі моделі, що взяли за основу положення про «*баланс сил*». Необхідно зазначити, що в відомих геополітичних концепціях при оцінюванні «балансу сил» пріоритет належав географічному простору, який був характерним для даної країни або коаліції держав.

На межі XX-XXI тисячоліть перед Україною постала потреба звернутися до сакраментальних проблем людського буття, до долі України і світу в цілому, до прагнення вписатися з власною зовнішньою політикою в новий історичний інтер'єр. Значення подій і явищ кінця минулого століття полягає в тому, що в них відобразилися кардинальні зміни у світовій геополітичній ситуації: об'єднання Німеччини, зникнення держав (Радянський Союз, Югославія), зміна суспільно-політичного устрою в колишніх соціалістичних державах Центральної та Східної Європи, активне розширення Північноатлантичного альянсу, економічне та політичне посилення Європейського Союзу. На світовій політичній мапі з'явилися нові держави, серед них — незалежна держава — Україна.

За своїми геополітичними складовими (територією, населенням, природними ресурсами) Україна є визначною державою у світовій розстановці сил. В Україні розташований географічний центр Європи. У визнаних кордонах площа нашої держави складає 603,7 тис.кв.км. За цим показником Україна посідає друге місце в Європі. Україна виступає у світовій ієрархії країн як середня за величиною і рівнем розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих із них, що є найбіднішими на планеті.

Просторове розташування України дає їй право на визначення своєї специфічної геополітичної ролі — бути об'єднуючим мос-

том між країнами Європи та Азії. Розміри території України, чисельність її населення, природні ресурси у поєднанні з вигідним географічним положенням дають їй право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Визначаючи роль і місце України в сучасному геополітичному просторі слід враховувати тяжіння України до цивілізованої Європи з її традиціями парламентаризму, економічної стабільності.

Традиційно Україну розглядають як державу, що включена в поле інтересів трьох світових політичних і економічних гравців: США, деяких країн Західної Європи і Російської Федерації. Традиційно зміст української зовнішньої політики розглядається виключно як вибір напрямку орієнтації, а не вибір змісту і способу активної діяльності на міжнародній арені політиці. Україна є насамперед європейською державою. Це визначено її історичним минулим, географічним становищем, належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи. Важко заперечувати історичні факти. Греко-римська цивілізація у вигляді християнства прийшла в Україну з Півдня, з Візантії — культурного центру тяжіння країн Середземномор'я — приблизно в ті ж часи, коли вона просувалася і в північну частину Європи. Пізніше зв'язки з Константинополем були порушені. Після татаро-монгольської навали Україна (Галицька Русь) більше орієнтується на Захід, а згодом стала частиною польсько-литовської держави. Загроза з боку польської шляхти штовхає український народ, який вже створив власні автономні державницькі структури, в інший бік — до православної Московської Русі. У складі Російської та Австро-Угорської імперій Україна занепадає як самостійна нація, але зберігає опосередкований, через Москву або Відень, зв'язок з європейською цивілізацією. Україна завжди була прилученою до Європи не тільки в географічному, а також і в культурному відношеннях, хоча не можна відкидати значних впливів тюрко-ісламського Півдня і Сходу. Політична історія переконливо свідчить: спілкування українського народу з іншими народами було більш інтенсивним у період повної або неповної державності. Також і світ більше знав про Україну та виявляв до неї інтерес в період державності, а в періоди бездержавності Україна опинялась на периферії міжнародних контактів.

Процес формування держави, суспільства повинен спиратися на об'єднувальні ідеї, які б консолідували всі здорові сили цього суспільства, і абсолютно очевидно, що в поліетнічній державі,

якою є Україна, вони мають бути прийнятними для всіх громадян, незалежно від їх етнічних відмінностей.

У контексті цього складного процесу події, що відбуваються в окремих регіонах України, займають важливе місце. Для аналізу цієї ситуації представляється плідним підхід, що враховує відмінності, перш за все, Західного і Східного регіонів. Ці відмінності не вичерпуються тільки домінуванням української мови на Заході і російської — на Сході. Вони стосуються і типів виробництва (відповідно, землеробство і торгівля — індустрія), і світогляду (індивідуалізм — колективізм), і віри (католицизм — православ'я).

Україна, як і більшість сучасних держав, є країною гетерогенною в етнічному та мовному відношенні. Ця гетерогенність сучасної України визначається безліччю чинників, серед яких виділимо три основних:

Культурно-етнографічний чинник: по ньому територію України можна представити з двох основних частин: етнографічно українські області Центру і Заходу; зона колонізації — Схід і Південь України. Крим, де корінним населенням є кримські татари, займає тут особливе місце.

Соціально-історичний чинник: по ньому також можна виділити дві групи областей України: регіони, які довгий час знаходилися у складі держав Центральної та Південно-Східної Європи (Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина), й території, які входили до складу Російської імперії й СРСР ще до 1939 року.

Конфесійний чинник, по якому найбільш істотною є грань між православ'ям і греко-католицизмом (уніатами), перш за все, двох західних регіонів України Закарпаття і Галіції.

Відповідно до трьох названих критеріїв ми можемо представити складну картину різних ступенів близькості й відносної відчуженості різних територій України, а також їх культур. В основі протистояння двох груп регіонів, крім економічного, політичного і національного чинників, лежить і чинник культурно-історичний, який називають чинником цивілізаційним або цивілізаційно-геополітичним.

Кожна цивілізація, всякий культурно-історичний світ має концентричну структуру, складовими елементами якої є: 1) Смуга земель, що є межею, яка відокремлює одну цивілізацію від іншої. Цю смугу ми позначаємо як Лімес (від лати. Limes — межа). 2) Пояс територій, що примикають до Лімесу, на якому відбувається найактивніша боротьба, інтеграція, синтез і відторгнення форм і елементів сусідніх цивілізацій. У нашій термінології, це —

Лімітроф (від лати. limes і греч. trophos — що живить, створюючи). 3) Пояс земель, що примикають до Лімітрофу, в культурі яких помітну роль грають форми і комплекси, що йдуть з сусідніх цивілізацій, але абсолютно чітко простежується домінування «рідних» культурно-історичних елементів. Цей пояс ми називаємо Лімбом (від лати. limbus — окантовка). 4) Території, що знаходяться за Лімбом, в культурі яких цивілізаційні комплекси істотного значення не мають. Такі землі складають платформу цивілізації або її ядро.

Нинішня Україна являє собою континуум територій лімесних, лімітрофних і лімбових на стику 3-х цивілізаційних світів: Європейського, Російського і Афразійського. Лімес у складі України — це ділянка Карпат, що проходить по її території. Лімітрофи — Крим, Закарпаття і Західна Україна (в основному співпадаюча з районами Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Рівненської і Тернопільської областей). Крим — лімітроф Російської цивілізації у її морських кордонах з цивілізацією Близького Сходу. Західна Україна — лімітроф тієї ж Російської цивілізації у меж з цивілізацією Європейською, тоді як Закарпаття — лімітроф вже цивілізації Європейською на її кордонах з Російським культурно-історичним світом.

Решта українських регіонів є територіями лімбовими. Проте в культурно-історичному плані вони не однорідні, а вельми чітко розбиваються на 2 групи: північну, лісову і, частково, лісостепову, і південну і східну, степову з ділянками лісостепу. Іноцивілізаційними елементами в культурі північної групи є елементи європейські. У культурі південних і східних частин роль європейських елементів помітно нижче, зате достатньо великий (з часів бронзового століття) вплив переднеазіатських форм, який практично не відчувається в північних областях.

У більш загальному формулюванні Західна Україна — це «генератор національної ідеї», що тяжіє до Європи, а Східна — «економічний базис», історично орієнтований на Росію.

Самою історією Україні призначено бути перехрестям світових цивілізацій і об'єднати в собі різні етнічні і регіональні субкультури. Можна представити, з проблемою якого масштабу зіткнулася українська держава, особливо якщо пригадати думку директора Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету С. Хантінгтона, який, ідентифікуючи Західну Україну із Західною цивілізацією, а Східну — з православною, в принципі не убачає культурної спільності між регіонами.

Зараз Україна виявляється відірваною від Росії та наближеною до Європи. Європа — система з високим рівнем розвитку, що

склалися економічним і культурним простором, відпрацьованими ринковими відносинами, що послідовно сповідає ідеї та принципи індивідуалізму. В даний час Європа знаходиться в процесі консолідації всіх культурних сил, об'єднує все те, що було накопичене за кілька тисяч років. Росія — не Європа. Але Росія активно була присутня в європейській політиці упродовж останніх трьох століть, і ця присутність ознаменувалася її серйозними спробами впливати на європейську архітектуру безпеки.

Україні ще належить затверджуватися в Європі в нинішньому її статусі в рамках тієї системи цінностей, які зараз прийняті на континенті. Для того, щоб адекватно виглядати в очах Європи, Україні належить пройти цілий ряд трансформацій. Україна активно розширює свої центральноєвропейські контакти та досягла в цьому успіху. Сьогодні Європа демонструє нам реальні позитивні зразки розумної поведінки в політичній, безпековій, соціально-економічній, екологічній і інших сферах суспільного життя. Прагнення перейняти прийнятні зразки та форми поведінки все ближче посуватиме Україну до того, щоб міждержавні відносини наближалися до європейських стандартів. Принаймні, членство України в європейських структурах, до цього зобов'язує. Приклади цивілізованої європейської поведінки поступово трансформуються і на внутрішньополітичну ситуацію.

Процес входження України в Європу і світову цивілізацію повинен бути контрольованим та спиратись на ґрунтовну і послідовну геостратегічну концепцію. Останнім часом процеси інтеграції України в європейські структури значно посилилися, але якщо пустити їх на самоплив, то можна очікувати і надмірної експансії з боку Заходу, несприятливої для розвитку нації. Так, може виникнути загроза перетворення України на сировинний придаток Європи, на постачальника дешевої робочої сили, інтелектуальних ресурсів. Як наслідок буде лише змінено напрям залежності країни з північно-східного на західний.

Значення західного напрямку орієнтацій зовнішньополітичних інтересів України зумовлено як прагненнями української політичної еліти знайти рівноцінний баланс між посиленням російського впливу на світову політику, так і пошуками можливостей входження країни в систему міжнародного спілкування через відповідні європейські структури. Від Заходу Україна очікує також реальної допомоги в економічній та безпековій сферах й політичної підтримки на міжнародній арені.

Аналіз останніх подій та реакція на них європейського співтовариства свідчить про те, що найбільшою перспективою співпраці

із Заходом, на яку може розраховувати Україна, — це поступова інтеграція у західноєвропейські структури, включаючи НАТО. Європейський шлях інтеграції необхідний, оскільки Україна є європейською державою. В Європі можна знаходитись, бути, але поки що Україна має мало з чим йти на Захід, окрім політичних декларацій, політичної волі, а також сировинних ресурсів та дешевої робочої сили, що значно стримує розвиток паритетних відносин.

Що стосується політики України щодо РФ на двосторонньому рівні, то російська воєнна агресія докорінно змінила відносини з РФ: зменшила залежність від російського впливу, дозволила зрештою вилізти з пелюшок, усвідомити сили й можливості багатомільйонної суверенної європейської держави та переглянути подальшу перспективу своїх відносин з північно-східним сусідом.

Принципово помилковими є спроби розглядати відносини з РФ у вигляді дихотомічних, полярних альтернатив: або співдружність, політична й економічна кооперація, або конфронтація і конкуренція. Правильним є підхід до цих відносин як до складного багатовимірного комплексу, що має свої сфери кооперації й співробітництва та сфери конкуренції або навіть прямої конфронтації (зовсім не обов'язково військової).

Після української перемоги політика України щодо РФ має бути політикою взаємовідносин двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються по можливості розширювати сфери кооперації й співробітництва та звужувати сфери конкуренції й конфронтації, добре розуміючи, що останні завжди будуть у тому чи іншому виді існувати.

Україна та Росія мають проводити власну внутрішню і зовнішню політику, проголошувати нейтральність чи позаблоковість, створювати економічні, політичні й військові союзи, організовувати альянси і блоки, але робити це, виходячи із своїх національних інтересів і власної національної безпеки.

Сучасна перспектива України (в геополітичному вимірі) як складової Європейської цивілізації — це перехрестя та рівномірний вплив різних її гілок, природний синтез їх духовних цінностей. Нерозуміння цього факту може призвести до розшматування України на частини, вміле ж використання — до розквіту і перетворення на світову потугу. Специфіка України у близькості до її історичної традиції та вкоріненні в національний характер базових засад усіх трьох гілок європейської цивілізації: західноєвропейського лібералізму, російського колективізму й американського індивідуалізму (наслідок тривалого освоєння Дикого поля та

козаччини, аналогічний впливу просування на Дикий Захід в історії США).

Поєднання тісного співробітництва в усіх сферах з найбільшою світовою потугою — США (враховуючи її величезний технологічний, інформаційний, фінансовий та економічний потенціал), з політичною та культурною традицією старої Європи, а також з економічною співпрацею з Росією (з її сировинними ресурсами та ринками), дає Україні історичний шанс. Процес консолідації загальноєвропейської цивілізації є в інтересах України.

Вибір геополітичної стратегії України має доповнюватись гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитись самі по собі. Тільки цілеспрямовані, рішучі дії владних структур приведуть до їх реалізації на практиці.

Українська геополітика буде ефективною в разі дотримання Україною цілої низки умов: 1) Україна повинна мати свою власну позицію по всім основним питанням світової політики; 2) Україна повинна мати власну політику відносно своїх сусідів; 3) Україна повинна мати свою власну позиції під час будь-якої світової військово-політичної кризи та вміти досягати реалізації своєї позиції; 4) якщо інші країни будуть знати про позицію України стосовно будь-якого конфлікту, в будь-якій ситуації будуть змушені її враховувати; 5)коли жодна міжнародна угода, жоден блок держав, що входить в сферу інтересів України, не зможе обійтися не тільки без участі України, але буде відбуватися лише за безпосереднього впливу на весь процес.

У складній геополітичній ситуації Україні, яка перебуває на перехресті стратегічних інтересів великих держав, необхідно вибудовувати свою, орієнтовану тільки на власні інтереси, зовнішню політику, що сприятиме тому, що Україна зможе стати впливовим фактором створення механізму оптимальної моделі безпеки Європи XXI сторіччя, від чого залежить перспектива геополітичного, а значить і міжнародного становища держави.

2. Геополітичні концепції українських вчених початку XX століття

Протягом останнього часу українська політична наука збагатилась теоретичними розробками, в яких з різним ступенем об'єктивності досліджені основні виміри української геополітики. Українські науковці зробили значний внесок у розвиток геополі-

тичної науки. Тенденції геополітичних орієнтацій відбиті в державній діяльності ще київських та галицьких Рюриковичів, українських князів, бояр і шляхти, козацьких гетьманів, а також традиції геополітичної думки політичних діячів та інтелектуалів пізнішої доби — І. Мазепи, П. Орлика, М. Костомарова, І. Виговського та багатьох інших. Розвиток вітчизняної геополітичної науки відбувається шляхом переосмислення досвіду й концепцій зарубіжної науки та практики, а також завдяки поверненню до наукового обігу теоретичних розробок вітчизняних вчених і дослідників, в тому числі і представників української діаспори (Л. Биковського, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Липи, С. Рудницького, Є. Чикаленка, С. Шелухіна та інших).

Першим українським політичним теоретиком, який послідовно і переконливо обґрунтовував потребу європейського цивілізаційного і політичного вибору України, а також розробки і втілення у майбутньому збалансованої національної політики як на Заході, так і на Сході Європи, можна вважати ***Михайла Драгоманова***, пропагандиста західноєвропейського вектору у геополітичній думці України. Він обґрунтовано довів нерозривність вирішення «українського питання» з загальноєвропейськими процесами на європейському континенті, тобто необхідність зв'язку України із Західною Європою. М. Драгоманов наголошував на необхідності проведення активної політики для розв'язання цього питання не як виключно внутрішньо українського, а як важливого з-поміж інших проблем влаштування народів Східної Європи на засадах втілення у життя прав нації на національне самовизначення. Він закликав активно діяти на інтелектуальній і політичній сцені Європи, а також висловлювався на користь найактивнішої української політики в регіональному та континентальному європейському контексті. Власне, за його переконанням, українське питання як складова майбутнього політичного устрою Європи могло вирішуватися лише через полагодження українських національних прагнень із подібними ж устремліннями східноєвропейських народів. При цьому він враховував необхідність утворення сприятливого зовнішньополітичного оточення для майбутньої вільної України: «Українські думки про волю свого люду можуть здійснитися тільки при волі всього Сходу Європи од Австрії до Сибіру. …ціль розумної української праці має бути не саме тільки українство, а й спільна праця всіх людей, від Сербів і Чехів до Московин, праця до Восточно-Європейського народоправства».

Він зробив вагомий внесок у визначення напрямів, засобів і пріоритетів зовнішньополітичної діяльності українського руху з

перспективою переростання цієї активності у політику автономної України. На думку М. Драгоманова, українські землі мають об'єднатися у єдиному політичному організмі. Найбільших шансів домогтися успіхів у виконанні такого завдання має майбутня Російська федеративна демократична республіка. У «Переднім слові до Громади» він чітко наголошував, що саме з допомогою Росії українці мають найбільше шансів об'єднати власні національні території.

М. Драгоманов одним із перших доклав значних зусиль до визначення важливої складової будь-якої національної свідомості — геополітичної ідентичності, тобто визначення свого місця серед інших націй і держав, формулювання зовнішньополітичних пріоритетів національної політики як у регіональному, так і в загальноєвропейському вимірі, уявлень про засадничні цінності взаємодії та діалогу з представниками європейської та світової спільноти. Особливу увагу привертають його осмислення досі актуальних питань про цивілізаційну і політичну систему координат ствердження і розвитку українців, про їхню національну, отже, й геополітичну ідентичність. Передусім М. Драгоманов намагався визначити ту систему геополітичних, цивілізаційних координат, в якій перебувала Україна.

Фундатором української геополітики вважається, відомий географ, академік АН України, професор ***Степан Рудницький***. У своїй роботі «Україна та українці» він висловлює надзвичайно важливу геополітичну ідею: геополітичне значення України полягає в її положенні на Чорному морі та в безпосередньому сусідстві з Близьким та Середнім Сходом. С. Рудницький продовжує розробку геополітичного коду України, над якою працювали М. Драгоманов і М. Грушевський. У цьому коді Чорне море розглядається як головний комунікаційний центр, до якого приводять меридіональні річкові та інші шляхи України. Геополітична і геоекономічна вісь Північ-Південь (чорноморська межа) явилася головною засадою для розквіту Київської Русі.

У своєму дослідженні С. Рудницький дійшов до висновку, що на заході Росії і на півдні Східної Європи, значною мірою на місці України, але на значно більшому просторі, на якому мешкають переважно українці, існує особлива територія. Вона являє собою «географічну єдність, самостійну та відокремлену від сусідніх земель: Молдови, Угорщини, Польщі, Білорусії, Московщини», на півдні простягається до Чорного моря, Карпат та Кавказу, на півночі — до Полісся.

С. Рудницький вважав, що така територія відрізняється від сусідніх земель своїми природними умовами, проте не має гарних

природних кордонів з заходу, півночі та північного сходу. Він виділяв географічне положення України на кордонах расових, культурних, політико-державних кіл на протязі всієї історії. Україна, підкреслював С. Рудницький, — це місце, де зустрічаються між собою раси, культурні кола, народи. Вона — одна з найбільш важливих ключових точок на головних шляхах світових зв'язків, які повертаються після довготривалої перерви на попередній напрямок. Вирішальним він вважав українське місцерозташування на шляхах політичної експансії великих держав, особливо Росії. Своє дослідження С. Рудницький закінчує словами Бісмарка: «*внаслідок багатств України Росія стала тим, чим вона є. Могутність Росії може бути підірвана відділенням від неї України*». Цей вислів не втратив своєї актуальності і в сучасних умовах.

Визначальним у політико-географічному положенні України С. Рудницький вважав її відношення до головних шляхів світової торгівлі та шляхів політичної експансії великих держав. Для української держави важливе не лише сусідське чи регіональне, але й у сучасних умовах — глобальне геополітичне положення. Зокрема, для сусідського положення — це межування з Польщею і Росією, для регіонального — знаходження України на південному сході Європи, для глобального положення — поблизу антропологічного центру світу — прикордоння Європи, Азії та Африки.

Для С. Рудницького в геополітичному положенні України особливо важливим стає «близькосхідний аспект» («*Україна являє собою одну з найважливіших точок цілого Близького Сходу*»), положення на півночі чорноморського узбережжя, чим визначається найкоротший шлях для експансії великих держав Європи в одних випадках на Балкани, в інших — на Закавказзя, Персію (Іран), Месопотамію, Азію.

«Геополітичне положення, — пише С. Рудницький, — поклало Україну на найдальший південний схід Європи в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) — з Передньою Азією». У зв'язку з цим політико-географічне положення України визначається як окраїнне з усіма наслідками, які з цього випливають.

Вчений доходить до такого геополітичного висновку, що формування та розвиток самостійної України рятує від імперіалістичної експансії північної наддержави низку незалежних країн на стику Європи, Азії та Африки, стає фактором стратегічної стабілізації у міжконтинентальному масштабі. «Навіть, — вважає С. Рудницький, — утворення Російської федеративної держави, або ще краще — Східноєвропейської зв'язки держав було б для

світового миру багато вигідніше, як будування російської одноцільної держави».

С. Рудницький вважав, що противагою російського імперіалізму, має бути створення так званої «*Балтійсько-понтійської федерації*» в складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії та України. Така федерація має будуватися на двох підвалинах. По-перше, мається на увазі єдність регіону розташування держав — Східна Європа. По-друге, всі ці держави об'єднує спільна мета — прагнення цих країн, як колишніх окраїн Росії, до незалежності. З цієї федерації виключалися і Польща, і Росія. На думку С. Рудницького, це пов'язано з тим, що в Росії панувала деспотична форма влади, а Польща за своїм укладом належала до Середньої Європи. Отже, федерація має стати бар'єром проти російського експансіонізму у Серединній й навіть Західній Європі.

Для нашого часу важливе значення мають міркування С. Рудницького про взаємне геополітичне розташування України та Румунії. Цій проблемі вчений приділив особливу увагу. Він наголошує, що «східна і північна межа (межа з Україною) Румунії може при розумній політиці стати саме найкращою для неї опорою й охороною тилу… Добре сусідство чи навіть союз на Сході — це для Румунії справа найбільшої ваги».

Не обминув С. Рудницький і аналіз політико-географічного відношення до України її посередніх сусідів та навіть Сполучених Штатів Америки і Канади. Таким чином, було вперше обґрунтовано глобальне геополітичне бачення «української справи», прагнення українського народу до державної самостійності. Вільна, незалежна і демократична Україна — це не лише внутрішня справа українського народу, але й суттєва умова світового миру і безпеки народів, прогресу людської цивілізації.

На початку XX століття у громадсько-політичній думці визначаються загальні геополітичні вектори розвитку України, чинне місце серед яких займає Слов'янофільська орієнтація, яка була започаткована Кирило-Мефодіївським братством, члени якого вважали, що кожен слов'янський народ має утворити власну демократичну республіку й об'єднатися у федерацію із спільним парламентом у Києві. Прихильником цієї геополітичної концепції, являвся відомий український історик, політичний діяч, перший Президент України ***Михайло Грушевський***.

Головне місце в геополітичній концепції, розробленій вченим, займала проблема автономії України в складі Російської республіки. У своїй роботі «*Хто такі українці і чого вони хочуть*» він зазначає «українці хочуть, щоб з українських земель Російської

держави була утворена одна область, одна національна територія». Він так характеризує значення автономії для майбутньої української держави: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, пов'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се наше старе гасло, підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України... воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці».

Закликаючи до побудови автономії України у складі Російської федеративної республіки, М. Грушевський чітко змальовує, якою саме повинна бути ця автономія, тобто виділяв ті основні риси (або принципи), на яких ця автономія мала бути побудована. Тобто автономія, за М. Грушевським, це «право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю».

Найбільш доцільною він вважав для України широку національно-територіальну автономію, тому що саме така автономія є найбільш корисною з трьох точок зору: «з погляду національного, дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяєвами у себе»; економічна вигода в тому, щоб «природні багатства української землі й людська сила... вживалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного»; з культурового погляду ясно, «що при орудуванні краєм і його засобами українською автономією дійдуть своєї правди пребагаті і цінні зв'язки культури, науки і мистецтва багато обдарованого нашого народу».

М. Грушевський вважає, що Україна повинна мати не просто широку територіальну автономію, а й має входити до федеративної держави, тобто федеративної, демократичної російської республіки. Тому що, яку б широку політичну автономію своєї національної території Україна не мала, але коли Російська держава, з якою вона зв'язана, залишиться державою централізованою, то хоч би автономія України була забезпечена формально, реально вона здійснена не буде. «...Становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком».

Російська федерація повинна бути республікою, причому республікою демократичною, устрій якої «має бути опертий на

рівності всіх горожан». Коли стало зрозуміло, що ніякої автономії Росія не допустить, погляди самого М. Грушевського на відносини з Росією змінились. У роботі «*На порозі нової України. Припущення та мрії*» М. Грушевський пропонує скасування орієнтації на Росію, називає цю орієнтацію «віджитою», вказує на глибоку антитезу українського та російського народів, близьких по крові, але відмінних духом, обґрунтовується, що розташування України зумовлює її прозахідну орієнтацію». Так, він пише у квітні 1918 року: «...перше, що я вважаю пережитим і віджитим... се наша орієнтація на Московщину, на Росію». Тому М. Грушевський вважає, що потрібно будувати вже не просто автономію в складі Російської республіки, а Україну Велику, «велику не територією чи багатством, чи панування над іншими, а велику соціально-моральними вартостями». М. Грушевський зрозумів, що в складі Росії про таку вільну Україну годі й думати і тому закликав до побудови самостійної держави.

М. Грушевський, розуміючи недоліки односторонньої західної орієнтації, відзначає, що «коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, край завертає енергію, нашу працю на схід і полуденне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванню нашими інтересами, а не мали ми своєю метою — навпаки — боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя».

Відомий український історик, публіцист та політичний діяч ***В'ячеслав Липинський*** наприкінці 1926 року видав книгу «*Листи до братів — хліборобів*», деякі моменти якої не втратили своєї актуальності і сьогодні. На противагу ідеям М. Грушевського про орієнтації на Захід український політичний діяч, прибічник монархічної ідеї В'ячеслав Липинський в середині 20-х років вважав, що «в даний момент ніхто в Європі сильної і великої Української Держави собі не бажає. Навпаки, є багато сил, що власне заінтересовані в тому, щоб ніякої України не було, або щоб вона була як найслабша. Тому при відбудовуванні нашої державно-національної традиції і при реставрації Гетьманства ми не тільки не можемо покладати надій на допомогу якоїсь «орієнтації», а навпаки мусимо бути готові, що різни зовнішні сили будуть нам у тому на скільки можливо заважати». Історичний досвід показує, що навіть коли в України і з'являються союзники, то вони починають досить швидко лякатися перспективи міцної України й однією рукою руйнують те, що іншою допомагали

будувати. Така сама ситуація була за часів Хмельниччини та Руїни, коли українські гетьмани у пошуках зовнішньої підтримки хилилися і до Варшави, і до Стамбула, і до Бахчисарая, і до Москви, але всі «помічники» лише розоряли наш край. Під час революції 1917–1920 рр. підтримка німців, австрійців та Польщі Пілсудського також коштувала надто дорого. Тому Липинський і певен, що зовнішня підтримка в кращому разі допоможе Україні стати країною-буфером між Європою і Росією.

Серед статичних причин «недержавності» основне місце посідає географічне положення України: 1. на роздоріжжі між Азією та Європою; 2. на невизначеному прикордонні двох різних культур: Візантійської і Римської; 3. без захищених природою кордонів. За В. Липинським, географічне положення України — найгірше в Європі — «навіть Московщина... захищена лісами, горами та болотами і ніколи «не була «битим степовим шляхом». «Ми ж кордон між Сходом і Заходом маємо в географічно невизначеному стані на своїй землі, і по нашому живому тілу відбувається весь час пересування цього рухомого кордону то на схід, то на Захід». Наслідком постійних вівісекцій виробилося у нас значні культурні ріжниці між нашими одиночними краями... настільки великі, що спроби механічного об'єднання України за допомогою соборних декларацій лише підкреслюють і погіршують недовіру…». Вихід В. Липинський бачив у об'єднанні двох сил — «Всенаціональної влади та найширших автономій одиночних українських країв» (тільки за монархічного правління), тоді як «поліцейська українізація» та «спроби культурної централізації» призведуть до національної катастрофи.

Зокрема, В. Липинський зазначав, що «політичний союз з Білорусією та Великорусією є категоричним імперативом закордонної політики нашої майбутньої держави». Особливо підкреслювалось, що мова йде саме про союз, а не федерацію — тільки активною політикою у справах «Російського Сходу» Україна здатна забезпечити собі завойоване її внутрішніми силами незалежне існування, бо пасивні дії неминуче призведуть до нового завоювання України більш активними націями. В. Липинський пропонував три можливих сценарії такої активної політики: 1) як авангард демократичного Заходу в руйнуванні Російського Сходу; 2) як авангард охлократичного Сходу в руйнуванні Заходу; 3) як авангард в органічному відроджені Російського Сходу, в його обороні як перед західною демократією, так і перед азіатською охлократією. Перша політика вже монополізована Польщею, друга — монополізована Москвою, отже, став на перший або

другий шлях розвитку України опиниться під впливом Польщі або Москви. Тільки третій варіант розвитку є нашим традиційним національним шляхом. Навіть в справах, так званих, міжнародних комбінацій Україна зможе обернути їх собі на користь лише тоді, коли вона в питаннях «Російського Сходу» стане фактором позитивним, коли відродження трьох Русей (в якому вона здатна зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу.

Не можна не визнати того, що три варіанти зовнішньої політики, окресленої майже 100 років тому, залишаються досить актуальними і в сучасних умовах. Проте треба зазначити, що Україна сьогодні не має активної стратегії ні по одному з запропонованих варіантів. В. Липинський виходив з трьох принципових передумов української зовнішньої політики: 1) Україна буде мати завойовану її внутрішніми силами державу, незалежність якої ніхто не буде ставити під сумнів; 2) Росія, звільниться від візантійсько-ординських засад своєї державності; 3) в процесі відродження трьох Русей Україна завдяки своїм історичним традиціям буде відігравати провідну роль. Але ні один з варіантів на сьогодні не був реалізованим.

До нечисленної когорти ідейного українства кінця XIX–початку XX ст. належав ***Євген Чикаленко*** — визначний громадсько-політичний діяч, організатор українського національного руху, один з ініціаторів скликання Української Центральної Ради.

Євген Чикаленко незламно вірив у незалежність України і, аналізуючи питання про причини нової Руїни, невдачу української революції, а також про історичні перспективи нації, Є. Чикаленко постійно повертався до думки, що історія справді любить повторюватися, пригадуючи Руїну XVII століття і проводячи аналогії між діячами козацької доби — Іваном Виговським, Іваном Брюховецьким, Іваном Самойловичем, Петром Дорошенком — і лідерами УНР, Української Держави, Директорії.

Нічого доброго Є. Чикаленко не чекав від Московщини: ні від більшовиків, ні від різної масті «чорносотенців» із Дєнікіним та Врангєлєм включно: «росіяни в першу чергу скасують українську державність і вживуть всіх сил, щоб стерти й українську народність». Усвідомлював реальні загрози, які несла Україні в тих історичних умовах буття тотальна русифікація. Вона насаджувалась адміністративними заходами, проникала у всі сфери суспільно-політичного життя та знищувала українську самобутність.

Ще за 20 років до початку Другої світової війни Євген Чикаленко прогнозував, що українська державність може стати наслідком великих геополітичних потрясінь. «Україні доведеться

ждати аж на другу світову війну…, коли вже прийде черга і на її державність, як за цеї війни прийшла на Чехію та Польщу». «Вже друга всесвітня війна відбудує Україну...». Є. Чикаленко багато разів повторював думку про немарність боротьби та жертв: «Ця боротьба, ця кров марно не пропаде...»; «колись Україна таки буде самостійною. Не пропадуть дурно отсих майже два роки самостійного існування, не пропаде марно ота кров, яку проливають тепер українці, не минеться безслідно оте обдирання народу московськими большевиками; свідомість національна серед українського народу за цих два роки зросла безмірно більше, ніж за останніх 200 років, і тепер вже ніякі заходи наших сусідів-ворогів не зможуть викреслити, витерти з життя нашого народу отої свідомости». І навіть помилки колись «послужать школою і підуть на користь Україні, бо покажуть, як не треба будувати держави». Важливим чинником української державності стануть культурна праця, «національний культурний капітал».

Чільне місце у геополітичній думці займає *чорноморський вектор*. Ідея зони чорноморської співпраці, така приваблива для багатьох наших сучасних політиків, була популярною в українських колах уже в першій половині ХХ сторіччя. Її однозначно вирішували і М. Грушевський, і С. Рудницький, і Ю. Липа. Припускаючи, що в майбутньому незалежна Українська держава буде найбільшою потугою в регіоні Чорного моря, ці діячі підкреслювали, що Україна не має прагнути до панування над цими країнами — ані політичного, ані економічного.

Надчорноморське положення України послужило для деяких вчених основою обґрунтування «*Чорноморської доктрини*». Зокрема, це висвітлено у працях ***Юрія Липи*** та ***Лева Биковського***. «Чорноморська доктрина» базується на ідеї «чорноморського простору» до складу якого входить багато країн Причорномор'я, та визначальній ролі України серед них. «Чорноморський простір — це таке реальне геополітичне поняття, як Балтійський, як Східно- або Західносередземноморські простори. Окреслюють його сточища рік і морські узбережжя, як лучбовий зв'язок, культурні й історично політичні традиції, як духовний зв'язок… Чорноморський простір становить географічну цілість, має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні й державні традиції, що зодноріднили психіку чорноморського населення. Проблема полягає в тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільності в сучасній текучості міжнародних відносин знайти волю до єдності та динаміки.

Ю. Липа стверджував, що «моральним обов'язком одиниці є служіння расі». Поняття «раси» Ю. Липи базується не на антропологічній спільності, а на психології. Держава — це «расова спілка» українського народу.

Ю. Липа намагався визначити призначення України у формуванні та очолені четвертої великої раси в Європі — Понтійської, української раси (перші три — англосаксонська, римська, німецька). Українська раса — через її високу моральність та гуманність щодо сусідів — може опанувати простір між Балтикою, Уралом, Кавказом та Чорним морем. Створення такого простору зробить можливий вільний розвиток — і це є цивілізаційна місія України.

Мова йде про те, щоб якась сила піднесла ініціативу і відтворила волю цілого Простору до власного буття як політичної спільноти. Хоч вже в першій мірі призначений самим Провидінням і історією до впровадження цієї волі в життя, хто може бути носієм Чорноморської доктрини над Чорним Морем і в цілому світі? — Україна, воля її народу й вага її краю». Потім майбутню роль України він пов'язує зі змінами на європейській карті: втрата Росією України, Кавказу та відродження Казанської держави.

Особлива роль відводилася політико-географічному значенню Криму: «... без володіння яким уже не могутність, а самостійність Української держави буде проблематичною». Хто володіє Кримом, підкреслює Ю. Липа, той володіє Чорним морем. Ще раніше, у роботи «Розподіл Росії», Ю. Липа окреслить береги Чорного моря від Дунаю до Кавказу як «природні кордони» України. Також Ю. Липа каже, що експансія Чорноморських народів через Іран, українців через Закавказзя та Північний Іран аж до хвиль Перської затоки — «є шлях до великого майбутнього».

Україна може стати могутньою державою, якщо зуміє вести чесну і доброзичливу політику відносно свого традиційного союзника — Білорусії. Її основними союзниками повинні стати Туреччина, країни Кавказу і Закавказзя, Болгарія. Майбутнє України може бути перспективним тільки в союзі з Болгарією і Туреччиною — причорноморськими країнами, які в прагненні до національної консолідації близькі до устремлінь України. Спілка чорноморських держав, а саме: українців з кавказцями, зробить можливий всебічний контроль над Чорним морем як «внутрішнім морем» Великого Простору, оволодіння яким уможливить виникнення «своєрідного типу солідаристичного капіталізму». Ю. Липа схилявся до *Чорноморсько-балтійської федерації*, до складу якої входили Польща, Литва, Білорусь та Україна.

Прихильниками *Чорноморсько-Адріатичної федерації* були відомі українські політичні діячі ***Степан Томашівський*** та ***Сергій Шелухін***. С. Шелухін підкреслював, що в Україні існують історико-правові підстави для формування власної республіканської держави. Вчений особливу увагу звертав на те, що Україна може об'єднатися в федерацію з чехами, словенцями, сербами, словаками та хорватами. З цією федерацією С. Шелухін виключав Росію, вважаючи, що різниця між Росією та Україною склалась внаслідок асиміляції великорусів з фінами та монголами, а українців з кельтами.

Відповідь на питання про значення України в сучасній і майбутній долі світу була для українських геополітиків однозначною: «Світове політичне значіння України полягає на цим, що вона своєю великою й довгопростягнутою територією спинювала б експансію Росії до Адрійського й Егейського моря, до Передньої Азії й Єгипту й робила б майже неможливою експансію до Індії». «Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним — це одна з найважливіших земель світу. Це значення України тільки зростатиме в сучасному».

В цілому сучасна геополітична стратегія України, яка дуже схожа на розробки українських вчених початку XX століття, полягає в намаганні налагоджувати партнерські стосунки з усіма сусідніми країнами та дотримуватися виваженої політики без будь яких геополітичних переваг, тобто має враховуватися зовнішньополітичне оточення України та її серединне положення поміж геополітичними силами євразійського континенту.

3. Західні геополітичні концепції щодо місця України в системі геополітичних відносин

У контексті визначення зовнішніх факторів та умов, які дестабілізуюче впливають на проблеми, що стосуються сфери національної безпеки України, зокрема головних її складових — політичної, економічної, військової, соціальної стабільності, важливо виявити місце та роль, які відводяться Україні в геополітичних концепціях інших держав. Адже саме ці фактори мають враховуватися при визначенні власних, українських орієнтирів у зовнішньополітичній діяльності, розробці стратегії й тактики взаємовідносин з іншими державами. Розвиток геополітичної думки об'єктивно привів до того, що з кінця XX ст. у полі вивчення геополітики, разом з міждержавними відносинами, дослідники

звернули увагу на питання, пов'язані з вирішенням локальних, внутрідержавних проблем. Дослідженню впливу геополітичних факторів на світовий порядок та місце в ньому України, присвятили свої праці західні дослідники та політики, зокрема, З. Бжезинський «Велика шахівниця», Г. Кіссінджер «Дипломатія», Шерман Гарнетт «Українське питання і майбутнє Росії», Дж. Шерр «Україна в системі європейської безпеки».

Американські дослідники неодмінно віддавали Україні роль геополітичного центру, наголошуючи на необхідності існування незалежної української держави як «якоря» непередбачуваної Росії. Особливих зусиль щодо цього докладав ***Збігнев Бжезінський***, який прямо пов'язує неможливість відновлення Росією імперського статусу без повернення України — «без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може змагатися за імперський статус, але тоді вона стала б загалом азіатською імперською державою». Причому, якщо Москві вдасться повернути собі контроль над Україною «з її багатомільйонним населенням і значними ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія автоматично отримає всі можливі засоби для перетворення на потужну імперську державу, що розкинеться на просторах Європи та Азії». Україна, на думку З. Бжезінського, може бути в Європі без Росії, тоді як Росія не може бути в Європі без України.

Необхідно визначити, яке місце та роль в світовому політичному процесі американські дослідники відводять Україні. Так, ще у 1996 р. колишній Генеральний секретар НАТО ***Хав'єр Солана*** заявив, що Україна «покликана грати абсолютно унікальну роль у забезпеченні стабільності в Європі».

Американський політолог ***Джеймс Шерр*** вважав, що «незалежна і стабільна Україна виконує *чотири функції у системі європейської безпеки* і дві — за межами Європи, причому значення останніх зростає». *Першою функцією* є відносно безболісна для Заходу можливість «нейтралізувати» Росію з метою усунення небезпеки для країн Центральної Європи.

Друга функція — це саме те, що колишній британський міністр закордонних справ Малькольм Ріфкінд назвав початком усвідомлення Росією факту, що Україна здобула незалежність «всерйоз і надовго». Як очікується, це дасть можливість Росії встановити взаємовигідні стосунки з сусідами, які йдуть на зближення з Європою. Проте якщо виявиться, що «Україна не здатна «встояти на ногах» (вислів Президента України Л. Кучми), буде не лише підтверджено погляд на незалежність України як на

тимчасове явище, а й посиляться авторитарні і силові підходи, що з таким поглядом часто пов'язані».

З *третьою функцією* пов'язане питання життєздатності незалежної України, що помітно зменшує значення «російського чинника» у внутрішній політиці Польщі, Угорщини, Чехії та інших партнерів по колишньому Варшавському договору. Через сприйняття Росії як країни географічно віддаленої (буфером виступає Україна) на зміни у Центральній Європі часто дивляться як на остаточні.

І, нарешті, *четверта функція* України в системі європейської політики. Стабільність самої України, що межує з сімома країнами, «безумовно виступає конструктивним чинником у регіоні, де зберігається небезпека виникнення конфліктів... етнічного, географічного й економічного характеру». Особливою ж зоною напруги є відносини між кримськотатарською громадою і проросійською більшістю Криму, що ускладнює стосунки між Києвом і Москвою. «Будь-яке ж серйозне порушення стабільності в Україні... поставило б під сумнів безпеку «співвітчизників» і навіть могло б переконати поміркованих політиків сусідніх країн у тому, що слід наполягати на droit de regard (праві заступництва.) щодо певних меншин».

Україна відіграє також особливу роль у зв'язку з двома проблемами поза Європою. По-перше, це аспект розробки паливно-енергетичних ресурсів у регіоні Каспійського моря. Перший Президент Росії Б. Єльцин назвав Каспійське море «другою Перською затокою» для Російської Федерації, де боротьба за контроль над шляхами транспортування енергоносіїв між Європою й Азією набуває, окрім економічного, й геополітичне значення». Україна ж здатна надати підтримуваний Заходом альтернативний шлях для транспортування газу й нафти до Європи. Таким чином, йдеться про відлучення Росії від каспійських контрактів, у чому Україні відводиться одна з ключових ролей.

По-друге, геополітичне розташування України надає нову актуальність ролі Туреччини в НАТО. По суті, йдеться про заміну виміру «Схід-Захід» новим — «Північ-Південь». Відносини з Україною певним чином утримують Туреччину в рамках Європи. З розвитком цих відносин для Туреччини зменшується небезпека бути відстороненою на другий план пріоритетністю Росії для НАТО.

«Усі ці параметри ролі України в Європі та за її межами, — на думку Дж. Шерра, — не лише забезпечують потужну підтримку незалежності цієї держави. Вони виступають також джерелом

великих очікувань і сильного тиску на країну». Насамперед це означає, що «до яких би міжнародних економічних клубів не вступала Україна, вона не зможе фактично інтегруватися до Європи, тому що не в змозі виробляти товари і послуги для західних ринків за прийнятними цінами». Проте ще більшу небезпеку становитиме розчарування Заходу (тобто США) в Україні, яке може спричинитися як посиленням її дрейфу в бік Співдружності, так і рівнем корупції.

Між тим, Дж. Шерр і З. Бжезінський висували два погляди на концепцію відносин України з НАТО. Підкреслюючи роль України в процесі розширення Альянсу як «дуже значну», Дж. Шерр висловив думку, що український підхід до членства у Північноатлантичному Альянсі суттєво відрізняється від підходів її західних сусідів. З. Бжезінський вважав вступ України до НАТО одним з наріжних каменів передумови поширення трансатлантичної системи безпеки. На його переконання, Україна досягне такого «прогресу у проведенні реформ усередині країни», що мусить «бути готовою до серйозних переговорів як з Європейським Союзом, так і з НАТО». Зважаючи на особливу зацікавленість Німеччини і Польщі в існуванні незалежної України, З. Бжезінський робить наступне припущення. Попри сформульований ним принцип американської політики на послаблення скільки-небудь небезпечних союзів євразійських держав, США зможе погодитися на створення франко-німецько-польсько-українського альянсу, який «охоплюватиме близько 230 млн. чоловік» і «може перетворитися на партнерство, що поглиблює геостратегічну взаємодію в Європі». Подібна несподівана поступка з боку З. Бжезінського уявляється можливою лише з огляду на вибір одного з двох: Україна буде або з Росією, або ж з Європою.

Якщо ж очікувана інтеграція України до ЄС і НАТО буде відкладена на певний строк (насамперед через затримки економічних реформ), тоді Сполучені Штати готові підтримати Україну в ролі альтернативного Росії центру, що якраз і продемонстрували останні події.

«Україна — новий і важливий простір на Євразійській шахівниці. Вона є геополітичною опорою (у тексті — «geopolitical pivot», тобто «геополітична вісь») тому, що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією». Проте, застерігав З. Бжезінський, якби Росія відновила контроль над Україною, то остання втратила б статус геополітичної опорної країни, передавши його своїй західній сусідці Польщі (принагідно нагадаємо,

що у своїй попередній значній геостратегічній праці «План гри» (1986) З. Бжезінський, оперуючи терміном «ключова держава» (linchpin state), надавав такий статус у Європі Польщі і Німеччині. Нові реалії продиктували йому необхідність не лише поміняти терміни, а й переглянути їх атрибуцію). Якщо ж Україна виживає як незалежна держава, то їй варто було б стати частиною Центральної Європи, аніж Євразії і, відповідно, повністю долучитись до центральноєвропейських зв'язків з НАТО і Європейським союзом. «Визнання Росією цих зв'язків, — зазначав З. Бжезінський, — визначало б у такому разі власне рішення Росії також стати справжньою частиною Європи. Відмова Росії дорівнювала б відкиненню нею Європи на користь відособленої «євразійської» тотожності та існування».

Французький дипломат ***Лоік Хенкен*** визначав пошук гармонічних відносин Євросоюзу з Україною як одне з найважливіших питань Європейського Союзу, який поширюється за рахунок країн Центральної та Східної Європи. Саме через поступове, відповідне сучасному стану повномасштабного європейського будівництва наближення Україні необхідно прогресувати до Великої Європи. Французький дослідник ***Гіль Лепезан*** звертав увагу на той факт, що в ситуації з Україною стан ускладнюється через необхідність звертати увагу на російський фактор, а також на екологічний, інтеграційний та економічний ризик, що є характерним для нашої держави. Доволі цікавим є твердження відомого в європейських наукових колах німецького політолога ***Олександра Рара***, який розглядає відносини України з Європейським Союзом як коливання від надії до прострації та від прострації до надії. На його думку, в країнах Євросоюзу українське суспільство розглядається як розподілене між Сходом і Заходом, яке не являється достатньо проєвропейським щоб поділяти цінності об'єднаної Європи. Відповідно, для України існує три сценарії її майбутнього розвитку: 1) повернення до найтіснішого співробітництва з Росією; 2) існування України як буферної зони між ЄС, НАТО та РФ на випадок мілітаризації політики Росії; 3) поступова інтеграція України до Європейського Союзу.

Директор Люблінського інституту Центрально-Східної Європи ***Єжи Клочковський*** звертав увагу на важливість успіху українських реформ для Європи, стверджуючи, що розповсюджена на Заході думка про українсько-польський кордон як кінця Європи виявляється помилковою не тільки в історичному, а й в сучасному політичному контекстові. Співробітники польського Міністерства закордонних справ ***Анджей Ананіч*** і ***Ян Томбінський***

підкреслювали реальну необхідність в Україні, як автономного співбесідника Європейського Союзу.

Аналізуючи український вектор в системі міжнародних геополітичних відносин можна зробити наступні висновки. Політика Заходу щодо України лишатиметься активною. Головним завданням буде підтримка прозахідної орієнтації України та її прагнення дистанціюватися від Росії. Концепція сучасної геополітики стосовно України виходитиме з того, що основним суперником і джерелом загрози для США і Заходу загалом у подальшій перспективі залишатиметься Росія. Американські політологи наголошують на особливій ролі України в Євразії та зазначають, що виведення України із сфери російського впливу є для американської дипломатії першочерговим завданням. Орієнтація української держави на Захід, реальні кроки у напрямку європейської інтеграції призведуть до руйнування геополітичного простору, в якому російська федерація ще донедавна зберігала монопольні позиції.

4. Європейський вибір як ключовий геополітичний пріоритет України

Україна є ключовою ланкою на південно-західному фланзі Римленду і фактично контролює основні транспортні коридори між двома цивілізаційними просторами як у широтному, так і в меридіанному напрямках. Це надзвичайно важливе геополітичне положення України може бути ефективно використане для імплементації базових національних інтересів України та її прискореної інтеграції в європейський економічний і політичний простір і структури безпеки. Протягом всіх років незалежності Україна стояла перед дилемою: Схід чи Захід, Європа чи Євразія. Україна зробила свій вибір, обравши європейську інтеграцію пріоритетом своєї зовнішньої політики. Повернення України до західної цивілізації помітно вплине на всю геополітичну структуру світу. Це одноголосно визнають провідні західні аналітики. Україна в цілому визначилася та окреслила свою позицію щодо процесів загальноєвропейської інтеграції: стратегічною метою є входження до європейських та євроатлантичних організацій з пріоритетним вступом до Європейського Союзу. Європейський вектор став визначальним, як для розв`язання актуальних завдань системного реформування, так і для формування перспективних стратегічних планів.

Європейський вибір України, як найбільшої за територією європейської країни, що має тисячолітню християнську культуру і визнає європейські цінності, є природнім та цілком закономірним. Такий вибір можна пояснити кількома *факторами*. *По-перше*, географічна та цивілізаційна близькість між Україною та Європою визначена її історичним минулим, географічним розташуванням, належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи. Україна завжди була прилученою до Європи не тільки в географічному, а також і в культурному відношеннях, хоча не можна відкидати значних впливів тюрко-ісламського Півдня і Сходу. Проте, європейський вибір України обумовлений передусім довготерміновими національними інтересами. Інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, Україна поступово стала членом ОБСЄ, Ради Європи, приєдналася до Центральноєвропейської ініціативи, що відкриває перед нею нові можливості для застосування багатовікового досвіду демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, в тому числі формуванні власної етнополітики.

По-друге, сьогодні для України євроінтеграційний шлях є актуальним і навіть доленосним: сучасні безпекові виклики є питанням виживання держави та існування нації. Інтегрування до Європи дає Україні можливість найбільшою мірою використати свій геополітичний, економічний, політичний потенціал, а також сприятиме розвиткові стабільності та безпеці в країні.

По-третє, «Європейські стандарти» економічного процвітання, політичної стабільності, соціального благополуччя, демократії та особистої свободи громадянина виступають привабливими взірцями і стимулами подальшої інтеграції України. Вступ України до Європейського співтовариства стане найбільш вірогідною, в разі проведення економічної реформи, створення умов для залучення європейських інвестицій, наближення українського законодавства до європейських стандартів. Україна могла б активніше долучатися до стратегічних європейських проектів, таких як, наприклад, «Трансєвропейські мережі» (розвиток комунікаційних систем континенту).

Європа готова до співпраці із Україною. Водночас і Україна бачить своє майбутнє в об'єднаній Європі. Україна для ЄС виступає стратегічним партнером, перш за все внаслідок спільних сфер інтересів: безпека та мир на континенті, економічна співпраця, культурні зв'язки та ін. Про це свідчать проаналізовані конструктивні кроки двосторонньої співпраці. Партнерський

діалог Україна — ЄС розвивається під час проведення засідань Саміту Україна — ЄС за участю Президента України; Ради з питань співробітництва за участю Прем'єр-міністра України; Комітету з питань співробітництва; Комітету парламентського співробітництва; регулярних консультацій Україна — Трійка ЄС, постійних експертних консультацій. Між Україною та ЄС щорічно відбувається кілька десятків офіційних зустрічей та консультацій на високому та експертному рівнях.

Євроінтеграція є головним зовнішньополітичним пріоритетом України, а євроінтеграційна ідея стає вагомим чинником зовнішньої політики України. Відразу після прийняття «єдиною» Європою копенгагенських критеріїв (червень 1993 р.), де оформленні вимоги до країн-претендентів на вступ до Євросоюзу (демократичний розвиток, верховенство права, ринкова економіка, ринкова конкурентоспроможність у межах Союзу) — Україна заявила про себе як про державу з європейськими зовнішньополітичними орієнтирами. В документі «Основні напрями зовнішньої політики України», прийнятому Верховною Радою України в 1993 році, підкреслюється, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України у Європейських Співтовариствах, а також західноєвропейських або загальноєвропейських структурах. Україна розвиватиме з географічно близькими державами повномасштабні дружні відносини. Таке співробітництво розширюватиме смугу стабільності і миру навколо України, сприятиме її утвердженню як впливової європейської держави, створюватиме шляхи до широких політичних, економічних, культурних, наукових, гуманітарних стосунків з Центральною, Північно-Східною і Південно-Східною Європою. Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 року, коли Міністр закордонних справ Нідерландів, як головуючої в ЄС країни, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України. Правовою основою відносин між Україною та ЄС є Угода про партнерство та співробітництво (УПС) від 16 червня 1994 року (набула чинності 1 березня 1998 року), яка зафіксувала наміри Євросоюзу сприяти вирішенню проблем членства України в європейських організаціях та започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Україна у цій угоді брала на себе зобов'язання вжити заходів для забезпечення поступового приведення національного законодавства у відповідність до законодавства співтовариства (ст. 51 УПС).

На офіційному рівні прагнення України до інтегрування дістало підтвердження визнанням за нею статусу країни з перехідною еко-

номікою (червень, 1996 р.), а також прийняттям Радою Міністрів ЄС «Плану дій щодо розвитку та економічних стосунків з Україною» (грудень, 1996 р.). З 1 березня 1998 року почала діяти Угода про партнерство України з ЄС, що вивела взаємовідносини двох сторін на якісно новий щабель і відкрила Україні перспективу асоційованого членства в ЄС. Упродовж 1998 р. виконавча влада всіляко намагалася подолати суспільно-історичну «відстань» між Україною та країнами — претендентами на членство до ЄС. Рада з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом в червні 1998 р. визначила 16 конкретних напрямів співробітництва з ЄС. Реального виміру отримали стратегічні орієнтири країни. В Указі Президента України від 11 червня 1998 р. було затверджено Стратегію інтегрування України в ЄС, де визначалися пріоритети співробітництва до 2007 р. Реальним відправним моментом розширення ЄС на Схід стало прийняття Порядку денного на 2000 р., що вимагав від України адекватного реагування на процеси розширення. Перед Україною постала й проблема активізації відносин з ЄС, яка через невідповідність копенгагенським критеріям ускладнювалась. 14 вересня 2000 року Президент України підписав Указ «Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу».

У січні 2005 року Європейський парламент прийняв резолюцію по Україні, в якій закликав Раду ЄС і Єврокомісію розглянути форми асоціації з Україною, «надаючи чіткі перспективи для країни, відповідаючи на продемонстроване прагнення більшості українського народу, з можливим наданням перспективи приєднання». У резолюції європейські депутати закликали виконавчі органи Євросоюзу переглянути План дій Україна — ЄС і з урахуванням нової ситуації в країні провести переговори про його доповнення. План дій Україна — ЄС пропонував Україні повний доступ до спільного ринку, можливість приєднання до ряду напрямів зарубіжної політики і політики безпеки Євросоюзу.

У 2014 році відносини між ЄС та Україною були інституціолізовані шляхом укладання Угоди про асоціацію. Угода є документом, який передбачав узгодження українських законів та політики з досягненнями ЄС через законодавче та нормативне наближення, включаючи складні механізми для забезпечення одноманітного тлумачення та ефективного здійснення відповідного законодавства ЄС. З 2014 року було проведено низку реформ, що зближують Україну та ЄС, сприяють поглибленню політичних зв'язків, міцнішим економічним зв'язкам і повазі до спільних цінностей.

Попри складну політичну ситуацію, викликану воєнною агресією з боку РФ, Україна чітко визначила свій європейський шлях, поступово та наполегливо докладає всіх зусиль для вступу до Європейського Союзу. Вже через чотири дні після повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну, 28 лютого 2022 року, Президент Володимир Зеленський підтвердив євроінтеграційний вибір України та підписав заявку на членство України в ЄС. Питання вступу України до Європейського Союзу завжди було політично чутливим для європейських політиків. Під час обговорення деякі країни-члени висловлювали занепокоєння щодо спроможності України стати повноцінним членом Європейського Співтовариства. Проте, 17 червня 2022 року Єврокомісія оприлюднила висновки за заявками на вступ до ЄС України, Молдови та Грузії, рекомендувавши надати першим двом статус кандидата, Грузії — європейську перспективу. Слід зазначити, що Молдова та Грузія теж є колишніми радянськими республіками — із замороженими конфліктами, вони також підписали угоди про асоціацію з ЄС і разом з Україною оголосили себе «асоційованим тріо» в травні 2021 року, об'єднаних своїми прагненнями до членства.

23 червня 2022 року глави держав та урядів Європейського Союзу підтримали висновок Єврокомісії та ухвалили рішення щодо надання Україні статусу країни-кандидата на входження до ЄС. Фактично рішення Європейської ради щодо надання Україні статусу кандидата в ЄС є історичним моментом та вирішальним кроком на шляху до Європейського Співтовариства. Надавши статус кандидата Україні в умовах кризи, лідери ЄС подали сигнал із реальними та глибокими наслідками. Це символічно в той час, коли Україні потрібно, щоб Європа зайняла позицію від її імені, але це також принесе справжню та тривалу фінансову та структурну підтримку Україні в її прагненні до членства. Це те зобов'язання, яке зараз потрібне Україні.

В українському політикумі висловлюють сподівання, що процес вступу України до ЄС буде швидким та максимально відкритим. Вже у липні 2022 року за даними соціологічного дослідження щодо геополітичних орієнтацій жителів України 96 % респондентів висловилися «за» вступ до ЄС.

Україні статус кандидата наданий без умов, проте має бути виконано низку рекомендацій Єврокомісії. Взагалі, умови набуття членства передбачають, що Україна має відповідати Копенгагенським критеріям: мати стабільні інститути, які гарантують демократію, дотримуватися принципів верховенства закону, прав

людини, поважати та захищати меншини. Для того, щоб уникнути «підвішеного» стану країни-кандидата, в якому опинилися деякі європейські країни-кандидати, Україна має продемонструвати дієві заходи та справжні реформи, що відповідають європейським стандартам. Пріоритетна орієнтація України на інтеграцію до ЄС має супроводжуватися широкою програмою заходів по всебічному входженню до європейського соціокультурного простору, відкритістю країни не тільки до економічних інвестицій, але й до культурних та інформаційних інвестицій.

Отже, розглянувши найважливіші аспекти діалогу Україна — ЄС, слід зазначити, що незважаючи на значні проблеми, можна зробити висновок, що досягнуто вже немало. Україні слід ще багато попрацювати для вирішення своїх проблем, продовження курсу реформ і подальшої інтеграції в Європу. Подальші темпи процесу інтеграції України до європейських структур в руках народу України, його бажанні та праці.

Резюме за змістом теми

Україна незалежна держава має усвідомити себе в геополітичному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити свої геополітичні інтереси з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасного розкладу сил — економічних, політичних, військових, духовних.

Розташування України в Південно-Східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів — Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний цивілізаційний простір. У цьому можна бачити певні переваги, але й величезні проблеми. Таке розташування є визначальним для долі Української держави.

Для України, яка розташована на межі двох великих цивілізаційних просторів — євроатлантичного і євроазійського — формування й імплементація інтегральної стратегії національної безпеки України повинна починатися з чіткого визначення геополітичних пріоритетів, усвідомлення ролі і місця України в глобальному геополітичному просторі.

Українську геостратегію визначають три головні парадигми, взаємодія яких і є конфігурацією зовнішньополітичних орієнтацій країни: Євразійська, Євроатлантична та Чорноморська (Південно-Східна) парадигми. Всі вони мають досить глибокі історичні корені і зумовлені рядом геополітичних чинників, що

свідчить про їх об'єктивність і важливість для існування держави. Вони є традиційними для політичного життя країни. Кожного разу, коли Україна діставала можливість жити власним життям, вона мала визначатися насамперед у цих напрямках: з ким боротись, кому протистояти, а з ким укладати угоди і союзні відносини. Історія свідчить, що кожен з напрямків не може бути для України переважаючим, бо з усіх трьох сторін сюди йшли як війська для загарбання, так і досягнення цивілізації.

Європейський вибір України обумовлений передусім довготерміновими національними інтересами. Інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, Україна поступово стала членом ОБСЄ, Ради Європи, приєдналася до Центральноєвропейської ініціативи. Україна в цілому визначилася і окреслила свою позицію щодо процесів загальноєвропейської інтеграції: стратегічною метою є входження до європейських та євроатлантичних організацій, з пріоритетним вступом до Європейського Союзу, який ухвалив спеціальну програму дій щодо неї.

Розробка геополітичної стратегії є життєвою необхідністю для України, якщо вона хоче перетворитися з об'єкта геополітичних ігор великих держав у суб'єкт геополітики, тобто в самостійного гравця, який сам визначає свої цілі і дії на світовій арені (звісно, з урахуванням як власних можливостей, так і параметрів навколишнього середовища). Це цілком відповідає геополітичному потенціалу і можливостям України як однієї з найбільших європейських країн.

Терміни та поняття до теми

Геополітичні концепції, безпека держави, національна безпека, національні інтереси, загроза національним інтересам, геостратегія, геополітичний простір, євроінтеграція, Європейський Союз, НАТО, стратегічне партнерство.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте, яке місце займає Україна в геополітичних концепціях євразійства.

2. Проаналізуйте та з'ясуйте, яке місце займає Україна в американській геополітиці.

3. Проаналізуйте геополітичну теорію Заходу щодо України.

4. Дайте детальну характеристику Чорноморсько-Адріатичної федерації, яку розробили С. Томашівський та С. Шелухін.

5. Дайте детальну характеристику Чорноморсько-балтійської федерації, яку висвітлено у працях Ю. Липи.

6. Дайте детальну характеристику «Чорноморської доктрини», яку висвітлено у працях Ю. Липи та Л. Биковського.

7. Проаналізуйте геополітичні погляди сучасних українських геополітиків та з'ясуйте, яке місце вони відводять Україні в сучасному світі.

8. Охарактеризуйте особливості зовнішньої політики України: інтереси і пріоритети.

9. Охарактеризуйте особливості національної безпеки і національних інтересів України в системі геополітичних відносин.

10. Охарактеризуйте особливості транзитного статусу України та його наслідки.

11. Визначте особливості демаркації та делімітація державного кордону України. Охарактеризуйте територіальні суперечки між Україною та її сусідами.

12. Охарактеризуйте особливості взаємин між Україною та країнами Європейського Союзу: геополітичні конфігурації та стратегічне партнерство.

13. Охарактеризуйте особливості стратегічного партнерства між Україною та країнами Європейського Союзу в воєнній галузі.

14. Геополітичний вимір відносин Україна — НАТО.

15. Охарактеризуйте особливості взаємин між Україною та країнами НАТО: геополітичні конфігурації та стратегічне партнерство.

16. Прокоментуйте вислів Бісмарка: «внаслідок багатств України Росія стала тим, чим вона є. Могутність Росії може бути підірвана відділенням від неї України».

Теми рефератів (есе, творчих робіт)

1. Основні історичні періоди становлення та розвитку геополітики України
2. Розташування України на карті Європи.
3. Транзитний статус України та його наслідки.
4. Історико-культурні зв'язки та європейські традиції в Україні.
5. Геополітика України на різних етапах її державності.
6. Геополітика незалежної України. Участь України в міжнародних організаціях
7. Зовнішня політика України на сучасному етапі.
8. Національні інтереси України в Європі.
9. Євроатлантичний вектор зовнішньої політики України
10. Україна — ЄС: правові підстави та механізми інтеграції.
11. Геополітичні пріоритети сучасної України.
12. Стратегічні відносини України зі США та Канадою.
13. Безпековий вимір геополітики України

14. Відносини Україна-НАТО в контексті української та європейської безпеки.

15. Витоки, сучасний стан та перспективи українсько-російських відносин.

Література

1. Бжезінський Збігнєв (2019). Велика шахівниця. К.: Ранок. 288 с.
2. Василенко С. Д. (2003) Європейський вибір України. О.: Видавінформ ОНМА. 212 с.
3. Врублевський В. (1997) Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та національні інтереси. К.: Демократична Україна. 425 с.
4. Гальчинський А. (2002). Україна — на перехресті геополітичних інтересів. Київ: «Знання України». 180 с.
5. Геоекономіка та геополітика України (2007). Навч. посіб. / А. Шидловський, Г. Півняк, М. Рогоза, С. Випанасенко. Дніпропетровськ: НГУ. 282 с.
6. Грушевський М. С. (1991). На порозі нової України. Гадки і мрії. К.:Т-во «Знання» України. 266 с.
7. Грушевський М.С. (1991). Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Т-во «Знання» України. 240 с.
8. Драгоманов М. (1991). Переднє слово до Громади. Вибране. К. 294 с.
9. Драгоманов М. П. (1991). Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. Вибрані твори. К. Т. 1. 594 с.
10. Кіссинджер Генрі (2021). Дипломатія. К. КМ-Букс. 864 с.
11. Липа Ю. (1953). Призначення України. Нью-Йорк. 248 с.
12. Липинський В. (1926). Листи до братів-хліборобів. Відень. 198 с.
13. Мадіссон В. (2003). Сучасна українська геополітика: Навч. посіб. для студентів гуманітар. спец. вищ. навч. закл. / В. Мадіссон, В. Шахов. Київ: «Либідь», 174 с.
14. Михальченко М. (2004) Україна як нова історична реальність: Запасний гравець Європи. Дрогобич:Відродження. 488 с.
15. Рудницький С. (1994). Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ. 416 с.
16. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти (2002). К.: МАУП. 438 с.
17. Федуняк С. Г. (2005) Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Чернівці: Рута. 336 с.
18. Храбан І. А. (2005) Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур. К.: Варта. 544 с.
19. Чикаленко Є. Х. (2003). Спогади (1861–1907): Док.-худ. вид. К.: Темпора. 416 с.

20. Липа Ю., Биковський Л. (1941). Чорноморський простір. Атлас. Варшава. 52 с.
21. Чупрій Л. (2020). Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність*. № 2(25). С. 29–41.
22. Шелухін С. (1992). Україна — назва нашої землі з найдавніший часів. Дрогобич: Бескід. 252 с.
23. Шмаленко Ю. І. (2007) Європейський вибір як ключовий геополітичний пріоритет України. *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць.* Одеса: Астропринт. № 30, С. 131–136.
24. Шмаленко Ю. І. (2006) Перспективи інтеграції України до Нової Європи. *Бористен*. № 12 (186), С. 19–20.
25. Шмаленко, Ю. І. (2001). Просторове розташування України в сучасному геополітичному інтер'єрі. *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Одеса: Астропринт*, С. 10–11.
26. Шмаленко Ю. І. (2022). Нова система гарантій безпеки України: гарантії та гаранти. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри:* матеріали II Міжнар. наук-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 29 квіт. 2022 р.). МОН України, Нац ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса. С. 58–64.
27. Шмаленко Ю. І. (2022). Вплив війни в Україні на геополітичну архітектуру світової безпеки. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття:* у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика». Т. 1. С. 285–287.
28. Ярова, Л. В. (2011). *Соціальна політика України в контексті європейської інтеграції*. Одеса: Фенікс. 320 с.
29. Lepesant Gilles (2015) Quelle configuration territoriale pour l'Ukraine? https://www.sciencespo.fr/ceri/fr/content/quelle-configuration-territoriale-pour-l-ukraine
30. Garnett, S. (1996). U.S.-Ukrainian Relations: Past, Present, and Future. *Harvard Ukrainian Studies*, *20*, 103–124. http://www.jstor.org/stable/41036686
31. James Sherr (2022) The Dangers of an Undefeated Russia. https://niss.gov.ua/en/news/articles/dangers-undefeated-russia
32. James Sherr (2013). Ukraine and Europe: Final Decision? Russia and Eurasia. Chatham House. July 2013. // https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia %20and %20Eurasia/0713pp_sherr.pdf
33. McFarlane R. (2003). Ways to prevent the seduction of Kiev. *The Wall Street Journal.* 10 October.
34. Samuel P. Huntington (2011). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Simon & Schuster; a edition. 368 p.

Тема 11

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: теоретичні основи навчального курсу; загальну характеристику європейських моделей соціальної політики; специфіку європейської політики welfare state; правові основи національних систем соціальних послуг європейських країн за рішеннями Паризької угоди 1951 р., Римської угоди 1957 р., Маастрихтського договору 1992 р., Амстердамського договору 1999 р., Ніццького договору 2003 р., Лісабонської угоди 2009 р.; основні положення Європейської соціальної хартії та Регламенту 1408; особливості соціально-економічного співробітництва у рамках Інструменту східного партнерства прикордонних регіонів держав Східної Європи, а саме участі України у транснаціональних програмах співпраці з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою.

Після опанування матеріалів теми студент умітиме: правильно визначати особливості європейської соціальної політики; розкривати специфіку політики welfare state; проводити порівняльний аналіз європейських моделей соціального партнерства Великої Британії, Німеччини, Франції, Австрії, Нідерландів, Італії, Швеції, Фінляндії; здійснювати моніторинг та оцінку виконання завдань європейської політики інтеграції; визначати стратегію та перспективні напрямки розвитку взаємовідносин України з державами-членами Євросоюзу; виявляти головні проблеми реалізації євроінтеграційних прагнень України.

Навчальні питання

1. *Специфіка європейської політики welfare state.*
2. *Адаптація українського суспільства до європейських соціальних стандартів.*
3. *Політика транскордонного партнерства України з ЄС.*

1. Специфіка європейської політики welfare state

Соціальна політика є пріоритетним напрямом розвитку усіх розвинених країн світу. Впровадження соціальних стандартів та контроль за їх дотриманням є прерогативою будь-якої держави. Соціальні стандарти — це соціальні норми, правила, характеристики. Мінімальні соціальні стандарти являють собою послуги держави, надання яких гарантується державою на безоплатній основі за рахунок бюджетних надходжень усіх рівнів, а також державних позабюджетних фондів на певному мінімально допус-

тимому рівні. Загалом, соціальні стандарти розробляються державними органами для забезпечення в країні соціально-економічної стабільності та мінімізації соціального ризику, що повинно сприяти зниженню соціальної напруги і підвищенню рівня життя. Наразі питання встановлення та дотримання соціальних стандартів, що відповідають соціальній дійсності в умовах українських реалій, стоїть досить гостро як на рівні держави, так і на рівні суспільства. До основних проблем, які мають бути вирішені за допомогою впровадження європейських соціальних стандартів, належать наступні:

1) зниження рівня смертності та підвищення рівня народжуваності;

2) подолання надінтенсивної міграції;

3) боротьба з корупцією в державних органах і в побуті;

4) підвищення рівня доходів громадян як ключового фактора якості життя;

5) економічна підтримка соціально незахищених груп населення.

Європейська соціальна хартія визначає чотирнадцять мінімальних соціальних норм, які міжнародні організації та європейські інституції використовують в оцінці ефективності соціальної політики. В основі цих норм лежить постійний моніторинг, науковий аналіз і прогнозування соціально-економічної ситуації в тій чи іншій державі, системна експертиза розвитку суспільства, що дозволяє виявляти недоліки, які потребують державного і наднаціонального регулювання.

Ідентифікуємо основні показники соціально орієнтованої політики країн-членів Євросоюзу:

1. Очікувана тривалість життя при народженні — від 25 років до 85 років.

2. Узагальнений коефіцієнт новонароджених повинен становити не менше 2,16.

3. Показник наближення старості на рівні 7–8 %.

4. *ВВП (ПКС* на *душу населення)* від 20 тис. дол до 40 тис. дол.

5. Середньою освітою повинно бути охоплено 100 % громадян країни.

6. Мінімальний навчальний процес — від 12 до 16 років.

7. Соціальні асиметрії, дисбаланси дохідної частини багатих і бідних — у співвідношенні десять до одного.

8. Кількість бідних, жебраків, безхатченків повинна не перевищувати 9 %.

9. Мінімальна та середня заробітна плата співвідноситься, як 1:3.

10. Погодинна зарплата не менше 3 дол.
11. Безробіття, рівень якого не перевищує 9 %.
12. Рівень криміналізації суспільства не більше 8 %.
13. Депопуляція на рівні 50 : 50.
14. Психопатологічні захворювання не повинні перевищувати 280 випадків на 100 тис. громадян.

Перераховані вище соціальні стандарти становлять основу так званої європейської моделі держави добробуту або ж ***welfare state.***

Європейські соціальні стандарти сприяють соціальному включенню. «Соціальне включення» є дещо новим поняттям та не має універсального визначення. Тривалий час процес соціального залучення пов'язували з доступом до основних матеріальних благ, потім почали додавати соціокультурні, психологічні та політико-правові аспекти. Поява цього терміну викликана необхідністю вирішення такої глобальної проблеми сучасності як відторгнення все більшої кількості людей від повноцінної участі у суспільному житті. Саме тому в наукових публікаціях і соціально-політичному дискурсі концепція соціального включення або соціальної інклюзії (від англ. social inclusion) нерозривно пов'язана з теорією соціального відторгнення або соціальної ексклюзії (від англ. social exclusion). Отже, сьогодні концепт «соціальна інклюзія» використовується і як науковий термін, і як інструмент соціальної політики, що відображає активний підхід до соціального забезпечення, добробуту та спрямований на всебічний розвиток людини, її залучення до соціально-культурних цінностей і стосунків. Саме ці аспекти та взаємозалежність елементів соціальної політики видно з рис. 1.

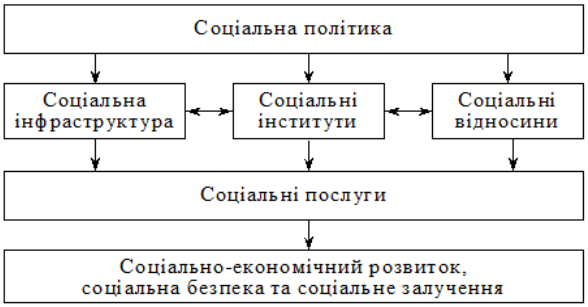

Рис. 1. Взаємозалежність елементів соціальної політики

Джерело: авторська розробка.

Сучасна інноваційна соціальна політика ЄС орієнтується на такі новітні тренди:

По-перше, високі видатки на заробітну плату, збалансована система доходів населення, розвинута система соціальних послуг, високий рівень соціальних видатків держбюджету, високий рівень розвитку охорони здоров'я та освіти.

По-друге, принципи раціональності, співвідношення мети соціальної політики та засобів її реалізації, соціальної справедливості, безпеки та передбачення життєвих ризиків.

По-третє, перехід від дотаційної соціальної політики до активної з боку держави, від пасивної до активної політики зайнятості.

По-четверте, зміщення акценту від державної благодійності до використання працездатним населенням власних сил і можливостей.

По-п'яте, сталий економічний розвиток, добробут, громадянський мир.

По-шосте, соціальний захист і соціальна безпека кожного громадянина держави.

Отже, європейський досвід впровадження соціальних стандартів є досить важливим фактором у розумінні перспектив вітчизняної соціальної політики та своїм успішним прикладом яскраво демонструє можливості її поступового вдосконалення. Це, беззаперечно, не є вказівкою до повного копіювання європейських реформ в наших умовах з урахуванням всіх недоліків і переваг, проте за належного підходу та ретельного дослідження європейського досвіду вітчизняна соціальна сфера має всі шанси виходу на якісно новий рівень, що буде ознакою успішно проведених реформ.

Першими кроками на шляху уніфікації національних систем соціальних послуг європейських країн стали рішення Паризької угоди 1951 р., якими вперше на законодавчому рівні були визначені соціальні права професійних асоціацій і трудящих-мігрантів з країн-учасниць Європейського об'єднання вугілля і сталі (ECSC), а також положення Римської угоди 1957 р., що стосувалися, зокрема, гармонізації національних систем соціального страхування країн-учасниць Європейського економічного співтовариства (EEC), посилення ролі профспілок та прав мігрантів на рівну, порівняно з місцевим населенням, оплату праці.

Наступним етапом процесу уніфікації національних систем соціальних послуг європейських країн стало ухвалення у 1971 році Регламенту 1408, що чітко визначив умови на основі яких

соціальні виплати, одержані в рамках однієї національної системи, можуть бути конвертовані в межах усього співтовариства. Крім того, Рада Європи з 1975 по 1980 роки ухвалила 10 директив щодо реалізації спільної соціальної політики країн Європейського економічного співтовариства, захисту робочих місць, гендерної рівності у сфері зайнятості та безпечних умов праці.

Важливу роль в гармонізації національних систем соціальних послуг країн ЄС відіграла Маастрихтська угода 1992 р. та Спільний європейський акт 1986 р., які встановили правила уніфікації соціальних стандартів на основі так званих чотирьох свобод — пересування громадян, товарів, послуг та створення єдиної грошової одиниці.

Принципово важливим документом, який втілив прагнення європейських країн до уніфікації національних систем соціальних послуг, стала Європейська соціальна хартія 1961 р. (нова редакція 1996 р.), яка проголошує такі ключові завдання: право на працю, заслужений відпочинок, інформаційну безпеку, безоплатну медицину, соціальне забезпечення, професійне навчання, укладання колективного договору, участь в управлінні підприємством, права матерів та дітей, сім'ї, інвалідів, осіб похилого віку, мігрантів, а також мінімальний рівень соціального забезпечення, надання якого є обов'язковим для всіх країн-членів ЄС.

Міжнародні та європейські інституції регулюють соціальну сферу, використовуючи наступні інструменти: по-перше, такі організаційні структури, як міжнародні організації, установи, конференції, що розробляють координуючі заходи і контролюють дії учасників; по-друге, сукупність законів, норм, традицій та пріоритетів, які визначають спільні правила дій суб'єктів соціальної політики, її характер та зміст.

Серед причин, що зумовлюють підвищення ролі глобальних інститутів соціального регулювання, можна виділити як найвагоміші наступні:

– ускладнення можливості вирішення існуючих соціальних дисбалансів силами однієї країни в умовах поглиблення міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації соціальних відносин та глобалізації економічних процесів;

– збільшення кількості та модифікація сучасних соціальних проблем вимагають пошуку принципово інших механізмів їх вирішення, причому, часто таких, що базуються виключно на необхідності координуючих дій з усіма співучасниками міжнародного суспільства;

– реалізація спільних заходів за допомогою інститутів наднаціонального масштабу дозволяє нівелювати об'єктивно закономір-

ний ефект лага, тобто уникнути запізнення впливу інструментів соціальної політики на ціль регулювання;

– виконання міжнародною організацією ролі посередника (арбітра) у вирішенні суперечностей між сторонами з метою досягнення консенсусу щодо принципових проблем розвитку соціальної сфери;

– економія витрат, наприклад, коштів для інформаційного чи організаційного забезпечення реалізації узгоджувальних заходів, координації соціальної політики держав;

– становлення у структурі глобального ринку окремого сегмента — ринку соціальних послуг. Зростаючі масштаби і динаміка світового та національних ринків соціальних послуг змусили інститути, які їх регулюють, ідентифікувати і класифікувати соціальні послуги.

Отже, гармонізація національних систем соціальних послуг держав Європейського Союзу виступає яскравим прикладом реформування соціального забезпечення та стандартизації соціальних послуг в умовах складних інтеграційних процесів. За умов дотримання вищезгаданих угод та поступової їх реалізації, державна соціальна політика має всі шанси вийти на якісно новий рівень та цілком задовольняти суспільні інтереси.

2. Адаптація українського суспільства до європейських соціальних стандартів

Пріоритетним напрямком розвитку соціальної політики України є адаптація її до європейських стандартів. В Україні були гіпертрофовані основи «радянської» системи господарювання, що призвело до адміністративно-територіальної диспропорції, елітарності та корумпованості.

Соціально-орієнтована економічна система з домінуванням складових соціал-демократичної моделі державного устрою передбачає високий рівень перерозподілу ВВП через бюджет (тобто високі податки з доходів за прогресивною шкалою), високу частку державної власності в економіці країни, високий ступінь контролю держави за соціально-економічними процесами і поширення практики надання соціальних послуг через суспільні фонди споживання.

В Україні ж необхідність подолання економічної кризи вимагала впровадження ліберальної моделі державного устрою — зниження

податків, зменшення частки державної власності в економіці, звуження втручання держави в соціально-економічні процеси.

Альтернативою вибору між ліберальною та соціал-демократичною моделями є побудова власної моделі державного устрою, яка базуватиметься на інтеграції складових однієї та другої, забезпечуючи необхідний баланс між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, між стимулюванням економічного розвитку та підтримкою соціально вразливих верств населення, між державним регулюванням та індивідуальною ініціативою. Механізм наближення України до європейських стандартів охоплює ряд інструментів, які можна розділити на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх інструментів відносять перехід до інноваційної моделі економічного розвитку, основу якої становить переважно високотехнологічна структура національного виробництва, випуск продукції з високим рівнем доданої вартості, винесення за межі країни ресурсоємних підприємств. При цьому високі технології та наукові знання забезпечують 50 % всього економічного зростання.

До зовнішніх інструментів відносять залучення України до європейських соціальних програм: «Горизонт-2020», EUREKA, GALILEO, «Еразмус+», «2020 Vision for the European Research Area», а також Концепцію Європейської Комісії «Ширша Європа — сусідство: нові рамки для відносин із східними та південними сусідами ЄС», «Європа 2020», Інструмент східного партнерства прикордонних регіонів держав Східної Європи 2021–2027.

Зростаючі масштаби національних ринків соціальних послуг країн-членів Євросоюзу змусили європейські інституції здійснити ідентифікацію та класифікацію надання соціальної допомоги.

Рисунок 2 демонструє типологізацію соціальних послуг. Наукові експерти Європейського банку реконструкції та розвитку, а також спеціалісти Ради Європи виділяють серед соціальних послуг такі три важливі групи — державне регулювання соціальної сфери, надання освітніх послуг, медична та соціальна робота. Дана класифікація допомагає при формуванні національних систем соціальних послуг країн-членів Євросоюзу.

Адаптація України до глобальних соціальних стандартів знайшла своє відображення у таких міжнародно-правових актах:

1) *Європейська соціальна хартія* (1996 рік), ратифікована Україною у 2007 році, яка є еталонним взірцем соціальних норм та принципів.

Соціальні послуги	ЄБРР	Радою Європи
Ідентифікація соціальних послуг	Надаються державними органами, некомерційними установами та неприбутковими організаціями, мають некомерційний характер і призначені для споживання домогосподарствами	Надаються соціально незахищеним верствам населення
Класифікація соціальних послуг	**O.** Державне регулювання діяльності у сфері надання медичних, освітніх, культурних й інших соціальних послуг та обов'язковий соціальний захист **P.** Освіта: дошкільна і початкова, загальна середня, технічна, вища, інші види — культурологічна, мистецькі школи, спорт та рекреація **Q.** Здоров'я людини і соціальна робота: діяльність лікарень, медична та стоматологічна допомога й послуги для осіб без постійного місця проживання	Допомога у сфері материнства і сім'ї, дітям, особам похилого віку, людям з обмеженими можливостями Охорона здоров'я, медичні послуги. Житлово-комунальні послуги. Надання правового консалтингу Послуги соціальних працівників, державних органів соціального нагляду, некомерційних неурядових організацій
Програми надання соціальної допомоги	Державне управління та фінансування програм соціальної допомоги під час тимчасової непрацездатності й виходу на пенсію, освітніх послуг для дорослих і слухачів з обмеженими можливостями, догляду за хворими з тяжкими вадами та особами похилого віку	Програми сприяння зайнятості, професійної підготовки, заходів для молоді; допомоги у випадку професійної травми та хвороби, учасникам військових дій, національним меншинам, іммігрантам-біженцям

Рис. 2. Класифікація соціальних послуг ЄБРР та Радою Європи

Джерело: авторське узагальнення на основі інтернет-ресурсів ЄБРР

2) *Європейський кодекс соціального забезпечення* (переглянутий 1990 р.) ратифікований Україною у 2016 році.

3) *Хартія основних прав Європейського Союзу* (2000 рік) має сприяти удосконаленню положень Конституції України у напрямку зростання їх відповідності сучасним європейським стандартам.

4) *Конвенції Міжнародної організації праці.* Міністерство соціальної політики України отримує консультації для реформування національної системи соціального забезпечення, оцінки сценаріїв реформування систем соціального страхування і соціальної допомоги та їхньої відповідності стандартам МОП, а також зміцнення тристороннього партнерства у питанні соціального захисту в умовах економічних негараздів.

5) *Загальна декларація прав людини* (1948 р.) була ратифікована Україною у 1973 р. і гарантує право на захист та унеможливлення знищення прав людини, збереження демократії, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави.

6) *Міжнародний договір соціально-економічних та культурних свобод та прав громадянина* (1966 р.) був ратифікований Україною у 1973 році.

До внутрішніх механізмів наближення України до європейських соціальних норм відносяться також наступні програми та перспективні цілі: збереження і розвиток трудового потенціалу України на період до 2025 року; впровадження моделі безперервної освіти і навчання; виконання Цілей розвитку тисячоліття на 2020–2025 рр.; реалізація Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2021–2025 роки.

Отже, загалом українське законодавство налічує комплекс основ для запровадження соціальних стандартів аналогічно до країн ЄС. В той самий час, задекларовані у згаданих нормативно-правових актах критерії є значно нижчими у порівнянні з європейськими, що передбачає більш адекватний в умовах європейських реалій «мінімальний споживчий бюджет» як базовий при розрахунку мінімальних доходів громадян (заробітна плата, пенсія, соціальна допомога тощо). Також слід звернути увагу на систему адресної соціальної допомоги, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення.

Україна прямує до поступового наближення правових норм до стандартів і практики Євросоюзу. Урядом України наразі поставлені такі актуальні задачі:

по-перше, приведення у відповідність з європейськими стандартами мінімальних вимог до безпеки і охорони здоров'я працівників гірничодобувних підприємств, які добувають сировину через свердловини;

по-друге, закріплення на законодавчому рівні загальних принципів профілактики професійної захворюваності та основ гігієни, охорони праці відповідно до європейського права;

по-третє, затвердження принципу недискримінації щодо працівників неповної зайнятості у порівнянні з робітниками повної зайнятості;

по-четверте, сприяння розвитку соціальної справедливості та юридичної відповідальності у контексті реформування ринку праці;

по-п'яте, у соціально-трудових відносинах враховувати такі принципи як гнучкість та захищеність;

по-шосте, на ринку праці застосовувати активні заходи підвищення ефективності служб зайнятості для задоволення попиту на висококваліфікованих працівників;

по-сьоме, сприяти трансформації нелегальної зайнятості що призведе до скорочення масштабів неформальної економіки;

по-восьме, у напрямку європеїзації медичної сфери забезпечити охорону здоров'я тих робітників, які зазнають шкоди від небезпечних хімічних речовин, біологічних мутагенів, токсичних викидів, електровібрацій, шумів.

У сучасних реаліях світ зіштовхнувся з глобальною загрозою пандемії коронавірусної хвороби COVID-19. Це найбільша криза з часів Другої світової війни. COVID-19 спроможний спричинити глобальну соціально-економічну кризу. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) ініціювала створення Фонду швидкого реагування на Covid-19 для забезпечення підтримки ста країн світу з бюджетом 500 млн доларів США. Для України ця програма у довгостроковій перспективі допоможе у розробці комплексу заходів із раннього відновлення після пандемії та мінімізації негативних наслідків у довгостроковій перспективі. Приділяючи увагу вразливим та маргіналізованим групам населення, можна допомогти країні ефективніше відновлюватися.

Міжнародні позиції України в офіційних рейтингах відображають соціально-економічні індикатори. Слід особливо зосередити увагу на таких показниках, як Глобальний індекс конкурентоспроможності та Індекс сталого економічного розвитку, що відображають ряд фінансово-економічних показників у країні та її потенціал у порівнянні з іншими державами.

Індекс сталого економічного розвитку Бостонської консалтингової групи дозволяє порівнювати рівень соціально-економічного розвитку 143 країн за параметрами: доходи, економічна стабільність, зайнятість, громадянське суспільство, управління, освіта, охорона здоров'я, навколишнє середовище та інфраструктура. Україна у цьому рейтингу займає 63 позицію. Слабкі сторони країни у рейтингу: дохід, у 2020 році мінімальна заробітна плата в Україні становила 4723 грн., у той час як у Норвегії (22 тис. крон) за еквівалентом у гривні — 57677 грн; якість управління державного сектору; економічна стабільність; стан та рівень захисту навколишнього середовища; зайнятість.

Сильні сторони країни у рейтингу: рівність (справедливість), освіта, інфраструктура, охорона здоров'я, розвинене громадянське суспільство.

Рис. 3. Оцінка України
за Індексом сталого економічного розвитку

Джерело: [6, 7]

Згідно зі звітом The Global Competitiveness Report 2021, що опубліковано на сайті Всесвітнього економічного форуму, Україна у 2021 році посіла 85 місце серед 141 країни, тоді як минулого року вона займала лише 83 місце.

Зокрема, погіршились показники макроекономічної стабільності — з 131 місця Україна опинилася на 133 позиції, показники фінансової системи — з 117 місця на 136, охорони здоров'я — з 94 на 101 місце. Водночас Україні вдалося піднятись у рейтингу динаміки бізнесу — з 86 місця до 85, ринку праці — з 66 на 59, товарного ринку — з 73 на 57.

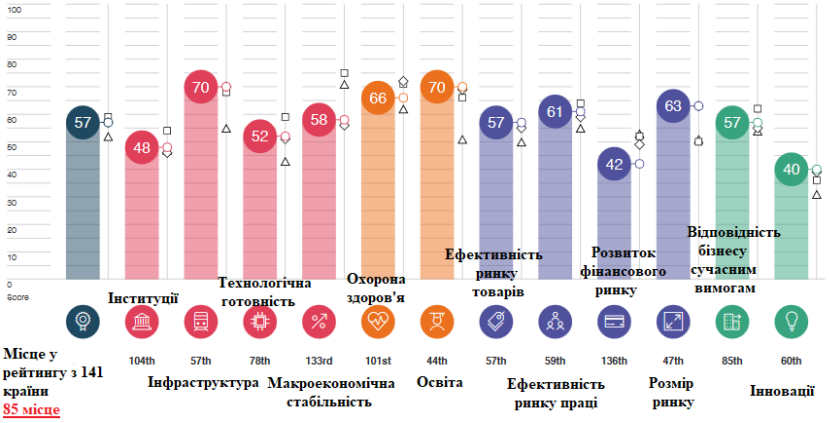

Рис. 4. Україна за Індексом глобальної
конкурентоспроможності

Джерело: [8]

Лідерами за Індексом глобальної конкурентоспроможності стали такі країни, як Сінгапур, США і Гонконг. На останньому місці в рейтингу — Ємен і Чад.

Rank	Economy	Score¹	Rank	Score
1	Singapore	84.8	+1	+1.3
2	United States	83.7	–1	-2.0
3	Hong Kong SAR	83.1	+4	+0.9
17	Norway	78.1	–1	-0.1

Rank	Economy	Score¹	Rank	Score
43	Russian Federation	66.7	–	+1.1
46	Bulgaria	64.9	+2	+1.3
50	Indonesia	64.6	-5	-0.3
61	Turkey	62.1	–	+0.5

Rank	Economy	Score¹	Rank	Score
85	Ukraine	57.0	-2	–
139	Congo, Dem. Rep.	36.1	-4	-2.1
140	Yemen	35.5	–1	-0.9
141	Chad	35.1	–1	-0.4

Рис. 5. Позиціювання України
за Індексом глобальної конкурентоспроможності

Джерело: [7, 8]

Оцінка ефективності сучасної соціальної політики України за міжнародними інтегральними індексами, такими як, зокрема Глобальний індекс конкурентоспроможності та Індекс сталого економічного розвитку, показують суттєве відставання вітчизняних економічних потужностей від інших країн Європи. Проте наша країна має досить непоганий потенціал і можливості покращення свого становища, у тому числі, за рахунок допомоги з боку країн Євросоюзу.

Серед найбільш актуальних соціальних проблем сьогодення в Україні найчастіше називають проблеми бідності, малозабезпеченості, безробіття, недостатнього рівня соціальної захищеності цілої низки громадян (людей з функціональними обмеженнями, похилого віку, представників національних меншин, молоді), міграційні та етнічні проблеми, сирітство, безпритульність. Завдяки соціальній роботі стала можливою переорієнтація соціальної політики від розподільчих принципів до принципів соціальної захищеності та справедливості.

Таким чином, входження України до числа економічно розвинених країн світу — це комплексний процес в економічній, соціальній та політичній сферах з метою забезпечення стандартів та реалізації цінностей, що поділяються розвинутими демократичними країнами. План дій — ідеологія реформ та заходів, що ведуть до масштабних якісних змін, адаптація України до європейських соціальних стандартів. Основними кроками у реформуванні соціальної сфери повинні стати:

- виконання Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності до 2025 року;
- збереження і розвиток трудового потенціалу України на період до 2025 року;
- впровадження моделі безперервної освіти і навчання;
- виконання Цілей розвитку тисячоліття на 2020–2025 рр.;
- виконання Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2021–2025 роки;
- реалізація Державної цільової соціально-економічної програми будівництва (придбання) доступного житла на період 2016–2026 років.

3. Політика транскордонного партнерства України з ЄС

Зважаючи на наявні переваги України як потужної європейської держави, перспективним напрямком її розвитку є участь у міжрегіональному співробітництві. Саме розвиток міжрегіонального і прикордонного співробітництва посідає провідне місце у політиці відносин із сусідніми державами, стає важливим чинником сталого соціально-економічного розвитку, каналом залучення до європейської інтеграції. ***Закон України «Про транскордонне співробітництво»*** визначає завдання державної політики, права й обов'язки суб'єктів у сфері транскордонного співробітництва, принципи та форми державної підтримки, фінансові ресурси для транскордонної співпраці [9].

Транскордонне співробітництво розглядається як взаємоузгоджена діяльність органів влади двох або більше прикордонних регіонів, спрямована на спільне вирішення питань економічного, соціального, культурного, екологічного розвитку даних територій із широким залученням місцевої спільноти. Істотну допомогу у здійсненні прикордонного співробітництва надають європейські організації. Ключове місце серед них належить Раді Європи. До найважливіших європейських інститутів, що діють у сфері міжрегіональної співпраці, можна віднести:

1. Постійну конференцію місцевих влад і регіонів Європи *(KGRE)* Її основним завданням є надання пропозицій щодо покращення соціально-економічного розвитку місцевих громад і регіонів.

2. Комітет транскордонного співробітництва Європейської Ради *(CAHCT)*. Комітет розробляє модельні угоди щодо створення єврорегіонів, аналізує механізм застосування Мадридської конвенції (Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями). Дана конвенція була прийнята Радою Європи у 1998 р. Вона заохочує транскордонне співробітництво між територіальними громадами й органами влади, які перебувають під їхньою юрисдикцією.

3. Робочу раду європейських прикордонних регіонів *(AGEG)*. Вона утворена з метою полегшення транскордонного співробітництва регіонів та представляє їх у міжнародних організаціях.

Важливо підкреслити, що Кабінет міністрів України ще у вересні 2010 року схвалив Концепцію Державної програми розвитку транскордонного співробітництва, яка узагальнила двадцятирічний досвід співпраці між мешканцями сусідніх країн в рамках програм транскордонного співробітництва. Ця програма дає можливість Україні послідовно і ефективно використовувати допомогу, яку ЄС надає українським регіонам в рамках Стратегії транскордонного співробітництва на 2021—2027 рр. Дана Стратегія визначає такі основні переваги міжрегіонального співробітництва для України:

— створення та посилення єдиного соціально-економічного простору та забезпечення економічних, соціальних, правових та організаційних основ державності;

— відносне вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів;

— пріоритетний розвиток регіонів, що мають важливе стратегічне значення для держави (кадрова, інфраструктурна підготовка регіонів України для поглиблення співпраці з ЄС, прискорення процесів інтеграції);

— максимальне використання природно-ресурсних особливостей регіонів України (екологізація регіонального природокористування, комплексний екологічний захист регіонів);

— активний розвиток транскордонного співробітництва прикордонних територій України у межах єврорегіонів «Буг» і «Карпатський» як потужного фундаменту прискорення процесів євроінтеграції України.

Сучасна транскордонна і міжрегіональна співпраця держав, що мають спільний кордон, більш повно проявляється у створенні ***єврорегіонів***.

Законом України «Про транскордонне співробітництво» єврорегіоном визначено організаційну форму співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до дво- або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво [9]. Єврорегіон може об'єднувати будь-які регіони в рамках європейського простору, що спрямовують свою спільну діяльність на вирішення питань економічного, соціального, культурного, екологічного розвитку даних територій із широким залученням місцевої спільноти.

Варто зауважити, що ідею єврорегіонів іноді критикують, адже дехто вважає таку форму співробітництва загрозою незалежності, сприянням закордонним інтересам і навіть спробою змінити кордони країн. Спростовуючи ці необґрунтовані звинувачення, підкреслимо важливість вищеназваної форми міжрегіонального співробітництва для соціально-економічного і політичного розвитку України, визначимо такі головні завдання єврорегіонів:

- обмін досвідом і інформацією;
- вирівнювання і постійне покращення життєвих умов;
- реалізація спільних програм транскордонного співробітництва;
- охорона і покращення стану навколишнього середовища;
- співробітництво у запобіганні і подоланні стихійних лих і катастроф;
- співробітництво в області гуманітарної і соціальної діяльності, у сфері освіти, спорту, охорони здоров'я.

Початком єврорегіонального руху в Україні можна вважати 1993 рік, коли було створено єврорегіон «Карпатський» (Україна, Польща, Румунія, Угорщина, Словаччина). Наступними були такі єврорегіони: «Нижній Дунай» 1998 р. (Україна, Молдова, Румунія), «Верхній Прут» 2000 р. (Україна, Молдова, Румунія), «Дністер» 2012 р. (Україна, Молдова). Вважаємо перспективним для нашої країни створення нових єврорегіонів, оскільки площа прикордонних регіонів становить близько 77 % всієї території України [10].

Співробітництво у рамках діючих єврорегіонів здійснюється з метою розбудови соціальної, інформаційної та виробничої інфраструктури, розвитку наукової та культурної співпраці, охорони навколишнього природного середовища. Оцінка діяльності суб'єктів господарювання, реалізації запланованих великомасштабних проектів, результатів створення спільних підприємств та нових робочих місць, а також аналіз показників рівня безробіття і

міграції, умов проживання національних меншин, відсутності або наявності етнічних конфліктів дозволять, на наш погляд, визначити конкурентоспроможність єврорегіонів, що сприятиме прогнозуванню тенденцій і напрямків подальшої транскордонної співпраці України.

Необхідною стратегією у транскордонному співробітництві України виступає ***кластерна політика***. Формування транскордонних кластерів на кордоні України та країн ЄС є ефективним інструментом у вирішенні соціально-економічних проблем прикордонних регіонів. Транскордонні кластери — це групи незалежних компаній та асоційованих інституцій, які географічно зосереджені у транскордонному регіоні, співпрацюють і конкурують, спеціалізуються в різних галузях, проте пов'язані спільними технологіями та навичками і взаємодоповнюють одна одну, об'єднуючись для реалізації спільних проектів чи виготовлення спільних продуктів, що в кінцевому підсумку дає можливість отримання синергетичних та мережевих ефектів, дифузії знань. Розвиток кластерів в Україні сьогодні відбувається безсистемно, без будь-якого нормативно-правового супроводження. Навіть термін «кластер» в нашій державі законодавчо не визначено. На практиці формування кластерів в українських регіонах здійснюється невпорядковано. Отже, на порядку денному — необхідність розробки в Україні нормативно-правового забезпечення розвитку регіональних, міжрегіональних і транскордонних кластерів.

За оцінками авторів Щорічника глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму М. Портера та К. Кетельса [11], науковий підхід, заснований на формуванні міжрегіональних кластерів, виступає не тільки засобом підвищення конкурентоздатності та підприємницької активності малого бізнесу, посилення інноваційної направленості, а й сприяє досягненню екологічних, економічних і соціальних цілей (рис. 6).

Науковий аналіз розвитку кластерів в Україні дає можливість визначити такі їх головні ознаки:

- *поліфункціональність* — можливість комплексного вирішення економічних, соціальних та екологічних завдань як на національному так і на міжнародному рівнях;
- *адаптивність* — здатність реагувати на зовнішні та внутрішні флуктуації (випадкові відхилення) глобального середовища шляхом трансформації елементів системи кластеру;
- *когерентність* — здатність до синхронізації процесів функціонування структурних елементів кластера з метою узгодження

трансформаційних циклів його розвитку у короткостроковому та довгостроковому періодах;

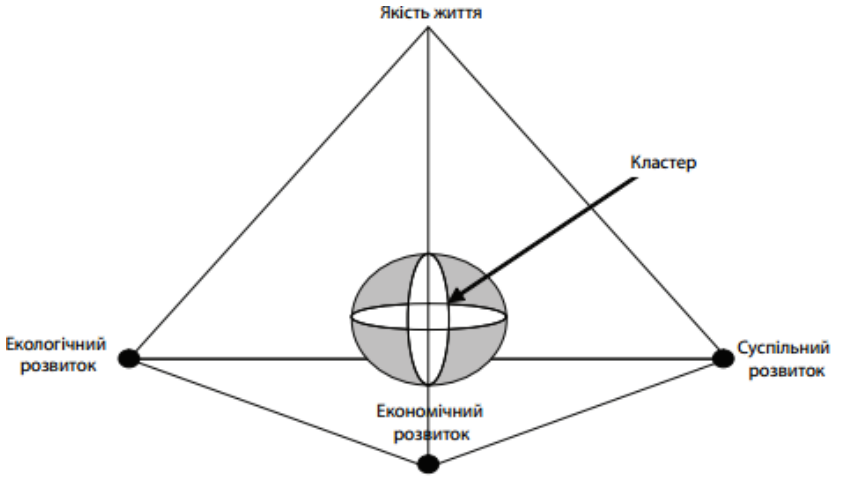

Рис. 6. Роль кластерів у сталому розвитку

Джерело: авторська розробка на основі [11]

- *взаємовигідність* — забезпечення взаємних соціальних, економічних та екологічних переваг у процесі реалізації виробничих інтересів агентів господарчої діяльності;
- *синергетичний ефект* — більш значне поліпшення стану кластера у цілому порівняно з відокремленим функціонуванням кожного з його елементів;
- *відкритість* — впровадження біфуркаційного механізму розвитку, що характеризується процесами метаболізму, обміну продуктами виробництва, соціальними послугами та інформацією із зовнішнім середовищем;
- *інтеграційний характер* — об'єднання в єдиний комплекс елементів економічної, соціальної та екологічної підсистем на внутрішньому, міжрегіональному національному та міжнародному рівнях.

Європейський досвід показує, що транскордонне партнерство зумовлює суттєві переваги для транскордонних регіонів. Але його реалізація ускладнюється існуванням певних проблем. У табл. 1 наведені переваги та проблеми транскордонного партнерства.

Таблиця 1

ПЕРЕВАГИ ТА ПРОБЛЕМИ ТРАНСКОРДОННОГО ПАРТНЕРСТВА

Переваги	Проблеми
Інституційні:	
• формалізація відносин; • можливість активного залучення громадських, приватних організацій та третього сектору з обох боків кордону, використання їх знань та інтересів щодо питань транскордонної діяльності	• централізація влади; • незначна кількість відповідних структур, що займаються транскордонним співробітництвом; • складність регулювання діяльності всіх учасників партнерства; • відмінності в поділі відповідальності по різні сторони кордону
Соціально-економічні:	
• мобілізація внутрішнього потенціалу регіону; • прискорення процесів вирівнювання якості життя населення; • об'єднання сторін навколо спільної, важливої для соціально-економічного розвитку регіонів мети; • можливість обміну ідеями та ресурсами (трудовими, фінансовими тощо) для досягнення спільних цілей	• суттєва відмінність у рівні та темпах соціально-економічного розвитку; • нестача зв'язків між партнерами у транскордонному просторі; • закритість прикордонного ринку; • фіскальні та митні бар'єри
Культурні:	
• отримання доступу до навичок та досвіду партнерства; • розширення світогляду партнерів за рахунок спільної діяльності	• соціально-культурна дистанція, різний менталітет, мовні бар'єри; • існування різних національних чи регіональних стереотипів; • страх втратити самобутність

Джерело: авторська розробка на основі [9, 10, 11].

Підсумовуючи, слід зазначити, що в Україні одній із перших прийнятий Закон «Про транскордонне співробітництво» і періодично приймаються Державні програми розвитку міжрегіонального, транскордонного співробітництва, використання можливостей яких вимагає пошуку нових підходів і організаційних форм, таких як:

– удосконалення існуючих механізмів отримання та використання допомоги ЄС для розвитку суспільних відносин (через програми транскордонного співробітництва за участю України), зокрема, виділення в бюджеті коштів для співфінансування проектів, які підтримані Європейською Комісією та відповідають держав-

ним цілям соціально-економічного розвитку прикордонних громад та регіонів.

– створення разом з урядами сусідніх держав спеціальних фондів, де будуть акумулюватися кошти на підтримку взаємовигідних соціально-економічних транскордонних ініціатив;

– підготовка спільних з сусідніми державами концепцій та стратегій розвитку прикордонних територій, розробка механізмів співфінансування програм та проектів, які будуть сформовані на основі цих документів, та залучення коштів ЄС, дотримуючись при цьому загальнодержавних інтересів, викладених у Концепції державної регіональної політики.

– розробка та реалізація взаємних просвітницьких програм для населення, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства прикордоння з метою поширення інформації про можливості транскордонного співробітництва в умовах розширення ЄС, налагодження контактів між жителями територій, що прилягають до кордону.

– залучення інвестиційних та фінансових ресурсів на розвиток соціальної інфраструктури регіонів України та покращення екологічного стану регіонів України;

– створення інноваційних транскордонних кластерів для збільшення частки інноваційних проектів у межах програм співробітництва.

З метою активізації міжрегіонального співробітництва України, транскордонного партнерства, а також розвитку єврорегіонів необхідно володіти транскордонною статистикою, яка дасть підстави для розробки спільних міжнародних проектів, стратегій соціального розвитку та просторового облаштування прикордонних територій. Тому, на нашу думку, важливо впровадити в національні статистичні органи збір та обробку *транскордонної статистики* відповідно рекомендацій Євростату. Збір транскордонної інформації можна організувати територіальними статистичними управліннями та відповідними підрозділами територіальних органів влади, зокрема, представництвами учасників єврорегіонів. Порівняльний аналіз діяльності єврорегіонів на базі транскордонної статистики дозволить виявити їх спільні проблеми, прийняти обґрунтовані управлінські рішення, обрати шляхи подальшої співпраці. Оцінка ж фінансування проектів у різних єврорегіонах Європи допоможе визначити потенційні можливості отримання міжнародної допомоги єврорегіонами України та намітити необхідні для цього заходи з української сторони на державному та територіальному рівнях.

Резюме за змістом теми

Індикативним критерієм ефективної соціально-економічної політики можна вважати європейські соціальні стандарти, які стосуються встановлення мінімальних соціальних норм, що гарантують гідний рівень життєдіяльності громадян, якість їх медичного обслуговування, недопущення соціально небезпечної асиметрії у розподілі доходів між членами суспільства в усіх країнах–членах Європейського Союзу, незважаючи на різнорівневий характер задоволення соціальних потреб у кожній з них. Система європейських соціальних стандартів є результатом узгодженої соціально-економічної політики ЄС і слугує еталоном для інших країн світу. Вона отримала законодавче закріплення у Європейській соціальній хартії. Рівень соціальних стандартів України суттєво відстає від європейського за показниками ВВП на душу населення, системи оплати праці найманих працівників, забезпечення гідного рівня життя населення, очікуваної тривалості життя при народженні, якості медичного обслуговування, розвитку людського ресурсу та співвідношення доходів населення. Згідно з Концепцією Національної стратегії, кластерна політика України та створення нових єврорегіонів повинно бути спрямовано на підтримку сталого регіонального розвитку і вирішення проблеми зменшення диференціації українських регіонів.

Терміни та поняття до теми

Держава загального або суспільного добробуту (англ. welfare state) — політика держави, що має на меті забезпечення таких основних послуг, як охорона здоров'я, належний рівень освіти завдяки державному фінансуванню.

Європейська соціальна модель передбачає спільні дії держави і громадянського суспільства, спрямовані на те, щоб для всіх громадян забезпечувалось задоволення основних матеріальних потреб, участь у житті суспільства, посилення соціальної згуртованості.

Європейська соціальна хартія: прийнята Радою Європи у 1962 р., переглянута у 1996 р.; регіональний договір, який гарантує соціальні та економічні права людини; доповнює Європейську конвенцію, яка стосується цивільних і політичних прав.

Європейський Союз (ЄС): економічний і політичний союз держав-членів, розташованих в Європі та схильних до регіональної інтеграції і соціального співробітництва. ЄС був створений підписанням Маастрихтського трактату у 1992 році.

Ліберальна держава загального добробуту (США, Канада й Австралія) — держава, що обмежує універсальні соціальні права, надає переваги приватному сектору як суб'єкту добробуту.

Корпоратистська держава загального добробуту (Франція, Німеччина, Італія) — держава, що підтримує існуючі класові відмінності, характеризується принципом субсидіарності і припускає державне втручання лише в тих випадках, коли сім'я й інші традиційні інститути неспроможні подбати про своїх членів.

Соціально-демократична держава загального добробуту (Швеція, Данія, Норвегія) — держава, яка передбачає розширення соціальних прав і прагне до ліквідації соціальної нерівності, ґрунтується на суспільному забезпеченні добробуту.

Угода про асоціацію України з ЄС — угода між Україною та Європейським Союзом про асоціацію, політичну частину угоди було підписано 21 березня 2014 року, економічну частину — 27 червня 2014 року. З 23 червня 2022 року Україна є кандидатом на членство у ЄС.

Єврорегіон (Euroregion) — одна з інституційних форм співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до двосторонніх або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво.

Маастрихтський договір 1992 р. — міжнародно-правовий документ про об'єднання держав Європейського Союзу. Набув чинності 1 листопада 1993 р.

Асоційоване членство стосується країн, які уклали угоди про асоціацію, не засідають у керівних органах ЄС та не беруть жодної участі в процесі ухвалення рішень.

Транскордонне співробітництво — спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами.

Чотири свободи — зняття обмежень на пересування в межах ЄС товарів, послуг, капіталу та робочої сили

Запитання. Завдання

1. *Охарактеризуйте європейські моделі соціальної політики.*
2. *Розкрийте специфіку європейської політики welfare state.*
3. *Дослідіть правові основи національних систем соціальних послуг європейських країн.*
4. *Проаналізуйте зміст статей Європейської соціальної хартії.*
5. *Поясніть суть понять «соціальна інклюзія» та «соціальна ексклюзія».*
6. *Висвітліть роль Лісабонської угоди 2009 р. у гармонізації національних систем соціальних послуг країн ЄС.*
7. *Ідентифікуйте новітні тренди сучасної інноваційної політики ЄС.*

8. Дайте визначення таким поняттям: транскордонне співробітництво, єврорегіон, кластерна політика.

9. Проаналізуйте рішення Паризької угоди 1951 р.

10. Покажіть значення Римської угоди 1957 р.

11. Розкрийте суть Маастрихтського договору 1992 р.

12. Визначте значущість Амстердамського договору 1999 р.

13. Ідентифікуйте рішення Ніццького договору 2003 р.

14. Поясніть, у чому полягає стандартизація соціальних прав громадян країн–членів ЄС за Регламентом 1408.

15. Визначте переваги та проблеми транскордонного партнерства.

16. Розкрийте суть та значення Закону України «Про транскордонне співробітництво».

Теми рефератів

1. Система соціального захисту в країнах-членах Євросоюзу.
2. Європейські соціальні стандарти як основа добробуту населення держав-членів ЄС.
3. Європейська соціальна хартія як основний документ соціального захисту громадян ЄС.
4. Консервативна або континентально-європейська модель соціальної політики: переваги та недоліки.
5. Особливості ліберальної або англосаксонської моделі соціальної політики.
6. Суть та значення соціал-демократичної або скандинавської моделі соціальної політики.
7. Специфіка рудиментарної моделі соціального захисту країн Середземноморського узбережжя (Іспанія, Португалія, Греція, Італія, Франція).
8. Переваги та недоліки інституціональної моделі «Бісмарка».

Література

1. Чалюк Ю. О. Міжнародна координація розвитку соціальн ї сфери : монографія. Київ : Компринт, 2016. 270 с.

2. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ: аналітична доповідь. Центр Разумкова, 2018. 368 с. URL : http://razumkov.org.ua/ up-loads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf.

3. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. К.: НАН України, 2021. Вип. 8(22). 620 с.

4. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. ETS № 163. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

5. Чалюк Ю. О. Імплементація в Україні європейських соціальних стандартів. *Економічні студії.* 2019. Вип. 3 (25). С. 173–177.

6. BCG. Sustainable Economic Development Assessment (SEDA). URL: https://www.bcg.com/industries/public-sector/sustainable-economic-development-assessment

7. Чалюк Ю. Сценарії соціально-економічного розвитку ЄС після Brexit та Covid. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Світове господарство і міжнародні економічні відносини.* 2020. Том. 31(70). С. 25–32.

8. Global Competitiveness Report. URL: https://www.weforum.org/reports?query=Global+competitiveness+report

9. Про транскордонне співробітництво: Закон України № 1861- *IV* від 24.06. 2004 р. URL: https://законодавство.com/ukrajiny-zakony/zakon-ukrajini-pro-transkordonne-2004-998.html

10. Портал транскордонного співробітництва. URL: https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehional-na-polityka/mizhregionalne-ta-transkordonne-spivrobitnitstv/

11. Ketels C., Protsiv S. (2021). Cluster presence and economic performance: a new look based on European data, *Regional Studies*, 55:2, 208-220, DOI: 10.1080/00343404.2020.1792435

Навчальне видання

БУЛЬБЕНЮК Світлана Степанівна
ГАПОНЕНКО Віра Анатоліївна
ДОВГАНИК Надія Михайлівна
ЗАЙЦЕВА Зінаїда Іванівна
ІВАНОВА Наталія Юрівна
ЛИСЕНКО Юлія Віталіївна
МАНЕЛЮК Юрій Михайлович
НАУМЕНКО Ольга Михайлівна
ПОГОРЄЛОВА Інна Сергіївна
ТОПЧІЙ Олександр Сергійович
ЧАЛЮК Юлія Олександрівна
ЧУБУР Наталія Володимирівна
ШМАЛЕНКО Юлія Іванівна
ШУЛЬГА Марина Андріївна
ЯРОВА Ліліана Вікторівна

МІЖНАРОДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Видано в авторській редакції

Верстка *С. Лозова*

Підп. до друку 27.12.22. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,20.
Обл.-вид. арк. 19,58. Зам. 22-5744.

Державний вищий навчальний заклад
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

E-mail: litera_kneu@ukr.net

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток